

ДЕРЖАВНА АРХІВНА СЛУЖБА УКРАЇНИ

Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства

СТУДІЇ

з архівної справи та документознавства

Том дев'ятнадцятий, книга друга

Київ
2011

Студії з архівної справи та документознавства / Держ. архів. служба України, УНДІАСД; [редкол.: С. Г. Кулешов (голов. ред.) та ін.]. – К., 2011. – Т. 19, кн. 2. – 126 с.

До щорічника увійшли статті з актуальних питань теорії і практики архівної справи, документознавства, джерелознавства, історії установ, товариств і об'єднань. Зокрема, розглянуто проблеми архівної україніки, організації історії діловодства в Україні, проблеми організації електронного діловодства, способи уніфікації текстів управлінських документів тощо.

Для істориків, архівістів, документознавців, джерелознавців, викладачів та студентів вищих навчальних закладів України, інших зацікавлених читачів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

*Кулешов С. Г. (головний редактор),
Волкотруб Г. К. (відповідальний секретар),
Володіна О. П., Горовий В. М., Дубровіна Л. А.,
Зворський С. Л., Катренко А. М., Ларін М. В.,
Одинока Л. П., Пиріг Р. Я., Рибakov А. Є.,
Смолій В. А., Срібняк І. В., Христова Н. М.*

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації.
Свідоцтво про реєстрацію № 2111, серія KB

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України
як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки»
Постанова Президії ВАК України від 18 листопада 2009 р. № 01-05/5

Рекомендовано до друку Вченою радою
Українського науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства
(протокол № 6 від 3 листопада 2011 р.)

*Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Українського
науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства забороняється.
Редколегія не завжди поділяє точку зору авторів, зберігає оригінальний стиль матеріалів,
залишає за собою право скорочувати тексти.*

*За інформацію статей несуть відповідальність їх автори.
Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються.
При передруку публікацій посилання на «Студії з архівної справи
та документознавства» обов'язкове*

ЗМІСТ

Архівна справа: історія та сучасність

<i>Гаранін Олександр.</i> Діяльність Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства з організації використання документів Національного архівного фонду в межах реалізації програми «Архівні зібрання України» 5	<i>Слизький Антон.</i> Архівні документи як джерела соціально значущої інформації 23
<i>Боряк Тетяна.</i> Празький архів у ЦДАВО України: проблеми обрахунків кількісних параметрів 10	<i>Морозов Віталій.</i> Внесок дворянства Лівобережної України у становлення та розвиток архівної справи пореформеного періоду 29
<i>Бондарчук Вікторія.</i> Приватні архіви як частина культурної архівної спадщини 17	<i>Ляшенко Вікторія.</i> Поняттєвий апарат з організації використання архівної інформації та користування архівними документами 32

Документознавство: історія, теорія, практика

<i>Гарацук Тетяна.</i> Організація роботи з документами у дворянських депутатських зібраннях в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) 38	<i>Лаба Оксана.</i> Електронне діловодство: проблеми та перспективи розвитку 53
<i>Бойко Віта.</i> Сутність та способи уніфікації текстів управлінських документів 47	<i>Саранча Віктор.</i> Документаційне забезпечення призовів новобранців під час Першої світової війни (за матеріалами Полтавської губернії) 57

Історія установ, товариств і об'єднань

<i>Коник Юлія.</i> Участь працівників губернської межевої служби півдня України у шляховому будівництві та сфері містобудування й архітектури (остання третина XVIII – перша третина XIX ст.) 66	<i>Власенко Валерій.</i> Третя конференція міжвоєнної української еміграції в Румунії (до 85-річчя від дня проведення) 81
<i>Соловка Любов.</i> Катастрофа єврейських громад Галичини (1941–1944 рр.): джерела до її вивчення у фондах Державного архіву Івано-Франківської області 76	<i>Купченко Віра.</i> Політика державної влади колишнього Союзу РСР стосовно церкви (1946–1984 рр.) 86

Джерелознавчі та суміжні галузі знань

<i>Горєва Вікторія.</i> Еволюція поняття «інформологія» в документознавчому контексті 94	<i>Іваницька Світлана.</i> Українська легально-народницька політична еліта кінця XIX – початку XX ст.: історіографічні та археографічні аспекти проблеми 107
<i>Шипко Людмила.</i> Класичні дослідження Михайла Миколайовича Бережкова 100	

Ювілеї

Вітаємо з 60-літтям Ганну Кирилівну Волкотруб. 116

Некрологи

Пам'яті Петра Тимофійовича Тронька 118	<i>Ємельянова Тетяна.</i> Пам'яті Ніни Миколаївни Слончак 121
Прощальне слово про Олександра Георгійовича Мітюкова 120	Лист-вибачення 124
	Відомості про авторів 125

CONTENTS

Archival affairs: history and modernity

<i>Garanin Oleksandr.</i> The activity of the Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Document science on the using of documents of National Archival Fond within the program «Archival collections of Ukraine»	5	<i>Slyz'kyi Anton.</i> The Archival documents as the sources of socially valuable information	23
<i>Boryak Tetyana.</i> The Prague Archive in TsDAVO of Ukraine: the Problems of calculation of quantitative Parameters.....	10	<i>Morozov Vitaliy.</i> The contribution of noble families of Left-bank Ukraine to the establishment and development of Archival Affairs of post reforms period	29
<i>Bondarchuk Viktoria.</i> The Private Archives as the part of cultural archival heritage	17	<i>Lyashenko Viktoria.</i> Conceptual apparatus of the organization of the use of archival information and using of archival documents	32

Document science: history, theory, practice

<i>Haraschuk Tetyana.</i> The organization of work process on the documents of Noble Parliamentary Collections of Ukraine (the end of 18 th – beginning of 20 th Century).....	38	<i>Laba Oksana.</i> Electronic Records Management: problems and prospects of development	53
<i>Boyko Vita.</i> The essence and the basic ways to unify the texts of administrative documents.....	47	<i>Sarancha Victor.</i> The documentation providing of appeals of recruits during First world war (after materials of the Poltava province)	57

History of establishments, societies and associations

<i>Konyk Yulia.</i> The participating of employees of the Provincial Boundary Service of South of Ukraine in an Architectural Planning, town- and road-building (last third of the 18 th – first third of the 19 th Century)	66	<i>Vlasenko Valeriy.</i> The third conference of intermilitary ukrainian political emigration in Romania (to 85-th anniversary)	81
<i>Solovka Lubov.</i> The catastrophe of the jewish communities of Galicia (1941–1944 years): the source to its study in the fonds of the State Archives of Ivano-Frankivs'k Region	76	<i>Kupchenko Vira.</i> A policy of state power of former union of SSR is in relation to a church (1946–1984 years)	86

Source studies and related disciplines

<i>Goreva Viktoriya.</i> The evolution of definition «informology» in document study context.....	94	<i>Ivannyts'ka Svitlana.</i> The Ukrainian populism political elite of the end of 19 th – beginning of 20 th century: historiographic and archeographic aspects of problem.....	107
<i>Shypko Lyudmyla.</i> The researches of regional studies of Mykhailo Mykolayovych Berezhkov ..	100		

Anniversaries

Congratulations on 60-th anniversary of Anna Kyrylivna Volkotrub.....	116
---	-----

Necrologies

In memory of Petro Tymofiyovych Tronko	118	<i>Yemelianova Tetyana.</i> In memory of Nina Mykolayivna Slonchak.....	121
The valediction about Oleksandr Georgiyovych Mityukov	120	Letter of forgiveness	124
		Information about authors.....	125

АРХІВНА СПРАВА: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

УДК [930.25+930.22](477)

Олександр Гаранін

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВО-ДОСЛІДНОГО ІНСТИТУТУ АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА З ОРГАНІЗАЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ДОКУМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ В МЕЖАХ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМИ «АРХІВНІ ЗІБРАННЯ УКРАЇНИ»¹

У статті розкрито основні напрями підготовки співробітниками Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства архівних довідників, що всебічно відображають усе розмаїття та багатство Національного архівного фонду.

Ключові слова: архівні довідники, архівні путівники, архівні фонди, Державна архівна служба України, метричні книги, Національний архівний фонд, УНДІАСД.

В статті раскрыто основные направления подготовки сотрудниками Украинского научно-исследовательского института архивного дела и документоведения архивных справочников, всесторонне отображающих богатство и разнообразие Национального архивного фонда.

Ключевые слова: архивные справочники, архивные путеводители, архивные фонды, Государственная архивная служба Украины, метрические книги, Национальный архивный фонд, УНИИАДД.

The article reveals the basic mechanisms of preparation of the archival reference books, that intended to reflect comprehensively all variety and richness of the National Archival Fond by employees of Ukrainian Research Institute of Archival Affairs and Record Keeping.

Key words: Archival reference books, archival guides, archival fonds, the State Archival Service of Ukraine, the metrical registers, the National Archival Fond, URIAARK.

Своєчасне та якісне використання наявної інформації є запорукою успішної діяльності будь-якої установи або галузі незалежно від форми їхньої власності або територіального розташування. Оперативне опрацювання інформаційних потоків, якісне впровадження результатів її на практиці та забезпечення доступу громадськості до отриманого продукту не тільки підтримується керівниками різного рівня, а й стимулюється законами України: «Про інформацію»², «Про науково-технічну інформацію»³, «Про доступ до публічної інформації»⁴ та «Про наукову і науково-технічну діяльність»⁵.

Після утворення в 1994 р. Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (далі – УНДІАСД) одним із пріоритетів у його діяльності став науково-інформаційний напрям, орієнтований на забезпечення архівних установ та їхніх користувачів відповідними достовірними відомостями про архівні фонди і ресурси українських архівів.

Стратегічна мета інституту в цьому напрямку полягає у здійсненні комплексу заходів організаційного, правового, наукового, методичного та практичного характеру, спрямованих на:

1) ефективне формування і використання Національного архівного фонду (далі – НАФ) відповідно до норм Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи»⁶;

2) послідовне вирішення проблем оперативного і повноцінного доступу до архівної інформації, актуалізацію інформації, наявної в архівних документах, і прискорення впровадження її в суспільний обіг;

3) інтеграцію національних документальних ресурсів до світової інформаційної мережі, у тому числі шляхом впровадження в практику українських архівів відповідних міжнародних стандартів, деяких методичних розробок по вдосконаленню традиційних архівних технологій із

© Олександр Гаранін, 2011

використанням новітніх досягнень механізмів інформатизації.

У межах указаної мети на базі інституту та його планових досліджень у другій половині 1990-х років розроблено, і з того часу послідовно реалізується, науковообґрунтована «Концепція системної комп'ютеризації архівної справи», а в структурі Державного комітету архівів України (з 6 квітня 2011 р. – Державна архівна служба України, далі – Укрдержархів⁷) створено відділ інформаційних технологій, що тісно співпрацює з УНДІАСД.

Для вирішення завдань, пов'язаних із своєчасною практичною реалізацією теоретичних здобутків архівознавства та документознавства, інститут заснував низку спеціальних видань. Зокрема: науковий щорічник «Студії з архівної справи та документознавства» (з 1996 р. Нині готується до друку 19-й том), археографічний щорічник «Пам'ятки» (з 1998 р. Опубліковано 11 томів, докінця року вийде 12-й), серійні видання «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела», «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки» (з 1998 р.), міжвідомчий науковий збірник «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство» (рік заснування 1999). Серійні видання сукупно налічують понад 30 випусків. Вони користуються авторитетом серед науковців про що свідчить, зокрема, стабільне наповнення статтями редакційних портфелів відповідних редколегій, до складу яких входять авторитетні вчені, у тому числі із зарубіжних країн, та цитування в інших наукових працях публікацій і цих видань або посилення на них.

У 2000 р. Державний комітет архівів України, керуючись принципом демократизації архівної галузі, затвердив цільову програму «Архівні зібрання України». В її рамках передбачається підготовка і видання архівних довідників на державній (українській) мові у двох серіях – «Путівники» та «Спеціальні довідники», покликаних всебічно відображувати все розмаїття та багатство НАФ України, забезпечити доступ користувачів до нього максимально зручним і оперативним, тобто відповідно до норм ЗУ «Про інформацію» і в контексті сучасного інформаційного суспільства, гарантій держави по забезпеченню доступу громадян до публічної інформації.

Перша з цих серій включає довідники про склад і зміст усієї сукупності фондів по окремих державних архівах України. Слід зазначити, що ще в 60–80-х роках⁸ минулого століття такі

путівники було видано (переважно російською мовою) по фондах переважної більшості архівів УРСР. Проте за останні 20–40 років інформація, наявна в них, істотно застаріла, до того ж вона з самого спочатку, була неповною і необ'єктивною через засекреченість низки фондів або їхніх частин (справ) та чітко виражену ідеологічну спрямованість цих видань. Тому перевидання та істотне розширення інформаційного потенціалу цих путівників свідчить про прагнення керівників архівної галузі оперативно реагувати на виклики часу і відповідає державному курсу на входження країни до світового інформаційного простору, адже лише вільний доступ до повноцінної джерельної бази може сприяти об'єктивному висвітленню минулих історичних подій.

У цій серії уже вийшли з друку оновлені, істотно доповнені і забезпечені науково-довідковим апаратом путівники по фондах держархівів Донецької, Закарпатської, Херсонської, Сумської, Черкаської Чернігівської областей⁹ тощо. Слід зазначити, що через великий обсяг роботи друкування їх було розбито на частини та розведено у часі. Крім того, через труднощі з фінансуванням частина довідників побачила світ на компакт-дисках.

Участь УНДІАСД в реалізації цієї серії полягає, передусім, у науковому редагуванні або рецензуванні рукописів путівників, а також у наданні експертних висновків при обговоренні тих чи інших рукописів у науково-видавничій раді Укрдержархіву. Лише за останні чотири роки інститут підготував наукові рецензії на дев'ять таких рукописів, усі вони містили істотні критичні зауваження. Тільки за умови усунення вказаних помилок і недоліків давалася згода на передачу рукописів до друку.

Друга серія («Спеціальні довідники») є набагато ширшою за своєю тематикою¹⁰. Вона містить: архівні довідники інших типів, зокрема, загальнонаціонального, загальнодержавного характеру, міжнародні, тематичні; анотовані реєстри і покажчики архівних фондів за тією або іншою ознакою (зокрема, особистих, втрачених, розсекречених тощо). У ній, яка на відміну від серії «Путівників» не має єдиного підходу в оформленні і форматі, за десять років вийшло з друку понад 60 таких видань.

Інститут бере участь у підготовці до друку лише деяких, проте вельми значних за своїм обсягом і тому трудомістких, спеціальних довідників, кожний з яких складається з декількох томів і книг. Слід назвати, передусім, такі видання: «Реєстр розсекречених архівних фондів Украї-

ни» та «Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України». Зауважимо, нами розглянуто лише вказані серії, які, найповніше репрезентують працю співробітників інституту з документами НАФ у межах реалізації програми «Архівні зібрання України».

Методологічно робота над названими довідниками здійснювалася за єдиною багатоступінчастою схемою, що містить такі елементи:

а) підготовка провідними фахівцями мотивованого обґрунтування необхідності і суспільної потреби у підготовці і виданні конкретного довідника та розгляд його керівництвом Укрдержархіву;

б) прийняття колегією Укрдержархіву, за підсумками колективного обговорення, документально зафіксованого рішення (наказу) про реалізацію видавничого проекту та його доведення до виконавців (державних архівів, як укладачів описових статей, та інституту, як розробника, координатора, завершального укладача і наукового редактора видавничого проекту);

в) розроблення УНДІАСД загальної концепції довідника, його структури, схеми описової статті, переліку елементів науково-допоміжного апарату та доведення їх до виконавців – державних архівів;

г) підготовка виконавцями описових статей за єдиною схемою та надсилання їх в інститут у встановлений час;

д) наукове редагування співробітниками інституту надісланих описових статей, їхня уніфікація і нумерація, за необхідності – відправлення запиту до певного державного архіву з проханням уточнити ті або інші відомості, зміст вступних статей, дані науково-допоміжного апарату до довідника тощо;

е) технічне редагування рукопису видання – верстка, коректура тощо;

ж) розгляд рукопису видання на засіданні науково-видавничої ради Укрдержархіву та ухвалення рішення про його друк.

Зокрема, «Реєстр» налічує 3 томи (6 книг, обсяг кожної з них складає у середньому 550–600 сторінок), а «Зведений каталог метричних книг» – 10 томів (14 книг, по 750–850 сторінок кожна). Ці довідники охоплюють усі державні архіви України – центральні, 24 обласні, Автономної Республіки Крим, міст Києва і Севастополя.

Практична робота над «Реєстром розсекречених архівних фондів України» розпочалася з 2005 р.¹¹ У 2009 р. вийшла друком перша книга першого тому, що включає відомості про фонди,

розсекречені в період із кінця 1980-х років і до 2003 р. у п'яти центральних державних архівах України (Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного, Центрального державного історичних архівів України в містах Києві та Львові, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв України), том другий у трьох книгах, куди увійшли дані про розсекречені фонди державних архівів 24 областей України, Автономної Республіки Крим, міст Києва і Севастополя (в алфавітному порядку назв регіонів). Сумарно в перелічені томи увійшли відомості про 6928 повністю або частково розсекречених фондів, які є невід'ємною частиною НАФ, але тривалий час із різних причин були недоступними для дослідників.

Виклад інформації по кожному розсекреченому архівному фонду структуровано за єдиним принципом у вигляді описової статті, що включає сім пронумерованих позицій (елементів) у такій послідовності:

1) номер фонду.

2) назва (заголовок) фонду.

3) лаконічний виклад історії фондоутворювача. Якщо відомостей про фондоутворювача у фонді немає або вони є недостатніми, то в цій позиції ставиться прочерк.

4) кількість справ (одиниць зберігання), розсекречених у цьому фонді.

5) хронологічні межі (крайні дати) розсекречених документів.

6) рік (роки), коли проводилося розсекречування.

7) коротка анотація змісту розсекречених документів фонду¹².

У третьому томі реєстру додана 8-ма позиція – якою мовою або мовами створено документи.

Науково-допоміжний апарат складається із списку скорочень термінологічного словника маловідомих і застарілих слів (що важливо з врахуванням багатства лексики української мови та її діалектів); іменного та географічного покажчиків; розгорнутого наочно-тематичного покажчика, що дає змогу за ключовими словами швидко віднаходити інформацію, яка цікавить дослідника. Отже, визначений алгоритм значно полегшує роботу при пошуку необхідної інформації.

Завдяки сучасній державній політиці щодо шляхів лібералізації та відкритості українського суспільства та копіткій роботі багатьох

фахівців-архівістів загальноукраїнський показник документів колишнього СРСР, що перебувають на таємному зберіганні в архівах Державної архівної служби, становить лише 0,24% від загальної кількості документів¹³. У цьому сенсі українські архівісти попереду і білорусів, і росіян, які такою відкритістю архівів похвалитися не можуть. Власне, необхідність відкритості архівних фондів та бажання зробити їх доступними для населення і стимулювало появу цієї серії.

Останніми роками в Україні спостерігається зростання прагнення багатьох громадян дослідити свої родоводи. Відповідно, значно збільшилася кількість звернень їх до державних архівів із цього питання і, відповідно, навантаження на архівістів. З урахуванням складної історії українських земель та численних адміністративно-територіальних реформ, що сталися в Україні з кінця XVIII ст. по 1965 р., дуже поширеним явищем стало помилкове звернення не до тих архівів що треба. Тому суттєвою допомогою для дослідників своїх родоводів, генеалогів, істориків, краєзнавців став новий видавничий проект, ініційований Укрдержархівом – міжархівний довідник, що включає відомості про всі метричні книги, які зберігаються в державних України. Метричні книги є найбільш стабільною документною системою та важливою складовою НАФ України. Отже, висока актуальність проекту зумовлюється важливістю залучення до широкого обігу систематизованої та найповнішої інформації культового, статистично-демографічного та правового характеру. Тим більше, що метричні книги мають тривалий період правової активності.

Головним виконавцем цього проекту, розпочатого у 2007 р., є УНДІАСД. Нині вже вийшли з друку перший та третій томи зведеного каталога метричних книг¹⁴. Томи другий, четвертий і п'ятий готові до друку, робота над іншими томами наближається до завершення.

За обсягом поданих відомостей цей довідник є наймасштабнішим в історії архівної справи в Україні.

Описова стаття кожної метричної книги складається з таких десяти елементів:

1) назва державної адміністративно-територіальної одиниці (губернії, воєводства, жупи тощо), у межах якої велася метрична книга (виділено напівгрубим курсивом);

2) назва церковної адміністративної установи, в межах якої велася метрична книга (виділено напівгрубим шрифтом);

3) назва храму, в якому велася метрична книга та населеного пункту, де він знаходився, та його адміністративно-територіальна підпорядкованість (повіт, волость тощо);

4) назва або назви населених пунктів, мешканці яких були прихожанами цього храму; якщо частина цих населених пунктів відносилася до інших адміністративно-територіальних одиниць, то зазначено ці одиниці;

5) відомості про записи в метричній книзі про народження: їхні хронологічні межі, номери фондів, описів, справ; у разі значного масиву таких записів ці відомості перелічуються по кожному фонду, опису, кожній справі у хронології цих записів;

6) аналогічно подано відомості про шлюбні записи;

7) аналогічно подано відомості про записи про розлучення;

8) аналогічно подано відомості про смерть;

9) аналогічно подано відомості про наявність інших записів, зокрема, сповідних відомостей;

10) відомості про додаткову інформацію, наявну в метричних книгах, наприклад, про персональний склад парафіян тощо подано у такому ж порядку, як і в п. 5.

Важливо зазначити, що у цьому каталозі не подано ні повних текстів цих книг чи витягів (фрагментів) із них, ні прізвищ осіб, занесених до книг, ані наукових коментарів. Це є предметом окремих досліджень і публікацій археографічного характеру. Щоб відшукати відповідну інформацію, дослідникам необхідно звертатися безпосередньо до метричних книг, що зберігаються у державних архівах. Тобто, у своїх пошуках користуватися методом *de visu*¹⁵.

У межах програми «Архівні зібрання України» УНДІАСД працював також над іншими довідково-інформаційними виданнями, які користуються нині популярністю та заслуженим попитом. Це – архівний довідник «Архівні установи України»¹⁶, біобібліографічний довідник «Українські архівісти»¹⁷, комплексний довідник про документи українських архівних зібрань у Канаді «Архівна україніка у Канаді»¹⁸ тощо. Проте, оскільки питання використання документів НАФ України у цих працях не домінують, то їхню характеристику можна залишити поза межами цього повідомлення.

¹ В основу статті покладено доповідь О. Я. Гараніна, виголошену на тристоронній зустрічі керівників державних архівних служб України, Росії та Білорусі, за участі директорів центральних державних архівів Украї-

ни, федеральних архівів Росії, директорів національних та державних архівів Білорусі, присвяченій обговоренню питання нормативно-правового регулювання та практичної діяльності з використання документів державними архівними установами, що проходила з 3 по 6 жовт. 2011 р. у Великому Новгороді (Російська Федерація). Автор висловлює подяку співробітникам УНДІАСД, особливо С. Л. Зворському, за надання необхідної інформації під час підготовки доповіді.

² Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. за № 2657-ХІІ.

³ Закон України «Про науково-технічну інформацію» від 25 черв. 1993 р. за № 3322-ХІІ.

⁴ Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січ. 2011 р. за № 2939-VI.

⁵ Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13.12.1991 р. за № 1977-ХІІ.

⁶ Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» від 24.12.1993 р. за № 3814-ХІІ та нова редакція закону від 13.12.2001 р.

⁷ Указ Президента України від 6 квіт. 2011 р. № 407/2011 «Про затвердження Положення про Державну архівну службу України».

⁸ Винницький областной государственный архив: путеводитель. – Винница, 1960. – 318 с.; Государственный архив Одесской области: путеводитель. – Одесса, 1961. – 387 с.; Черниговский областной государственный архив и его филиалы в городах Нежине и Прилуках: путеводитель. – К., Чернигов, 1963. – 430 с.; Державний архів Хмельницької області: путівник. – Львів, 1964. – 304 с.; Запорожский областной госархив и его филиал в г. Мелитополь: путеводитель. – К., 1968. – 295 с.; Государственный архив Донецкой области: путеводитель. – К., 1984. – 232 с.; Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления Украинской ССР: краткий справочник. – К., 1984. – 415 с. та ін.

⁹ Перелік фондів Держархіву Закарпатської області. – Ужгород; Сату Маре, 2004. – 186 с.; Держархів Херсонської області: путівник. – К., 2003. – 740 с.; Держархів Черкаської області. Т. 1: Фонди дорадянського періоду. – К., 2006. – 358 с.; Держархів Донецької області: путівник. – Д.; К., 2007. – Компакт-диск; Держархів Сумської області: путівник. – Суми, 2002. – 320 с.; Держархів Чернігівської області: путівник. – Чернігів, 2001. – 600 с. та ін.

¹⁰ Держархів Полтавської області: анотований реєстр описів. – Т. 1: Фонди дорадянського періоду. – Полтава, 2004. – 72 с.; Держархів Кіровоградської області: анотований реєстр описів. – Т. 1: Фонди до 1917 року. – Кіровоград, 2005. – 292 с.; Держархів Чернігівської області: анотований реєстр описів. Т. 1. – Ч. 1: Фонди дорадянського періоду. – Чернігів, 2005. – 408 с.; Держархів Миколаївської області: анотований реєстр. Т. 1: Фонди дорадянського періоду. – Миколаїв, 2006. – 160 с.; Держархів Херсонської області: анотований реєстр описів: Фонди до 1917 року. До 85-річчя Держархіву Херсонської області. – Херсон, 2006. – 137 с.; Держархів Черкаської області: анотований реєстр описів. Т. 1: Фонди дорадянського періоду. – К., 2006. – 358 с.; Держархів Сумської області: анотований реєстр описів. – Суми, 2008. – Т. 4. – Ч. 1. – 412 с.; Держархів Волинської області: анотований реєстр описів. Фонди періоду до 1939 року. – Луцьк, 2008. – 392 с.; Архівні установи України: довід. – К., 2005. – Т. 1. – 692 с.; Українські архівісти (XIX–XX ст.): біобібліогр. довід. – К., 2007. – 752 с. та ін.

¹¹ На реалізацію цього важливого та суспільно-значущого завдання було спрямовано наказ Держкомітету архівів України «Про підготовку реєстру розсекречених фондів (1991–2000)» від 21 берез. 2001 р. № 17.

¹² Реєстр розсекречених архівних фондів України: міжархів. довід. Т. 1, кн. 1. – К., 2009. – С. 9.

¹³ <http://www.ukrinform.ua/ukr/order/?id=993433>

¹⁴ Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в держархівах України: міжархів. довідник. Т. 1: Метричні книги у фондах держархівів Волинської, Дніпропетровської, Закарпатської областей. – К., 2009. – 810 с.; Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в держархівах України: міжархів. довідник. Т. 3: Метричні книги у фондах держархівів Тернопільської, Черкаської, Чернівецької областей, міст Києва і Севастополя. – К., 2010. – 720 с.

¹⁵ Метричні книги у фондах держархівів Волинської, Дніпропетровської, Закарпатської областей. – К., 2009. – С. 5.

¹⁶ Архівні установи України: довід. Т. 1: Державні архіви. – 2-е вид., доп. – К., 2005. – 692 с.

¹⁷ Українські архівісти (XIX–XX ст.): біобібліогр. довід. – К., 2007. – 752 с.

¹⁸ Архівна україніка в Канаді: довід. – К., 2010. – 882 с.

Тетяна Боряк

ПРАЗЬКИЙ АРХІВ У ЦДАВО УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ ОБРАХУНКІВ КІЛЬКІСНИХ ПАРАМЕТРІВ

У статті вивчено сегмент Празького архіву, який в результаті переміщення його з Праги опинився у ЦДАВО України. Проаналізовано проблему виокремлення Празького архіву з фондів ЦДАВО України та подано його обсяг.

Ключові слова: архівна україніка, Празький архів, ЦДАВО України.

В статье исследован сегмент Пражского архива, который после перемещения его из Праги оказался в ЦГАВО Украины. Проанализирована проблема извлечения Пражского архива из фондов ЦГАВО Украины и указан его объем.

Ключевые слова: архивная украиника, Пражский архив, ЦГАВО Украины.

The article explores part of the Prague Archives that is kept now in TsDAVO of Ukraine in the result of several transfers from Prague. The problem of allotment of the Prague Archives out of the TsDAVO's documents and the Prague Archives' amount is given.

Key words: Archival Ukrainica, the Prague Archives, TsDAVO of Ukraine.

Питаннями історії переміщення та опрацювання архівних, бібліотечних та музейних сегментів Празького архіву (далі – ПА) займалися такі дослідники, як Л. Лозенко¹, А. Кентій², Патриція Кеннеді Грімстед³, М. Мушинка⁴, М. Палієнко⁵ та Л. Яковлева⁶. Відповідно, поставала проблема обрахунку кількісних параметрів сегментів ПА, адже первісно цілісний масив колекцій його фондоутворювачів – Українського історичного кабінету (далі – УІК) та Музею визвольної боротьби України (далі – МВБУ) – було розпорешено між низкою установ як в Україні, так і у Чеській Республіці.

Оскільки найбільший сегмент ПА відклався в ЦДАВО України, саме параметри цього сегмента стали об'єктом зацікавлення дослідників. Однак останні не наважувалися робити власні обрахунки, а у літературі використовуються цифри, подані у звітних документах відділів, в яких проходили опрацювання сегменти ПА: 340 фондів (36956 справ) УІК та 173 фонди (7232 справи) МВБУ⁷.

Нижче наводимо звітні цифри, на які спираються дослідники, подаємо нашу методику обрахунку сегменту ПА у ЦДАВО України і його результати.

7 червня 1977 р. ЦДІА УРСР повідомив відділ комплектування, обліку та експертизи Головархіву УРСР, що у 1945–1951 рр. матеріали УІК було оброблено і сформовано з них 340 фондів (36 956 справ) та 752 кг розсипу⁸. Очевидно, у ЦДІА УРСР не було враховано, що водночас із документами УІК опрацьовувалися й мате-

ріали надходжень з інших місць і разом із тими матеріалами результат опрацювання склав 340 фондів.

Після ліквідації спеціального відділу таємних фондів (далі – ТФ) ЦДІА УРСР у м. Києві, в якому опрацьовувалися колекції УІК 1945 р. надходження, архівні документи ПА в кількості 258 фондів (23410 справ та 69 кг розсипу) було передано до ЦДАЖР УРСР, що перебував у Харкові.

18 березня 1963 р. відділ фондів республіканських установ ЦДІА УРСР у м. Києві, який опрацьовував колекції МВБУ, що надійшли в УРСР у 1958 р., передав 173 фонди (7232 справи, сформовані з розсипу надходження 1958 р.) до відділу ТФ цього ж архіву⁹.

Наявні й інші цифри подані у звіті про роботу відділу ТФ ЦДІА УРСР від 2 січня 1964 р. – про прийняття від відділу фондів республіканських установ у 1963 р. 290 фондів (12829 од. зб. і 1794 кг розсипу), на 456 од. зб. складено акти на знищення – очевидно, тут йдеться про загальний обсяг документів, включно з документами ПА¹⁰.

Перш ніж перейти до методики встановлення обсягу ПА, відзначимо, що головною проблемою, з якою стикається дослідник при намаганні визначити параметри ПА у масиві документів ЦДАВО України, є паралельне опрацювання в другій половині 1940-х рр. як масиву ПА, так і надходжень еміграційних документів із інших країн.

Аналіз справ фондів ПА у ЦДАВО України засвідчив, що їхнє розсекречення в основному

© Тетяна Боряк, 2011

відбувалося у 1990–1995 рр., а особливо інтенсивно – у 1992 р. та 1994 р.*, хоча М. Палієнко вважає, що процес розсекречення колишніх складових колекцій УІК та МВБУ мав місце «на межі 1980–1990-х років»¹¹. Про переведення документів ПА на відкрите зберігання переважно на початку 1990-х років свідчить і повідомлення директора архіву Л. Яковлевої у підсумках роботи ЦДАВО України за 1994 р.: «розсекречені документи своєчасно готувалися і передавалися на ремонт, реставрацію, оправу, в першу чергу – це празькі фонди, на які постійно великий попит дослідників читального залу архіву»; до цього ще додавалося, що у 1994 р. було розсекречено 240 фондів¹².

3 березня 1994 р. відбулося засідання комісії з розсекречення діловодства ЦДІА УРСР у м. Києві за 1945–1990 рр., на якому доповідалося про ознайомлення з означеними матеріалами, які містять інформацію про вивезені нацистами архіви та матеріали, передані з Чехословаччини, і про висновок, що «архівні справи не містять в собі якихось державних таємниць». Було вирішено перевести діловодство архіву за 1945–1990 рр. на загальне зберігання¹³.

Довідковий апарат ЦДАВО України відкриває доступ до первинного масиву інформації, а саме – переліки фондів потенційного ПА. Нині архів пропонує дослідникам два окремих переліки: за інституціями і особами.

Перша спроба окреслити контури документального масиву ПА належить архівістам ЦДАВО України, які після розсекречення празьких архівів опрацювали і надали для користування у читальному залі довідник інституційних фондів «Перелік фондів ЦДАВО України, які мають відношення до Празького українського архіву» (далі – «Перелік») за підписом тодішнього директора архіву Л. Яковлевої¹⁴. Він містив 260 фондів, які за походженням є фондами: УНР періоду існування та подальшого існування в країнах Польщі, Франції; еміграційних організацій у Відні, Німеччині, Польщі (головним чином Львові і Варшаві); організацій у Чехословацькій Республіці. Два перших сегменти викликають підозру щодо їхнього беззаперечного походження з Праги, адже є відомими переміщення еміграційної українки з Польщі і Німеччини.

Перелік особових фондів, ідентифікованих як такі, що належать до чехословацького еміграційного масиву, нараховує 107 фондів¹⁵. Він

з'явився у результаті роботи архівістів ЦДАВО України над проектом «Українська еліта ХХ ст.: зведений реєстр особових архівних фондів», започаткованим Держкомархівом України на початку 2000-х років. На відміну від «Переліку», його дійові особи є майже виключно «празького походження», за винятком кількох урядовців УНР.

Для порівняння слід зазначити, що нині у ЦДАВО України розсекречено 1167 фондів (загальна кількість «празьких» фондів, подана у переліках, становить 367 позицій, тобто близько третини колишніх таємних фондів).

Нами було всебічно проаналізовано вказані елементи довідкового апарату. З одного боку, використали справи фондів і порівняли їх зі списком розсекречених фондів, з іншого – залучили два списки, складені архівістами за результатами надходжень із Праги.

Спинимося на першому виді аналізу. Опрацьовані нами понад 400 справ фондів дали такі результати:

1) понад 200 фондів не містять відомостей, які б давали змогу ідентифікувати їх як празькі. В окремих випадках не можна виключати їхньої належності до «празького» еміграційного масиву, адже перші дати записів у таких справах фонду зазначені як 1951, 1961 – роки опрацювання надходжень із Праги.

2) 194 фонди можна ідентифікувати як складові фондів УІК, оскільки вони мають записи у вигляді первісних інвентаризаційних записів у справах фондів про джерело походження. 122 фонди мають записи про надходження у вересні 1945 р. у складі УІК із Праги або у вересні 1945 р. із Праги; 65 фондів мають лише дату надходження – «вересень 1945 р.»; решта – має запис про надходження у вересні 1945 р. як дар чехословацького уряду (разом 194, і один запис – фонд М. Грушевського, переданий ЦДІА УРСР у м. Києві). Враховуючи те, що такі фонди надходження «вересня 1945 р.» йдуть вперемішку з тими, що надійшли з УІК, а також написами про надходження у вересні 1945 р. із Праги, 65 фондів було віднесено нами беззастережно до «празьких». Очевидно, архівісти заповнювали інвентаризаційні записи справ фондів із варіаціями.

Треба зазначити, що згадані записи справ фондів не можуть викликати стовідсоткової довіри. Так, наприклад, справи фондів УВУ № 3859 та УГА в Подєбрадах № 3795 розповідають про походження фондів із УІК у Празі у вересні

* Документи російського еміграційного сегмента (Російського закордонного історичного архіву (РЗІА) і Донського козачого архіву) переведено на відкрите зберігання у 1988 р.

1945 р., хоча нам відомо, що архів УВУ та УГА було віднайдено пошуковою групою у Празі, безвідносно до УІК¹⁶. Очевидно, у такі деталі архівісти не вникали, а вносили дані на основі надходження до Києва – у вересні 1945 р. Важливим для нас є те, що інвентаризаційні записи справ фондів було складено у червні – серпні 1949 р., тобто до надходження в 1958 р.

При опрацюванні фондів потенційного ПА важливо мати на увазі, що такі фонди науково-технічно опрацьовувалися за скороченим циклом. Саме тому справи фондів містять мало інформації про пряме походження з Праги (окрім справ фондів із зазначенням УІК чи Праги як джерела надходження). Переважна більшість справ фондів потенційних складових «празького» сегмента починається актами передачі їх з одного архіву до іншого, інколи – без зазначення назв цих архівів. Лише за прізвищами відповідальних осіб можна з'ясувати, що, наприклад, ЦДІА УРСР у м. Києві передавав документи до ЦДАЖР УРСР у Харкові.

Аркуш фонду складався не працівниками архіву, який передавав документи, як це мало б бути насправді; він складався в архіві, де вже перебували фонди. Аркуш фонду має графу «дата початкового приймання фонду». Якщо є відомості про надходження матеріалів із Праги, то іноді аркуш фонду дублює дату історичної довідки (вересень 1945 р.), але в більшості випадків дата приймання фонду відсутня. То ж для встановлення належності до ПА неможливо залучити дані аркуша фонду.

Акти перевірок наявності документів фондів як празького, так і непразького походження мали місце у 1959–1961, 1969–1975 рр. Якщо ж Прага встановлюється як місце їхнього походження, тоді акти перевірок, як і відомості про об'єднання фондів, є надзвичайно корисними для простеження історії фондів з початку 1960-х до кінця 1980-х рр.

Звернемося до результатів іншого напрямку аналізу справ фондів. Нами на список розсекречених фондів ЦДАВО України накладалися дані справ фондів про їхнє походження. Потім порівнювалися отримані дані з переліком особових фондів «празького» походження. 65 фондів переліку особових фондів збіглися із записами в справах фондів про походження з УІК із Праги чи про надходження у вересні 1945 р. Тобто відомості про походження 42-х фондів переліку особових фондів, очевидно, слід шукати у надходженні 1958 р. При порівнянні «Переліку» зі списком розсекречених фондів виявлено, що

117 фондів мають запис про походження з УІК із Праги чи у вересні 1945 р. (і один запис у справі фонду № 3988 «Комітет допомоги біженцям з Карпатської України», якого не виявлено у «Переліку»; очевидно, його було долучено до складу іншого фонду). Мабуть, відомості щодо походження решти 143-х фондів «Переліку» треба шукати у надходженні 1958 р.

Після порівняння інституційного та особового переліків зі списком розсекречених фондів ЦДАВО України залишається дев'ять і три фонди відповідно, які не зазначені в двох описах та справи фондів яких мають запис про походження з УІК чи дату «вересень 1945 р.» Ці справи запропоновано нами внести у два переліки. У п'яти випадках ідентифікація ускладнена, оскільки п'ять фондів зазначено під різними назвами як у списку розсекречених фондів, так і в описі особових фондів, і всі вони мають запис про походження з УІК. Склавши всі дані (65+117+12), отримаємо 194 фонди, які були складовими УІК, згідно із записами в їхніх справах фондів.

Звернемося до другого напрямку аналізу – порівняння згаданих переліків інституційних та особових фондів зі списками фондів: спеціального відділу ТФ ЦДІА УРСР від 15 квітня 1952 р. (215 позицій)¹⁷ (далі – Список 1952 р.) та організацій, установ і особистих фондів українських емігрантів відділу фондів республіканських установ ЦДІА УРСР від 6 січня 1962 р. (175 позицій)¹⁸ (далі – Список 1962 р.). Підставою для вибору саме цих списків з-поміж понад десяти інших є те, що саме ці списки є підсумковими: Спеціального відділу ТФ ЦДІА УРСР для передачі надходження 1945 р. і відділу республіканських установ ЦДІА УРСР – для надходження 1958 р.

Отже, «Перелік» збігся із Списком 1952 р. у 120-ти випадках, включно з двома фондами, відсутніми у реєстрі фондів ЦДАВО України; із Списком 1962 р. – у 110-ти випадках (згаданий фонд № 3988 також зазначений у Списку 1962 р.). Із 228-ми фондів 28 наявні в обох Списках. Це означає, що були документи однакових фондоутворювачів надходжень 1945 і 1958 рр., адже УІК і МВБУ комплектувалися подібними джерелами. Порівняння переліку особових фондів з двома зазначеними списками показало, що 59 фондів збіглося із Списком 1952 р., 32 – із Списком 1962 р. Із 91-го фонду дев'ять є спільними для обох списків.

Таким чином, у переважній більшості випадків переліки інституційних і особових фондів «празького» походження збігалися із списками, складеними у процесі фондування еміграційних матеріалів. Більшість фондів виявилася спільною для

Переліку особових фондів і Списку 1952 р., що може свідчити про більшу кількість документів особового походження, привезених із Праги восени 1945 р. Натомість «Перелік» має майже однакову кількість фондів для обох Списків. Тож складені переліки фондів ПА, безумовно, мають свою логіку.

Якщо ж розглянути статистичні дані з точки зору списків, то Список 1952 р. налічує 177 фондів інституційного характеру та особових фондів (а також два згаданих вище, яких немає у «Переліку») з 215-ти позицій Списку, а Список 1962 р. – 142 фонди переліків (крім одного, відсутнього у «Переліку») із 175-ти позицій. Переважну більшість фондів обох Списків відображено у переліках.

Слід відзначити, що в довідковому апараті не відображено 15 фондів Списку 1952 р. та 24 фонди Списку 1962 р. (хоча фактична кількість фондів, наявних у Списках і відсутніх у переліках, є меншою, зважаючи на наявність в обох Списках однакових фондів), за винятком фондів, переданих в архіви Москви чи інших міст. З іншого боку, 59 фондів «Переліку» і 13 – переліку особових фондів ПА виявилися без «родовіду»: про 72 фонди, відображені в довідковому апараті як фонди «празького» походження, не виявлено свідчень у справах фондів і списках комплектування про їхню належність до ПА. Очевидно, можуть бути використані інші документи для підтвердження або спростування цього: всі списки комплектування 1945 – 1960-х років, «Вісти МВБУ», книги надходжень УІК тощо. Нарешті, згадані вище два переліки, на нашу думку, не можуть претендувати на вичерпність, поки не буде проведено пошукову роботу в двох зазначених напрямках і не досліджено розсекречені фонди на предмет наявності серед них фондів ПА.

Характерною рисою «празьких» фондів в ЦДАВО України, яка ускладнює ідентифікацію документів ПА, є відсутність наскрізної нумерації. Фондування відбувалося вперемішку з іншими фондами, в тому числі – походження з УРСР. Так, перший зафіксований фонд, який складається з документів УІК, має номер 1429 («Канцелярія Директорії УНР»), певна масовість починається з фонду 3192 («Українська військово-санітарна місія в справах українських полонених у Німеччині, Берлін»); документи фондів УІК закінчуються номером 4102 («Громадська українська реальна гімназія Ржевниці, Модржани (Чехо-Словаччина»); назви фондоутворювачів у містах ЧСР охоплюють фонди з номеру 4354 («Українська академічна громада і товариство у

м. Брно (Чехо-Словаччина)») до умовно номеру 4465 («Документи і матеріали українських еміграційних установ, організацій та різних осіб (колекція)»). Незважаючи на розпорошеність фондів за номерами, наявна система: масив фондів, окреслений у певному виді довідкового апарату, іде, як правило, підряд, з деякими «випадіннями» окремих фондів, що пов'язано із сформованістю таких фондів із раніших надходжень.

Після проведення такої тривекторної роботи нами було виявлено список фондів УІК «после разборки материалов кабинета сотрудниками отд[ела] секретных фондов Центр[ального] госуд[арственного] исторического архива, в октябре – ноябре 1945 г.»¹⁹. Список із 208-ми позицій, підписаний В. Зиковою, було складено 20 грудня. Проте частину фондів (22) нами не було ідентифіковано, що свідчить про їхнє включення до споріднених фондів на певному етапі. Частину фондів передано ЦДАЖР СРСР (три фонди, що стосуються УПСР, Соціалістичної партії та Української соціал-демократичної партії за кордоном) та ЦДІА УРСР у м. Львові (три фонди, в тому числі НТШ).

Перед нами постала методологічна проблема: чи можна вважати, що архівісти ретельно вносили до списку тільки те, що належало УІК, чи могли змішати документи УІК з тими, що надійшли восени 1945 р. з Кракова? Припускаємо, що навряд чи відділ встиг опрацювати надходження з Кракова на момент складання списку 20 грудня 1945 р. До того ж із Кракова їх надійшло значно більше, ніж зазначено в списку. Також про надходження переважної більшості фондів списку з Праги свідчить той факт, що майже всі позиції списку УІК збіглися з інвентаризаційними записами у справах фондів про надходження їх у вересні 1945 р. з Праги чи УІК. З іншого боку, є фонди з такими записами, відсутні в списку УІК (23), і навпаки: фонди, яких немає у переліках, але які мають записи про походження з УІК (16).

Загалом виявлено 172 фонди із записами про належність до УІК (включно з двома, відсутніми у реєстрі фондів ЦДАВО України) з наявних 208-ми позицій списку. Ймовірно, що саме список УІК було покладено в основу складання інституційного та особового переліків «празьких» фондів.

Порівняння справ фондів, списків 1952 р. та 1962 р. із списком УІК дало змогу побачити процес опрацювання фондів та додати до переліку вже наявних «празьких» фондів нові – принаймні 39 фондів.

Нами нараховано 94 фонди, створені переважно на території Польщі, а також Німеччини, Франції, Австрії та США, про які в довідковому апараті немає відомостей стосовно їхнього походження з чехословацького еміграційного осередку (крім семи фондів, які були складовою паризького українського еміграційного осередку, про що є запис у справі фондів, а потрапили вони до УРСР з Мінська восени 1946 р.), ідентифіковані нами з позначкою «ем» (еміграційні). Зважаючи на поганий стан облікової документації науково-технічного опрацювання таємних фондів пов'язаних десятиліть, доцільним є подання фондів еміграційного походження та фондів ПА в одному списку.

Також ідентифіковано один фонд із Праги міжвоєнного періоду, але справи фондів та списки не підтверджують цю інформацію; цей фонд нами віднесено до «празького» масиву. Загалом підтверджено приналежність і віднесено до ПА 323 фонди, що складає 28129 справ і 4 кг розсипу*, а для фондів еміграційного походження (94) – 1887 справ.

Нарешті, складений перелік дає можливість підкреслити варіативність джерел комплектування фондів, головне – періоду Української революції, частина матеріалів яких походить з Праги, частина – з інших джерел (наприклад, ф. 1429).

Не обійшлося і без «несикування». Виявлено неточності переліку особових фондів, оскільки не збігаються назви фондів переліку і реєстру фондів ЦДАВО України. Так, фонд Я. Зозулі в переліку позначено під номером 3879, а в реєстрі – 3878; загалом виявлено 10 таких фондів.

Слід відзначити, що М. Палієнко навела як приклад змішання справ 1945 р. та 1958 р. надходження у семи фондах масиву ПА у ЦДАВО України²⁰. Хоча незрозуміло, який рівень довідкового апарату використовувався дослідницею (справи чи описи фондів), цей приклад зайвий раз доводить інформаційний потенціал довідкового апарату архівів. Нами проведено таку атрибутивну роботу стосовно всього комплексу ПА у ЦДАВО України.

Отже, проведено комплексний аналіз найбільшого сегмента ПА, що зберігається у ЦДАВО України. Шляхом порівняння відомостей про походження фондів із Праги, отриманих зі справ

фондів (194 фонди), та списків-результатів опрацювання документів, переданих з Праги, з наявними інституційним та особовим переліками фондів ПА (1990-ті роки), виявлено документи «празького» еміграційного комплексу. 65 фондів переліку особових фондів збіглися із записами у справах фондів про походження з УІК з Праги чи про надходження у вересні 1945 р. 117 фондів «Переліку» мають запис про походження з УІК з Праги чи у вересні 1945 р. З іншого боку, Список 1952 р. налічує 177 фондів інституційного переліку та переліку особових фондів (і два згаданих вище, яких немає у «Переліку») з 215-ти позицій Списку, а Список 1962 р. – 142 фонди переліків (крім одного, відсутнього у «Переліку») з 175-ти позицій.

Порівняння справ фондів, списків 1952 та 1962 рр. зі списком УІК дало змогу досягнути процес опрацювання фондів та додати до переліку вже наявних «празьких» фондів нові – принаймні 39 фондів. Нами також складено перелік 94-х фондів, створених переважно на території Польщі, а також Німеччини, Франції, Австрії та США, про які в довідковому апараті немає відомостей щодо їхнього походження з працького еміграційного осередку**.

Звернемося до обрахунків обсягу ПА у ЦДАВО України. Про надходження 1958 р., з огляду на його унікальність як єдиного документального масиву з однієї країни, що не змішувався з надходженнями з інших країн, маємо відносно чіткі та достовірні відомості. Остаточний обсяг опрацьованого сегмента ПА (колишніх колекцій МВБУ) – 173 фонди обсягом у 7232 справи.

Як було зазначено вище, ситуація з кінцевими кількісними параметрами УІК гірша. Діапазон становить від 215 до 340 фондів. Якщо відштовхуватись від наших обрахунків обсягу сегмента ПА у ЦДАВО України, то маємо цифру у 28 405 справ і 4 кг розсипу (надходження 1945 р. та 1958 р.).

Кількість фондів, визначених нами як сегмент ПА у ЦДАВО України, становить 323. 215 фондів, які видаються нам найімовірнішою кількістю фондів УІК, у сумі з 173-ма фондами МВБУ становлять 388 фондів. З огляду на передавання частини фондів до Москви та приєднання фондів 1958 року надходження до вже наявних 1945 р. надходження, цифра 388 може наблизитись до кінцевої у 323.

* Зведений показник за обліковими даними 1940–1950-х років. Ідентифікувати розсип із сформованими з нього згодом справами різних фондів, зрозуміло, неможливо.

** Про фонди «еміграційного походження» в ЦДАВО України писала також М. Палієнко.

Якщо відняти від підрахованого нами обсягу ПА у ЦДАВО України обсяг фондів, утворених із колекцій МВБУ, отримаємо цифру у 21173 справи (28405–7232), які мають складати фонди УІК.

Підрахунок обсягу 215 фондів, з урахуванням вилучених та переданих до інших архівів, але без справ періоду німецької окупації, продемонстрував цифру в 16451 справу та 61 кг розсипу. З них мінімум 526 справ було передано до інших архівів.

Тому не можна відкидати й кінцевого обсягу фондів УІК як 258-ми фондів (23410 справ та 69 кг розсипу), оскільки 23410 справ ближчі до ідеальних 21173 фондів УІК майже в два рази, ніж 16451 до 21173. З іншого боку, у поєднанні із 173-ма фондами МВБУ отримуємо цифру у 30642 справи (23410+7232), яка близька до загального обсягу сегмента ПА в ЦДАВО України та 94-х фондів еміграційного походження – 30292 справи (28405+1887).

Отже, відповідно до наших обрахунків, остаточний обсяг фондів УІК має становити 21173 справи, але цифрові параметри, зафіксовані звіт-

ною документацією різного рівня та років, не дають такої цифри через опрацювання колекції УІК разом з іншими еміграційними зібраннями. Зауважимо, що встановити обсяг фондів у ЦДАВО України нам дала змогу внутрішньо-архівна облікова документація, що зайвий раз підтверджує важливість її комплексного використання при дослідженні історії походження фонду.

Однак з упевненістю можна констатувати, що цифра у 340 фондів (36956 справ) та 752 кг розсипу, подана Л. Лозенко²¹ як кінцевий обсяг колишніх колекцій УІК, є завищеною, вона містила й інші сегменти еміграційних фондів.

Насамкінець подамо витяги з таблиць, укладеними за зазначеною вище методикою, про повоєнну долю документальної спадщини української еміграції в Європі. Перший додаток фіксує факти наявності/відсутності потенційних фондів ПА у ЦДАВО України за трьома джерелами: справою фонду, Списками 1952 р. та 1962 р., а також Списком УІК.

«ПРАЗЬКІ» ФОНДИ У МАСИВІ ЕМІГРАЦІЙНИХ ФОНДІВ ЦДАВО УКРАЇНИ
(фрагмент таблиці)*

№	№ ф.	Назва фонду	Справа фонду	Список 1952 р.	Список 1962 р.	Примітки/джерело походження
1 ем	380	Український національно-державний союз у Відні (Австрія)	–	–	–	–
2	1075	Військове міністерство Української Народної Республіки – Київ, Вінниця, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Станіславів (Галичина), Тарнів (Польща)	–	–	+	Список УІК
[...]	[...]	[...]	–	–	–	[...]
323	4465	Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (колекція)	–	–	+	Акт перевірки поч. 1970-х рр.
94 ем	4547	Стелецький Борис Михайлович генерал, начальник штабу гетьмана Скоропадського	–	–	–	–

Друга таблиця на рівні справ фіксує приналежність до ПА та еміграційного масиву загалом

і надає обсяг зазначених документальних масивів у ЦДАВО України.

* Повністю ця і наступна таблиці публікуються у монографії автора «Документальна спадщина української еміграції в Європі: сторінки історії (1945–2010)», яка друкується.

ЗВЕДЕНИЙ ПЕРЕЛІК ФОНДІВ «ПРАЗЬКОГО АРХІВУ»,
ВИЯВЛЕНИХ В АРХІВАХ, БІБЛІОТЕКАХ ТА МУЗЕЯХ УКРАЇНИ
(фрагмент таблиці)

№	№ фонду	Назва фонду	Обсяг фонду	Хронологічні межі
І. АРХІВНИЙ (РУКОПИСНИЙ) СЕГМЕНТ ПА				
ЦДАВО України				
1	1065	Рада народних міністрів Української Народної Республіки – Київ, Кам'янець-Подільський; Тарнів (Польща)	1072 справи 7 ПА	1918–1923
2	1075	Військове міністерство Української Народної Республіки Київ, Вінниця, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Станіславів (Галичина), Тарнів (Польща)	1322 справи Список УІК: 2 кг розсипу ПА; Список 1962 р.: 3 справи ПА	1918–1929
[...]	[...]	[...]	[...]	[...]
323	4465	Документи і матеріали українських емігрантських установ, організацій та різних осіб (колекція)	1132 справи ПА	1901–1948
Разом: 28405 справ і 4 кг розсипу				
ЦДАВО України: фонди еміграційного походження				
1 ем	380	Український національно-державний союз у Відні (Австрія)	7 справ	1918–1920
[...]	[...]	[...]	[...]	[...]
94 ем	4547	Стелецький Борис Михайлович – генерал, начальник штабу гетьмана Скоропадського	4 справи	1916–1926
Разом: 1887 справ				

¹ Лозенко Л. З історії Празького українського архіву // Міжнародні зв'язки України: наук. пошуки і знахідки. – 1997. – № 1–6. – С. 85–94; Вона ж. Празький український архів: історія і сьогодення // Архіви України. – 1994. – № 1–6. – С. 18–30.

² Кентій А. В. Фонд «Український музей» у Празі ЦДАГО України як складова «Празького архіву» // Архіви України. – 2000. – Ч. 1–3. – С. 43–49.

³ Грімстед Патріція Кеннеді «Празькі архіви» у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної української. – К.: ДЦЗД НАФ, 2005. – С. 31–34.

⁴ Мушинка М. Музей визвольної боротьби України та доля його фондів: іст.-архів. нариси. – К.: ДЦЗД НАФ, 2005. – С. 105–108.

⁵ Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К.: Темпора, 2008. – 687 с.; Вона ж. Архіви української еміграції в радянських спецховищах: пе-

реміщення, опрацювання, використання // Укр. іст. журнал. – 2006. – № 1. – С. 196–213; Вона ж. Музей визвольної боротьби України у Празі // Укр. архів. енциклопедія: Д–М: робочий зошит / [ДКАУ, УНДІАСД; редкол.: І. Матяш та ін.]. – К.: ДЦЗД НАФ, 2006. – С. 330–331; Вона ж. Український історичний кабінет у Празі // Укр. архів. енциклопедія: Н–Я: робочий зошит / [ДКАУ, УНДІАСД; редкол.: І. Матяш та ін.]. – К.: ДЦЗД НАФ, 2007. – С. 150–152.

⁶ Яковлева Л. Празькі фонди в Києві // Пам'ятки України: історія і культура. – 1994. – № 3–6. – С. 120–122.

⁷ Лозенко Л. З історії Празького українського архіву ... – С. 90; Палієнко М. Архівні центри української еміграції ... – С. 313–315; Особові фонди у складі «Празького архіву»: [архівний довідник]: (комп'ютерний набір). – С. 108.

⁸ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 984.

- ⁹ Там само, арк. 3.
- ¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4703, оп. 2, спр. 49, арк. 6, 6 зв., спр. 53, арк. 5.
- ¹¹ Палієнко М. Г. Український історичний кабінет у Празі ... – С. 152; *Вона ж.* Музей визвольної боротьби України у Празі ... – С. 331.
- ¹² ЦДАВО України, ф. 3665, оп. 2н, спр. 447, арк. 8.
- ¹³ Там само, ф. 4703, оп. 2, спр. 89, арк. 224, 225.
- ¹⁴ Перелік фондів ЦДАВО України, які мають відношення до Празького українського архіву: [архівний довідник]: (машинопис). – 26 арк.
- ¹⁵ Особові фонди у складі «Празького архіву» ... – 10 арк.
- ¹⁶ [Архівні джерела з історії переміщень та опрацювання ПА] / [упоряд. Т. Боряк] // Грімстед Патриція Кеннеді. «Празькі архіви» у Києві та Москві: повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної українки. – К.: ДЦЗД НАФ, 2005. – С. 124.
- ¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4703, оп. 2, спр. 26, арк. 4–22.
- ¹⁸ Там само, спр. 39, арк. 85–98.
- ¹⁹ Список фондів УІК після розбирання матеріалів співробітниками відділу ТФ ЦДІА [УРСР м. Києва] в жовтні – листопаді 1945 р. 20 грудня 1945 р. // Справа фонду № 3866, арк. 9–13 зв.
- ²⁰ Палієнко М. Архівні центри української еміграції ... – С. 328–330.
- ²¹ Лозенко Л. З історії Празького українського архіву ... – С. 90; ЦДАВО України, ф. 14, оп. 7, спр. 886, арк. 25.

УДК 930.(1-7)(477)

Вікторія Бондарчук

ПРИВАТНІ АРХІВИ ЯК ЧАСТИНА КУЛЬТУРНОЇ АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ

Висвітлено питання створення та функціонування приватних архівів в Україні, їх взаємодії з Державною архівною службою України.

Ключові слова: приватні архіви, Національний архівний фонд, нормативно-правові документи.

Освещено вопросы создания и функционирования частных архивов в Украине, их взаимодействия с Государственной архивной службой Украины.

Ключевые слова: частные архивы, Национальный архивный фонд, нормативно-правовые документы

There is an analysis of the existence and functioning of the private archives in Ukraine, their interaction with State Archival Service of Ukraine.

Key words: private archives, National Archive Fund, legal documents.

В умовах домінування приватної власності на певному етапі розвитку суспільства відбувається становлення приватних архівів. Окремі законодавства, що стосуються приватних архівів, стали важливим доповненням архівних законодавств різних держав.

В Україні, як і в інших країнах, існують державні та недержавні архівні установи, діяльність яких визначається та узгоджується архівним законодавством. Документи приватних архівів відіграють важливу суспільну роль, якщо вони є доступними для громадян, оскільки суттєво доповнюють офіційну документацію, що зберігається в державних архівах.

Архівні установи, що функціонують в Україні, незалежно від їхньої форми власності, керуються у своїй діяльності Конституцією України, законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, центральних і місцевих органів влади, положеннями або статутами про ці

установи. Сукупність, а точніше – ієрархічна система взаємоузгоджених і взаємопов'язаних норм цих правових актів є правовою базою функціонування архівів¹.

Приватний сектор в архівній сфері України представлений трьома категоріями: архівні установи, засновані фізичними особами та/або юридичними особами приватного права (приватні архіви); архіви фізичних осіб – власників приватних архівних зібрань, які мають право зберігати у себе документи Національного архівного фонду (НАФ); архівні підрозділи об'єднань громадян, релігійних організацій, а також підприємств, установ і організацій, заснованих на приватній формі власності.

Приватні архіви – архіви, що перебувають у приватній власності². Відповідно до архівного законодавства України приватні архіви ство-

рюються для постійного і тимчасового зберігання документів, які не належать державі, територіальним громадам, для використання їх із службовою, науковою та іншою метою, а також захисту законних прав та інтересів громадян. Документи приватних архівів постійного строку зберігання є складовою частиною НАФ. Терміни зберігання архівних документів визначаються договором, складеним засновником архіву з власником документів або уповноваженою власником особою, з урахуванням мінімальних строків зберігання документів, визначених законодавством. У ньому також визначається місце подальшого зберігання документів у разі ліквідації приватних архівів. Дотримання строків зберігання архівних документів, вимог до умов їхнього утримання, порядку ведення їх обліку та доступу до них контролюється Державною архівною службою України або уповноваженою державною архівною установою.

Архівною справою в державі на найвищому рівні опікується Державна архівна служба України (попередня назва – Державний комітет архівів України), яка концептуально і безпосередньо вирішує питання організації архівної справи в країні, маючи для цього високий статус та широкий обсяг повноважень. Вплив її поширюється на всі архівні установи, незалежно від форми власності, тобто і на приватні архіви.

Наказом Держкомархіву України від 30.07.2007 р. № 113 було затверджено «Порядок здійснення контролю за дотриманням строків зберігання архівних документів, вимог щодо умов їх зберігання, порядку ведення їх обліку, а також доступу до документів НАФ архівними установами, заснованими фізичними та/або юридичними особами приватного права»³, яким визначалися відповідні вимоги, зокрема щодо функціонування приватних архівів та визначено напрями взаємодії з ними державних архівних установ. Згідно з цим документом приватні архівні установи створюються для постійного та тимчасового зберігання архівних документів, що не належать державі, територіальним громадам, для користування документами із службовою, науковою та іншою метою, а також захисту законних прав та інтересів громадян (п. 2.1. наказу).

Станом на 1 січня 2011 р. в Україні діяли 24 приватні архіви (з них – 15 у Донецькій області, 7 – у Харкові, 1 – у Дніпропетровську, 1 – у Автономній Республіці Крим), у яких зберігаються понад 456 тис. документів з особового

складу і майже 54 тис. документів тимчасового зберігання. Важливо відзначити те, що за останні 7 років кількість приватних архівів тут збільшилася вдвічі: у 2004р. їх існувало 11, у 2005–2006 рр. – 18, у 2008–2009 рр. – 20⁴.

Всі архівні документи передають на зберігання в приватні архіви на підставі договорів. Вони, в свою чергу, повинні скласти акти їх приймання-передавання на тимчасове зберігання. Окрім того, ці установи зобов'язані мати затверджені в установленому порядку статuti, якими визначено основний вид їхньої діяльності: приймання документів на зберігання, надання довідок соціально-правового характеру за зверненнями громадян та науково-технічне впорядкування документів. До інших видів діяльності більшість приватних архівів відносять також торговельну, будівельну та юридичну. Слід відзначити, що частина документів приймається ними на зберігання в упорядкованому стані, а частина документів надходить неупорядкованими, а описи справ складають їхні співробітники. Приватні архіви приймають також документи тимчасового зберігання за здавальними описами. Для обліку документів у них складають списки фондів, справи фондів, книги надходження та вибуття документів, реєстри описів, описи справ.

Слід відзначити, що з приватними архівами постійно контактують Державний архів в Автономній Республіці Крим, державні архіви Дніпропетровської та Харківської областей. Зокрема, у 2010 р. Держархів Харківської області провів нараду з керівниками названих архівів з питань приймання ними на тимчасове зберігання документів з особового складу та тимчасового зберігання та оформлення облікових документів⁵.

Примітно, що 41% приватних архівів не виконує вимог щодо повідомлення державного архіву про своє створення. Частина з них не перебуває на обліку в держархівах.

Друга категорія приватних архівів в Україні представлена архівами фізичних осіб – власників приватних архівних зібрань, які на законних підставах можуть зберігати у себе документи НАФ. Державними архівами проводиться робота з виявлення таких архівів.

З метою контролю з боку державних архівів за рухом документів НАФ, які не належать державі, територіальним громадам, визначення процедури повідомлення власником документів НАФ державної архівної установи про намір здійснити їх відчуження та про набуття права власності на них, а також придбання державною архівною

установою документів НАФ у разі їх продажу. Відповідно до ст. 10 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» було підготовлено наказ Держкомархіву України від 30.07.2007 р. № 114, яким затверджено відповідний Порядок⁶. Ним урегульовано права власності на документи НАФ та придбання державною архівною установою документів НАФ у разі їхнього продажу. Відповідно до нього, власник, до якого перейшло право власності на документ НАФ, зобов'язаний письмово повідомити про це Державну архівну службу України або уповноважений архів. Державному архіву в разі продажу власником документів НАФ надається переважне право їх придбання. Проте слід відзначити, що з часу набуття чинності Порядку, власники документів НАФ не зверталися до державних архівів з наміром здійснити передачу права власності на них.

Станом на 1 січня 2011 р. в Україні налічується 47 архівів фізичних осіб, де зберігається 3 тис. документів НАФ, з них 74% документів НАФ підтверджено експертизою їх цінності. У власників приватних архівних зібрань зберігаються здебільшого особисті документи: рукописи власних творів, матеріали до біографії (автобіографії, документи про освіту, посвідчення, грамоти, вітальні адреси, документи про службу та громадську діяльність) та документи, зібрані фондоутворювачем для своєї роботи, а саме – музичні твори, статті про фондоутворювача, листування, фотографії тощо.

З метою популяризації НАФ як складової частини культурної спадщини українського народу, а також виявлення власників приватних архівних зібрань, державні архіви публікують статті у засобах масової інформації, звертаються до слухачів на семінарах, нарадах, встановлюють зв'язки з музеями, вищими навчальними закладами, дослідниками під час роботи в читальних залах архівів тощо. Основні проблеми виникають під час проведення експертизи цінності документів із приватних архівних зібрань. Передусім, власники не бажають безкоштовно надавати документи. Тільки 21% їх розглядають можливість у майбутньому передати документи НАФ на депоноване зберігання в державні архіви.

До третьої категорії приватних архівів відносяться архівні підрозділи об'єднань громадян, релігійних організацій, а також підприємств, установ і організацій, заснованих на приватній формі власності. Розглянемо законодавчу та нормативну базу, що регулює питання організації їхньої роботи.

Постановою Кабінету Міністрів України від 08.08.2007 р. № 1004 «Про проведення експертизи цінності документів» затверджено «Порядок утворення та діяльності комісій з проведення експертизи цінності документів»⁷, яким визначено процедуру утворення цих комісій та організацію їхньої діяльності, та «Порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, їх обліку та зберігання»⁸, в якому зазначено, що віднесення документів НАФ до унікальних здійснюється шляхом їх виявлення, проведення експертизи цінності, опису та внесення до Державного реєстру національного культурного надбання.

«Перелік типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших підприємств, установ та організацій, із зазначенням строків зберігання документів»⁹ (затверджено наказом Держкомархіву України від 20.07.1998 р. № 41) визначив види документів, що утворюються під час документування однотипних (загальних для всіх) управлінських функцій, виконуваних органами державної влади, місцевого самоврядування та іншими підприємствами, установами та організаціями незалежно від функціонально-цільового призначення, рівня і масштабу діяльності, форми власності, а також документацію, що утворюється в результаті виробничої і науково-технічної діяльності організацій. Зазначений Перелік є основним нормативним актом, призначеним для використання всіма організаціями під час відбору на зберігання і для знищення типових документів, тобто загальних для всіх або більшості юридичних осіб.

«Правила роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій»¹⁰ (затверджені наказом Держкомархіву України від 16 березня 2001 р. № 16) є нормативно-правовим актом, обов'язковим для виконання всіма установами незалежно від форм власності. Основними завданнями їх є встановлення єдиного для всіх установ порядку роботи з документами від їх створення в діловодстві до передання на постійне зберігання до державних архівних установ, архівних відділів міських рад або інших архівних установ, підвищення ефективності організації архівної справи в установах, суворе дотримання вимог законодавчих та нормативно-правових актів із питань архівної справи та діловодства.

Наказом Держкомархіву України від 5 червня 2002 р. № 42 затверджено «Примірне положення про архівний підрозділ підприємства, установи

та організації, заснованих на приватній формі власності, об'єднання громадян, релігійної організації»¹¹, розроблене відповідно до ст. 32 Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи». У ньому зазначено, що об'єднання громадян, релігійні організації, підприємства, установи та організації, засновані на приватній формі власності, мають право створювати архівні підрозділи для постійного або тимчасового зберігання документів, що не належать державі, територіальним громадам, передавати документи НАФ до державних та інших архівних установ за угодою з ними. Це Положення визначило, що у своїй діяльності архівний підрозділ керується Конституцією і законами України, актами Президента України, Кабінету Міністрів України, іншими нормативними актами та ним. З питань організації та методики ведення архівної справи архівний підрозділ керується правилами, положеннями, інструкціями, затвердженими Державною архівною службою України та державними архівами.

«Примірне положення про експертну комісію об'єднання громадян, релігійної організації, а також підприємства, установи та організації, заснованої на приватній формі власності»¹² (наказ Держкомархіву України від 6 травня 2008 р. № 83) регламентує порядок створення експертної комісії для організації і проведення попередньої експертизи цінності документів, що утворилися в процесі її діяльності, та подання результатів експертизи цінності документів на розгляд експертно-перевірної комісії державної архівної установи, у зоні комплектування якої вона перебуває.

Загалом, станом на 1 січня 2011 р. в Україні налічується понад 9 тис. архівних підрозділів, об'єднань громадян, релігійних організацій, а також підприємств, установ і організацій, заснованих на приватній формі власності. З них 4634 організації приватної форми власності є джерелами комплектування державних архівів (архівних відділів міських рад), що становить 50% усіх приватних організацій, внесених у списки джерел формування НАФ.

В Україні питання укладання договорів державних архівів із зазначеними установами про передавання документів НАФ на державне архівне зберігання не вирішуються. Тільки з 3% організацій укладено договори. Єдиний державний архів, який повністю забезпечив укладення договорів про співробітництво з установами приватної форми власності, – це Державний архів Херсонської області. Договори

з організаціями приватної форми власності мають також Державний архів в Автономній Республіці Крим, Державний архів Волинської області; одиничні випадки цього зафіксовано у практиці державних архівів Донецької, Черкаської та Чернігівської областей.

Така ситуація зумовлена тим, що приватні організації відмовляються взаємодіяти з державними архівами, пояснюючи це обставинами обмеження доступу до документів із конфіденційною інформацією.

Окрім того, загострюється взаємодія архівних установ із фондоутворювачем приватної форми власності. Досвід співпраці державних архівів із недержавними структурами свідчить, що більшість з них нині не мають наміру передавати на державне зберігання свої документи. Як наслідок, більша частина в складі джерел комплектування державних архівів – суб'єкти владних повноважень та державні установи. У той же час фондоутворювачі приватної форми власності не забезпечують упорядкування і належне зберігання документів НАФ, їхня документація є недоступною для дослідників.

За останні 5 років тільки 10% приватних організацій звернулися до державних архівів за допомогою в експертизі цінності документів. Особливо складними є стосунки з новоствореними організаціями приватного права, які відверто відмовляються від співпраці з державними архівами. З метою позитивного вирішення цієї проблеми, а також удосконалення процедури проведення експертизи цінності документів, що утворюються в діяльності юридичних осіб приватної форми власності, чіткого визначення підстав для вилучення документів зі складу НАФ, конкретизації прав державних архівних установ щодо контролю за дотриманням законодавства «Про Національний архівний фонд та архівні установи» Державною архівною службою України вже підготовлено зміни до архівного закону, зокрема передбачено такі нові норми: право доступу державних архівних установ та архівних відділів міських рад до документів юридичних осіб із метою виявлення документів НАФ та право перевіряти роботу архівних підрозділів і служб діловодства підприємств, установ, організацій усіх форм власності.

Визначення приватних архівних зібрань подано у Законі України «Про Національний архівний фонд та архівні установи»: «Приватне архівне зібрання – зібрання архівних документів, що є власністю однієї або кількох осіб»¹³. Станом на 1 грудня 2010 р. в Україні налічувалося 48 при-

ватних архівних зібрань, в яких наявні документи НАФ (8139 од. зб.)¹⁴.

Загальна ж кількість приватних архівних установ в Україні, заснованих юридичними особами, станом на 1 січня 2011 р. було 13 та фізичними особами – 11, в яких налічувалося 10047 фондів¹⁵.

Питань приватної власності торкаються також й інші закони України, постанови та розпорядження Верховної Ради України, укази, розпорядження та доручення Президента України, постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, накази Державної архівної служби України, нормативно-правові акти та методичні документи з архівної справи і діловодства.

Так, у «Положенні про Державну архівну службу України», затвердженому Указом Президента України від 6 квітня 2011 р. № 407/2011¹⁶, зазначено, що до її завдань належить організація формування, державного обліку та зберігання документів НАФ, використання відомостей, що у ньому містяться, у тому числі й надання рекомендацій щодо підготовки положень про архівні підрозділи підприємств, установ та організацій, заснованих на приватній формі власності, а також об'єднань громадян, релігійних організацій.

«Порядок надання державними архівними установами допомоги юридичним і фізичним особам, які є власниками документів НАФ, у поліпшенні умов зберігання, реставрації, консервації, створенні страхового фонду і фонду користування документами» (затверджено наказом Держкомархіву України від 25 квітня 2002 р. № 32)¹⁷, розроблений відповідно до ст. 13 Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи», поширюється на архівні підрозділи органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від їх підпорядкування і форми власності, а також на громадян, які є власниками документів НАФ. Державні архівні установи можуть надавати юридичним і фізичним особам, які мають документи НАФ, у межах наданих асигнувань допомогу в поліпшенні умов їх зберігання, реставрації та створенні фондів користування (п. 7).

Відповідно до законів України «Про Національний архівний фонд та архівні установи»¹⁸, «Про інформацію»¹⁹ та до Положення про Державну архівну службу України²⁰ та «Порядку користування документами НАФ України, що належать державі, територіальним громадам»²¹, було розроблено Рекомендації щодо порядку ко-

ристування документами НАФ України, що не належать державі, територіальним громадам (схвалено на засіданні Нормативно-методичної комісії Держкомархіву України, від 16 травня 2006 р. протокол № 2). Метою їх є заохочення власників документів НАФ, що не належать державі, територіальним громадам, до розширення доступу до цих документів, сприяння публікації та експонуванню їх на виставках, та забезпечення їх збереженості під час користування фізичними та юридичними особами.

«Порядок здійснення централізованого державного обліку документів історико-культурної спадщини, що знаходяться за кордоном, та документів іноземного походження, що стосуються історії України» (наказ Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України від 29 листопада 1999 р. № 67)²², розроблений відповідно до ст. 17 Закону України «Про Національний архівний фонд і архівні установи», визначив, що централізованому державному обліку підлягають усі види документів з паперовою основою, плівковими та іншими носіями незалежно від форм власності.

Нині постала нагальна потреба посилити увагу до приватних архівів, у першу чергу шляхом внесення змін та доповнень до окремих положень Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи», оскільки вирішення наявних проблем можливе лише на законодавчому рівні. Необхідно посилити контроль з боку держави щодо архівних документів, які знаходяться у приватній власності, адже у власників приватних архівів немає стимулів, а відтак і бажання співпрацювати з державними архівами.

Отже, значущість приватних архівів для суспільства є значною. У багатьох країнах вони становлять велику цінність і частину національної культурної спадщини. Зокрема, в європейських країнах практика передбачає регулювання правових відносин між державою і власниками громадських та приватних архівів, а також нагляд за розпорядженням документами і державний контроль за їхньою діяльністю.

З 1994 р. спостерігається певний загальний прогрес у справі заохочення приватних власників, аби їх архіви були доступнішими для громадськості, а також захищеними від вивезення або знищення.

Зі збільшенням кількості країн-членів Європейського Союзу (ЄС) і на тлі динамічних змін в архівній практиці, особливо у зв'язку з розвитком нових інформаційних технологій, 6 травня 2003 р. Рада ЄС схвалила спеціальну резолюцію

стосовно архівів держав-членів, у якій окремим підрозділом виокремлено питання приватних архівів. У ній було запропоновано такі тези:

– державні архівні установи повинні надавати поради приватним архівам (розробляти стандарти, норми, пропонувати найкращу практику), особливу увагу звертати на збереження і доступ до них;

– держава зобов'язана заохочувати до співпраці власні архівні установи та приватні архіви з метою зберігання, систематизування і поширення інформації про приватні архіви²³.

Тепер все більшого поширення в країнах ЄС набуває ідея співробітництва, яка полягає в укладенні договорів між органами нагляду і приватними особами, які є власниками архівів чи окремих документів.

Серед основних проблем, характерних для України можна назвати питання функціонування та механізму доступу до приватних архівів, відсутність встановлених норм їх обліку та відповідальності власників приватних архівів за збереження документів НАФ.

Слід наголосити, що наявні проблеми архівних установ України, і, зокрема приватних архівів, багато в чому співмірні або подібні з аналогічними питаннями у зарубіжному архівознавстві та архівній практиці країн Заходу. Зарубіжний досвід їх вирішення загалом може бути корисним і для українських архівістів, як і український шлях розв'язання наявних проблем може бути показовим для зарубіжжя.

¹ Новохатський К. С. Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази діяльності архівних установ // Архіви України. – 2000. – № 1–3. – С. 5.

² ДСТУ 2732 : 2004 Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять. – К., 2005. – С. 11.

³ «Порядок здійснення контролю за дотриманням строків зберігання архівних документів, вимог щодо умов їх зберігання, порядку ведення їх обліку, а також доступу до документів Національного архівного фонду архівними установами, заснованими фізичними та/або юридичними особами приватного права», затверджений наказом Держкомархіву України від 30.07.2007 р. № 113

⁴ «Звіт про стан і обсяг архівних документів, що зберігаються в приватних архівних установах та проведення перевірянь їх роботи на 01.01.2011 р.» Держкомархіву України.

⁵ Підсумки діяльності у 2010 році та пріоритети на 2011 рік. – К., 2011. – С. 15.

⁶ «Порядок повідомлення власником документів Національного архівного фонду державної архівної установи про намір здійснити їх відчуження та про набуття права власності на ці документи, а також прид-

бання державною архівною установою документів Національного архівного фонду у разі їх продажу», затверджений наказом Держкомархіву України № 114 від 30.07.2007 р.

⁷ «Порядок утворення та діяльності комісій з проведення експертизи цінності документів», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 08.08.2007 р. № 1004.

⁸ «Порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, їх обліку та зберігання», затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 08.08.2007 р. № 1004.

⁹ «Перелік типових документів, що утворюються в діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, інших підприємств, установ та організацій, із зазначенням строків зберігання документів», затверджений наказом Держкомархіву України від 20.07.1998 р. № 41.

¹⁰ «Правила роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій», затверджені наказом Держкомархіву України від 16.03.2001 р. № 16.

¹¹ «Примірне положення про архівний підрозділ підприємства, установи та організації, заснованих на приватній формі власності, об'єднання громадян, релігійної організації», затверджене наказом Держкомархіву України від 05.06.2002 р. № 42.

¹² «Примірне положення про експертну комісію об'єднання громадян, релігійної організації, а також підприємства, установи та організації, заснованої на приватній формі власності», затверджене наказом Держкомархіву України від 06.05.2008 р. № 83.

¹³ Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» від 24 грудня 1993р. № 3814-ХІІ. – Відомості Верховної Ради України (ВВР України), 1994, № 15, ст. 86. – Ст. 1.

¹⁴ «Звіт про стан і обсяг документів Національного архівного фонду, що зберігаються в архівних підрозділах підприємств, установ і організацій та приватних архівних зібраннях на 01.12.2010» Держкомархіву України.

¹⁵ «Звіт про стан і обсяг архівних документів, що зберігаються в приватних архівних установах та проведення перевірянь їх роботи на 01. 01. 2011 р.» Держкомархіву України.

¹⁶ Указ Президента «Про затвердження Положення про Державну архівну службу України» від 6 квітня 2011 р. № 407/2011.

¹⁷ «Порядок надання державними архівними установами допомоги юридичним і фізичним особам, які є власниками документів НАФ, у поліпшенні умов зберігання, реставрації, консервації, створенні страхового фонду і фонду користування документами», затверджений наказом Держкомархіву України від 25 квітня 2002 р. № 32.

¹⁸ Закон України «Про Національний архівний фонд та архівні установи» від 24 грудня 1993 р. № 3814-ХІІ. – Відомості Верховної Ради України (ВВР України), 1994, № 15, ст. 86.

¹⁹ Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ. – ВВР України, 1992 р., № 48, ст. 650.

²⁰ Указ Президента «Про затвердження Положення про Державну архівну службу України» від 6 квітня 2011 р. № 407/2011.

²¹ «Порядок користування документами НАФ України, що належать державі, територіальним громадам», затверджений наказом Держкомархіву України від 24.11.2005 р. № 139.

²² «Порядок здійснення централізованого державного обліку документів історико-культурної спадщини, що

знаходяться за кордоном, та документів іноземного походження, що стосуються історії України», затверджений наказом Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України від 29.11.1999 р. № 67.

²³ Report on Archives in the enlarged European Union. Increased archival cooperation in Europe [Електронний ресурс]: action plan. – Р. 35–38. – Режим доступу: <http://www.mcu.es/archivos/docs/ReportArchives.pdf>.

УДК 930.253 (477)

Антон Слизький

АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ ЯК ДЖЕРЕЛА СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩОЇ ІНФОРМАЦІЇ

У статті розкрито сутність архівних соціально значущих документів, подано їх класифікацію, порушено деякі питання їхньої експертизи цінності. Автор розглянув приклади використання соціально значущої інформації.

Ключові слова: соціально значущі документи, документи з особового складу, персональні дані, державний архів, класифікація, експертиза цінності, соціально-правовий запит.

В статті раскрыта сущность архивных социально значимых документов, представлено их классификацию, затронуты некоторые вопросы их экспертизы ценности. Автор рассмотрел примеры использования социально значимой информации.

Ключевые слова: социально значимые документы, документы по личному составу, персональные данные, государственный архив, классификация, экспертиза ценности, социально-правовой запрос.

The Article shows the essence of archival documents as sources of socially valuable information, given their classification, initiated some issues of major social valuable documents. The author considered examples of the use of socially valuable information.

Key words: socially significant documents, documents from personnel, personal information, State Archive, classification, appraisal, socially legal inquiry.

Громадяни України часто звертаються в архівні установи за документальними підтвердженнями своєї суспільної і/або трудової діяльності, заробітної платні тощо. Важливе місце в роботі державних, трудових архівів, архівних відділів міських рад або райдержадміністрацій посідає розгляд соціально-правових запитів від фізичних осіб. «Підвищення оперативності і якості виконання інформаційних запитів – це масштабні і важливі напрями нашої роботи, які потребують постійної уваги», – підкреслював ще А. Мітюков¹, начальник Головархіву УРСР у 1969–1988 рр.

Українські архіви містять значну кількість документів соціально значущого характеру. Однак їх поки що комплексно не досліджено. Досі немає фундаментальної праці про них.

Нині ще немає чіткого визначення поняття «соціально значущі документи». Цього не зроблено в «Основних правилах роботи державних архівів України»², «Правилах роботи архівних підрозділів органів державної влади, підприємств, установ, організацій»³. У той же час Законом України «Про Національний архівний фонд

та архівні установи» визначено, що архівний документ зберігається або підлягає зберіганню з огляду на значущість (підкреслено автором) для особи, суспільства чи держави⁴. Соціально значущі документи містять повноцінні відомості для підтвердження фактів, які мають відношення до персоніфікованих даних громадян щодо:

- трудового стажу;
- заробітної платні;
- підвищення кваліфікації;
- нагородження, присвоєння почесних звань;
- умов праці;
- освіти та навчання;
- майнових прав та зобов'язань;
- участі у війнах та військових конфліктах;
- творчої діяльності, авторських та суміжних прав на наукові та інші результати творчої праці.

У документознавстві та архівознавстві уже розв'язано чимало теоретичних питань щодо класифікації документів. Під класифікацією соціально значущих документів розуміємо їх

наукове групування за найбільш істотними ознаками з метою належної їх організації і всебічного використання їхньої інформації для підтвердження громадянами своїх прав на соціальне забезпечення.

У 1963 р. відділ комплектування, експертизи і обліку архівних фондів Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР видав наукову розробку «Перечень документальных материалов по личному составу государственных, общественных и кооперативных учреждений, организаций и предприятий СССР с указанием сроков хранения материалов»⁵. До цього «Переліку» увійшли документи, що стосуються прийому, переміщення, обліку, звільнення працівників, їх нагородження, атестації, кваліфікації, та інші історико-біографічні джерела.

Історико-біографічним джерелом, за визначенням А. Єлпатьєвського, **називається документ**, що має будь-яку інформацію про конкретну особу. Він запропонував таку класифікацію п'яти найбільших категорій (груп) історико-біографічних документів, що фіксують⁶:

1) громадянського стану (акти громадянського стану);

2) службово-трудова та інші соціальні взаємовідносини окремих осіб суспільства (документи про трудовий стаж, заробітну плату, нагородження, пенсійне забезпечення);

3) здобуття освітнього рівня;

4) громадянства, соціального стану, а також персонального обліку окремих верств населення;

5) встановлення опікунства, патрунування, усиновлення.

А. Єлпатьєвський стверджував, що етимологія поняття «особовий склад» робить здебільшого не розширення, а звуження терміна щодо його конкретного змісту⁷. Під цими документами він розумів «документування певних взаємовідносин між особою і суспільством (державою)»⁸. На думку науковця, до особового складу можна віднести не тільки адміністрацію, робітників і службовців установи, а загалом чітко визначений за списком склад людей, взаємодія з якими є метою даної установи⁹. Автор унеможлиблює віднесення до особового складу документів РАГС, судово-слідчих справ в органах суду і прокуратури, документи нотаріальних дій, оскільки ці установи не визначають заздалегідь персонального складу осіб, які є об'єктами їхньої діяльності, та, відповідно, об'єктами документування.

У 1976 р. Головне архівне управління при Раді Міністрів СРСР (далі – Головархів СРСР)

та Всесоюзний (нині – Всеросійський) науково-дослідний інститут документознавства та архівної справи (далі – ВНДІДАС) видали «Методические рекомендации по отбору на государственное хранение документов по личному составу»¹⁰. У підготовці їх взяли участь співробітники Головархіву СРСР, ВНДІДАСу, Московського державного історико-архівного інституту та інших архівних установ. Для нашого дослідження становить інтерес додаток № 2 до цих рекомендацій. Це – перелік документів з особового складу, які мають надходити на державне зберігання. Він фактично доповнив класифікацію А. Єлпатьєвського такими групами документів:

1) проходження військової служби, облік військовослужбовців, грошові розрахунки з військовослужбовцями;

2) прийом, вибуття й облік членів суспільних організацій;

3) посадова службова атестація й присвоєння персональних звань;

4) присудження вчених ступенів і присвоєння вчених звань.

Соціально значущі документи можуть містити персональні дані про працівників. Російські архівісти А. Артїзов і С. Мякушев об'єднують у понятті «документи, що містять персональні дані», три макромасиви документів¹¹:

– перший – загальногромадянська, військова (або воєнізована), партійна системи кадрового документування;

– другий – документування окремих аспектів життя людини і суспільства (документи РАГСу, погосподарські, домові книги, документи бюро технічної інвентаризації (БТІ), пенсійне діловодство, матеріали перепису населення, судово-слідчі справи, реєстри підприємців тощо);

– третій – управлінська документація.

Отже, поняття «соціально значущі документи» (у широкому сенсі цього терміна) практично тотожне поняттям «документи з історико-біографічними даними», «документи з персональними даними», «документи з особового складу». Різниця полягає у практичному застосуванні окремих уже усталених термінів у законах, нормативно-правових актах, переліках документів, методичних посібниках із різних галузей. «Типологізація документа не може бути одномірною, оскільки її метою є не тільки поділ документів на певні типи, але й встановлення ступеня належності об'єктів до цих типів, міри їхньої подібності з іншими типами», – зауважила відомий український документознавець В. Бездрабко¹².

При підготовці Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства (далі – УНДІАСД) «Перелік соціально значущих документів, що мають надходити до архівних установ у разі ліквідації підприємств, установ, організацій» (далі – Перелік СЗД)¹³ виникла проблема класифікації соціально значущих документів, оскільки в різних розділах простежувалося дублювання їх. Тому вирішили розмішувати документи без рубрикації за ступенем значущості їхніх видів та питань, що в них порушуються.

Фундатор радянського документознавства К. Мітяєв вважав, що документ – завжди носій і джерело первинної інформації, в тому числі історичних відомостей¹⁴. Ним розроблено вчення про функціональність документів, і передусім про місце і значущість соціальної функції документа¹⁵. Він уперше зробив спробу докладно та послідовно розглянути і сформулювати основні принципи і критерії експертизи цінності документів. На його думку, головною, вирішальною настановою під час проведення такої експертизи є відбір документальних джерел, що мають наукове і практичне значення¹⁶.

Під час проведення експертизи цінності документів у Центральному державному архіві жовтневої революції (ЦДАЖР УРСР) на початку 1960-х років у поточному листуванні керівних органів з підвідомчими установами часто зустрічались дані про особовий склад працівників останніх. І це були єдині документи для надання довідок, оскільки значна кількість інших документів втрачено під час Великої Вітчизняної війни. «Ось чому, – писала Ф. Милославська, – співробітники архіву переглядають листування, бухгалтерські документи і все те, що має відношення до особового складу установ, організацій і підприємств або представляє науковий інтерес»¹⁷.

До кінця 1960-х років експертизі цінності документів і комплектуванню ними (в тому числі соціально значущими) державних архівів не було приділено достатньої уваги. А. Єлпатьєвський звернув увагу також на недооцінку і недостатньо глибоке вивчення основних методологічних положень авторами методичних посібників з експертизи цінності¹⁸. Науковець вважав, що більшість наказів з особового складу слід віднести до категорії документів, які мають постійний строк зберігання. Особливо це мало стосуватися підприємств, установ, організацій, чії документи надходили до архівів у першу чергу. Особові рахунки, інші документи, які містять інформацію

про заробітну плату, на думку автора, хоча і мають тільки довідкове значення, можуть бути фактично єдиними джерелами, в яких зафіксовано заробітну плату працівників¹⁹.

Дослідник В. Мінгальов порушував питання щодо використання джерелознавчого аналізу при відборі документів з особового складу на державне зберігання²⁰. Мета такого аналізу – вивчення поглинання і віддзеркалення змісту документації підпорядкованих установ у документації вищих установ. На думку науковця, його слід було б використовувати до документів, що містили дані щодо нарахування заробітної плати працівникам. Він не вважав за необхідне зберігати розрахунково-платіжні відомості і особові рахунки постійно (згідно з «Переліком документів з особового складу» 1963 р.)²¹, оскільки середні показники заробітної плати містилися у звітній документації установи.

Головне архівне управління СРСР, ВНДІАС, провідні архівні установи з 1970 р. по 1976 р. видали десятки відомчих, типових і примірних переліків зі строками зберігання, методичних посібників з експертизи цінності документів. Відтоді принципам експертизи цінності документів і комплектуванню ними державних архівів було приділено більше уваги: розширився діапазон критеріїв відбору, помітно звузились погляди істориків і архівістів стосовно оцінки документів, підвищився науковий рівень експертно-перевірних комісій.

З метою визначення соціальної значущості документів здійснюється експертиза їхньої цінності, під час якої застосовуються загальнонаукові (універсальні) принципи та критерії.

Нині українські архівісти керуються Постановою Кабінету Міністрів України № 1004 «Про проведення експертизи цінності документів»²², згідно з якою, вона здійснюється за певними принципами, зокрема об'єктивності, історизму, всебічності та комплексності.

Принцип історизму («історичний підхід») – початковий і визначальний етап при проведенні експертизи цінності документів. Він характеризується універсальністю, загальнонауковістю, тобто є принципом підходу до дійсності яка змінюється у часі і має здатність до розвитку²³. Завдяки ньому визначається наукова та практична цінність, значущість документів. «Принцип історизму, – за визначенням К. Мітяєва, – вимагає від історика-архівіста знань конкретних історичних обставин, в якій виникли, відклалися і були згруповані документальні джерела»²⁴.

Його думку про верховенство історичного підходу над іншими підходами і принципами при проведенні експертизи підтримував В. Кондратьєв. «Правильне визначення наукового і практичного значення документів може бути здійснено при історичному підході до них після всебічного аналізу і обліку перспектив їх можливого використання» – вважав науковець²⁵.

Переважною частиною документів, які входять до групи «соціально значущих», є документи з особового складу, в тому числі особові справи працівників підприємств, установ, організацій. Особові справи підтверджують факт прийому, просування і звільнення працівників, концентруючи в собі соціально-демографічні відомості про особу (стать, вік, національність, професія, освіта, посада, місце роботи тощо). Сукупно вони важливі для вивчення соціальної історії нації. Проте такі справи можуть оформлюватися на працівника в декількох організаціях поспіль, що породжує їхню дублетність, коли до архівних установ надходить повторювана інформація на одну і ту ж саму особу від різних фондоутворювачів.

Цінність, важливість особових справ, як сукупності документів про особу, не викликає сумніву, оскільки вони відбивають окремі факти історичних періодів, їх умов і законодавства. Історичній важливості особових справ присвячено дисертаційне дослідження В. Сидорової²⁶. Авторка дослідила їхню значущість як історичного джерела, тогочасні наукові принципи при проведенні експертизи цінності документів, специфіку відбору їх на архівне зберігання.

У 2008 р. ВНДІДАС разом з федеральними архівами Російської Федерації підготував довідково-інформаційний посібник «Документы, содержащие персональные данные, в государственных архивах России»²⁷. У ньому подано детальний видовий склад і аналіз кожного з документів, які входили до особових справ різних категорій службовців, осіб, представлених до нагородження почесних звань, військовослужбовців, персональних пенсіонерів тощо.

Принцип об'єктивності передбачає проведення оцінки документів на основі неупередженого підходу²⁸, з орієнтацією на їхню відповідність або невідповідність потребам суспільства²⁹. Цінність, важливість документів – це інформаційний потенціал, який зумовлений їх історичною, соціальною, економічною, культурною значущістю. Соціальна значущість документів не залежить від запитів конкретних осіб, а має відповідати конкретним вимогам усієї громади.

Принцип всебічності і комплексності – вивчення відповідних документів з урахуванням їхнього місця в комплексі інших документів³⁰. Такий принцип збігається із загальнонауковим принципом цілісності, тобто розумінням явищ дійсності як єдності частин цілого в багатоманітності їхніх проявів, а також із загальнонауковим принципом системності, або вивченням об'єкта як системи взаємопов'язаних і взаємообумовлених елементів³¹. Згідно з цим принципом при визначенні соціальної значущості документів слід враховувати низку факторів, які впливатимуть на його важливість як історичного і соціально значущого джерела, а саме: ступінь збереженості документів, юридична сила тощо. Так, деякі соціально важливі події для наших співгромадян, наприклад, катастрофа на Чорнобильській атомній електростанції, набуття Україною незалежності, представлені великим масивом документів в архівах. Такі документи поєднують в одне ціле загальне (історично значущі документи)³² та індивідуальне (соціально значущі документи)³³.

Експертиза цінності соціально значущими документами і комплектування ними українських архівів буде здійснюватися згідно з проектом Переліку СЗД. При ліквідації юридичних осіб-джерел формування Національного архівного фонду підприємства, установи, організації державної форми власності мають вносити такі види документів до описів справ постійного строку зберігання та з особового складу. До описів справ постійного строку зберігання включаються документи, що передаються на зберігання до державних архівів областей, міст Києва та Севастополя:

1. Установчі документи:
 - а) засновницький договір, статут (положення) та зміни до них;
 - б) список засновників.
2. Протоколи загальних зборів, з'їздів, конференцій вищого органу (трудового колективу, учасників, засновників, акціонерів, пайовиків) організації:
 - а) про створення, перейменування, реорганізацію, ліквідацію (банкрутство), зміну керівництва, засновників (фізичних осіб), зміну їхніх часток і паїв;
 - б) про розподіл акцій, зміну статутного фонду підприємства.
3. Накази, розпорядження організацій з основної діяльності:
 - а) про створення, перейменування, реорганізацію, ліквідацію;

- б) про атестацію робочих місць.
- 4. Документи (постанови, рішення, ухвали) суду про ліквідацію (банкрутство)
- 5. Штатні розписи та переліки змін до них.
- 6. Положення про структурні підрозділи організації.
- 7. Документи (сертифікати, свідоцтва, акти) на приймання-передавання акцій (пакетів акцій)
- 8. Довіреності на передачу авторських прав.
- 9. Положення про часткову власність, випуск і розподіл акцій, цінних паперів, зразки акцій, проспект емісії акцій.
- 10. Реєстри (списки) акціонерів, афілійованих осіб, власників цінних паперів; пайовиків, осіб, що мають право участі у загальних зборах акціонерів.
- 11. Журнали (книги) обліку видачі виписок з реєстру акціонерів.
- 12. Документи (звіти, довідки, висновки, доповідні записки) про переведення працівників на скорочений робочий день або неповний робочий тиждень у разі тяжких, шкідливих, небезпечних умов праці.

Для решти документів, які містить Перелік СЗД, передбачаються тривалі строки зберігання (25, 45, 50, 75 років). На нашу думку, їх потрібно вносити до опису справ з особового складу. Це зумовлюється найбільш зручним використанням описів справ, як облікових документів, у практичній роботі тощо. З кожним роком підвищуються вимоги до працівників архівів, які виконують соціально-правові запити, оскільки такі запити ускладнені малою кількістю або взагалі відсутністю додаткових документів та довідкових джерел. При виконанні запитів, що стосуються участі і/або роботи під час Великої Вітчизняної війни, участь у партизанському, підпільному русі, русі Опору, народному ополченні, перебування в евакуації, у військових або концентраційних таборах, гетто тощо іноді вимагають від архівістів проведення прискіпливого аналізу. Важливим для своєчасного та якісного виконання соціально-правових запитів має методичне забезпечення цього, наявність відповідного науково-довідкового апарату щодо доступу до соціально значущих документів.

У процесі створення й вдосконалення довідкового апарату, який використовується для виконання соціально-правових запитів громадян, багато архівів поміж довідників загального призначення (путівників, каталогів, архівних описів документів) розробляють спеціальні додаткові довідники. Такою науковою розробкою, наприклад, є «Відомості про місця зберігання

документів з особового складу», виданий у 2007 р. Державним комітетом архівів України і Державним архівом Херсонської області.

Неякісне виконання запитів соціально-правового характеру призводить до повторних звернень громадян. Основними причинами невиконання таких запитів архівістами можуть бути: недостатня повнота відповідей, відсутність необхідних роз'яснень і рекомендацій щодо місцезнаходження запитуваних документів тощо. Це призводить до певних труднощів при підтвердженні законних прав громадян на соціальне забезпечення.

У 2009 р. колектив ВНДІДАС видав методичні рекомендації «Обеспечение доступа пользователей к документам государственных и муниципальных архивов Российской Федерации»³⁴. У них подано скорочений словник архівних термінів і понять з посиланнями на законодавчі акти, викладено основні положення доступу до архівних документів та організації користування в архівних установах і копіювання їх.

Характерно, що історично соціально значущі документи слугували доказом при розшуку «ворогів народу» в час «сталінського режиму» 30-х років минулого століття. Для НКВС це могли бути відомості, що вносилися особою у листок з обліку кадрів і автобіографію. Така інформація також містилася в характеристиках, відгуках, рекомендаціях, донесеннях тощо. На підставі цих даних складалися списки співробітників із компрометуючою їх інформацією.

Нині наявна проблема доступу до документів, що стосуються реабілітації жертв політичних репресій. Її порушив В. Артїзов. У Російській Федерації функціонують окрім відкритих (публічних) архівів, архіви з обмеженим доступом, закриті відомчі архіви МВС і ФСБ. При звертанні громадян до останніх двох за отриманням соціально правових довідок виникають певні проблеми, пов'язані з їхньою секретністю. Це – документи про розкуркулення, утримання у тюрмах, концтаборах, у системі ГУЛАГу, щодо перебування людей на засланні; судово-слідча документація (припинені карні справи, справи відомих судових процесів тощо)³⁵. На нашу думку, це питання є актуальним і для українських громадян, оскільки такі соціально значущі дані можуть міститися у фондах архівних установ як вітчизняних, так й інших держав.

Питання щодо прав на соціальне забезпечення науковців порушила директор Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського Л. Яременко. Вона зазна-

чила, що для підтвердження трудового стажу державні органи у сфері пенсійного забезпечення вимагають науково-організаційні, управлінські документи, первинну підсумкову та науково-дослідну документацію, довідки про зарплату, до яких мають бути додані роз'яснення щодо виплати надбавок³⁶.

Важливо відзначити, що документи, які містили соціально значущу інформацію щодо аварії на Чорнобильській АЕС, під тиском громадськості було розсекречено³⁷. З моменту цієї аварії в Міністерстві охорони здоров'я УРСР, Міністерстві атомної енергетичної промисловості УРСР, у Збройних Силах, Цивільній обороні відклалися документи про ліквідацію наслідків цієї жахливої катастрофи. Документи з особового складу ліквідованих організацій у зоні відчуження передавалися на державне зберігання до відомчих архівів сілрад і колгоспів на територіях, де розміщувалося евакуйоване населення.

Підсумовуючи відзначимо, що в документознавстві та архівознавстві є проблеми, пов'язані з класифікацією, експертизою цінності соціально значущих документів та організацією користування ними для виконання соціально-правових запитів громадян. Вони потребують детального вивчення науковцями. Важливі завдання стоять і перед архівістами, працівниками служб діловодства з метою формування найбільш повної і якісної бази соціально значущих документів, що можуть зберігатися як у архівних підрозділах установ, так і у державних, трудових архівах, архівних відділах міських рад (райдержадміністрацій).

¹ Митюков А. Архивы Украины в завершающем году одиннадцатой пятилетки // Сов. архивы. – 1985. – № 5. – С. 17.

² Основні правила роботи державних архівів України / Держкомархів України, Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства. – К., 2004. – 334 с.

³ Правила роботи архівних підрозділів органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій / Держкомархів України. – К., 2009. – 103 с.

⁴ Закон України про внесення змін до Закону України «Про Національний архівний фонд та архівні установи / Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 11. – Ст. 1.

⁵ Перечень документальных материалов по личному составу государственных, общественных и кооперативных учреждений, организаций и предприятий СССР с указанием сроков хранения материалов / Глав. архив. упр. при Совете Министров СССР. – М., 1963. – С. 3–4.

⁶ Елпатьевский А. О документальных источниках современных историко-биографических исследований // Археогр. ежегодник за 1971 г. – М., 1971. – С. 78.

⁷ Там само. – С. 77.

⁸ Там само. – С. 77.

⁹ Там само. – С. 77–78.

¹⁰ Методические рекомендации по отбору на государственное хранение документов по личному составу / Глав. архив СССР, ВНИИДАД. – М., 1976. – 86 с.

¹¹ Артизов А., Мякушев С. Сохранение и использование документов по личному составу: прошлое, настоящее, будущее // Отеч. архивы. – № 4. – 2005. – С. 22–23.

¹² Бездрабко В. До питання класифікації архівних документів: проблеми і пошук // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: міжвід. зб. наук. пр. – Вип. 5. – 2002. – С. 181.

¹³ Підготовка «Переліку соціально значущих документів, що мають надходити до архівних установ у разі ліквідації підприємств, установ, організацій» здійснюється відділом документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства відповідно до карти-замовлення Державного комітету архівів України на розроблення наукових тем на 2010 рік.

¹⁴ Митяев К. Документоведение, его задачи и перспективы развития // Вопросы архивоведения. – 1964. – № 2. – С. 31.

¹⁵ Кузин А., Кузнецова Т., Лившиц Я., Рудельсон К. Вопросы документоведения и архивоведения в трудах К. Митяева (к 70-летию со дня рождения) // Сов. архивы. – 1972. – № 2. – С. 52.

¹⁶ Митяев К. О принципах и критериях научной экспертизы ценности документальных материалов и их применении // Ист. архив. – 1958. – № 3. – С. 186.

¹⁷ Милославська Ф. Експертиза цінності документальних матеріалів в ЦДАЖР УРСР // Наук.-інформ. бюлетень Архівного управління УРСР. – 1960. – № 3. – С. 35.

¹⁸ Елпатьевский А. О научно-исторической ценности документов по личному составу // Сов. архивы. – 1966. – № 4. – С. 19.

¹⁹ Там само. – С. 23.

²⁰ Мингалёв В. Продолжаем разговор об экспертизе ценности материалов по личному составу // Сов. архивы. – 1967. – № 1. – С. 89.

²¹ Перечень документальных материалов по личному составу государственных, общественных и кооперативных учреждений, организаций и предприятий СССР с указанием сроков хранения материалов / Глав. архив. упр. при Совете Министров СССР. – М., 1963. – С. 3–4.

²² Про проведення експертизи цінності документів: постанова Кабінету Міністрів України від 8 серп. 2007 р. № 1004 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 59. – С. 16–22.

²³ Жукова М. Экспертиза ценности документов современных учреждений, организаций и предприятий // Отеч. архивы. – 1994. – № 5. – С. 13.

²⁴ Митяев К. О принципах и критериях научной экспертизы ценности документальных материалов и их применении // Ист. архив. – 1958. – № 3. – С. 185–194.

²⁵ Кондратьев В. Экспертизу ценности документов нельзя проводить упрощенно // *Вопр. архивоведения*. – 1961. – № 2. – С. 86.

²⁶ Сидорова В. Историческая ценность документов по личному составу. (Архивоведческий аспект. На примере личных дел работников наркомата просвещения РСФСР 1917 – 1927 гг.): дис. ... канд. ист. наук. – М., 1985. – 217 с.

²⁷ Документы, содержащие персональные данные в государственных архивах России: справочно-информационное пособие / ВНИИДАД. – М., 2008. – 140 с.

⁸ Про проведення експертизи цінності документів ... – С. 17.

²⁹ Сельченкова С., Селіверстова К. Експертиза цінності управлінських документів: наук.-метод. посіб. / Укрдержархів, УНДІАСД, Спілка архівістів України, Рівнен. осередок САУ. – К.; Рівне, 2011. – С. 69.

³⁰ Про проведення експертизи цінності документів ... – С. 17.

³¹ Сельченкова С., Селіверстова К. Експертиза цінності управлінських документів ... – С. 68.

³² Історично значущі документи мають постійний строк зберігання (документи НАФ), характеризуються

абсолютною історичною важливістю для суспільства і/або держави.

³³ Соціально значущі документи мають тривалий строк зберігання (25, 45, 50, 75 років) і використовуються для персонального підтвердження законних прав громадян на соціальне забезпечення.

³⁴ Обеспечение доступа пользователей к документам государственных и муниципальных архивов Российской Федерации и организация использования ими: метод. рекомендации / Федерал. архив. агентство, ВНИИДАД. – М., 2009. – 48 с.

³⁵ Артизов А. О доступе к архивным документам по реабилитации политических репрессий // *Архивознавство. Джерелознавство. Археографія: міжвідом. зб. наук. пр.* – 2001. – Вип. 4. – С. 269–270.

³⁶ Яременко Л. Документаційне забезпечення виконання запитів соціально-правового характеру // *Документознавство. Бібліотекознавство. Інформаційна діяльність. Проблеми науки, освіти, практики. Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф.* – К.: ДАКККІМ, 2007. – С. 214–215.

³⁷ Войцеховская Н., Портнов Г., Яковлева Л. Работа с документами в связи с аварией на Чернобыльской АЭС // *Сов. архивы*. – 1990. – № 6. – С. 42–43.

УДК 930.25:94(477.51/53)«18»

Віталій Морозов

ВНЕСОК ДВОРЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК АРХІВНОЇ СПРАВИ ПОРЕФОРМНОГО ПЕРІОДУ

Досліджено внесок представників дворянства Лівобережної України у становлення та розвиток архівної справи. Проаналізовано та окреслено основні віхи діяльності вихідців із чернігівського та полтавського губернського дворянства в різних статистичних та архівних комісіях, установах та історико-дослідницьких товариствах.

Ключові слова: дворянство, архів, статистика, історичний документ.

Исследован вклад представителей дворянства Левобережной Украины в становление и развитие архивного дела. Проанализированы и обозначены основные вехи деятельности выходцев из черниговского и полтавского губернского дворянства в различных статистических и архивных комиссиях, учреждениях и историко-исследовательских обществах.

Ключевые слова: дворянство, архив, статистика, исторический документ.

The contribution to the establishment and development of archives predstanykiv nobility left-bank Ukraine poreformennoho period. Analysis and basic services are also highlights people from Chernihiv and Poltava provincial nobility in riznopalnovykh statistical and archival commissions, institutions, and historical research companies.

Key words: nobility, archive, statistics, historical document.

Окремі аспекти внеску представників лівобережного дворянства України в розвиток архівної справи в 1861–1917 рр. у свій час досліджували І. М. Симоненко, Л. І. Шохін, А. М. Бовгиря, О. А. Рахно, В. М. Самошенко, В. Ф. Стоян, С. П. Щавелев та ін.

Чернігівщина і Полтавщина здавна славилися своїми відомими уродженцями, які зробили досить помітний внесок у розвиток суспільно-політичних та культурно-освітніх процесів, що

відбувалися на Україні та за її межами. Свого часу з вуст освічених діячів не сходило ім'я відомого мореплавця Ю. Ф. Лисянського (1773–1837) та ушавленого генерала Вітчизняної війни 1812 р. графа М. А. Милорадовича, а прихильники української культури були зачаровані віртуозною грою кобзаря О. М. Вересая (1803–1890) та неперевершеною театральною майстерністю акторки М. К. Заньковецької (1860–1934).

© Віталій Морозов, 2011

Дворянство Лівобережної України зробило внесок і в розвиток архівної справи. Так, М. В. Юзефович (1802–1889), вийшовши в 1856 р. у відставку в чині дійсного статського радника, став головою Київської комісії для розгляду давніх актів, створеної за його активної участі в 1843 р. З цього часу головна його діяльність зосередилася в археографічній комісії, де він брав участь у розбиранні різних старовинних документів, опрацьовував їх і спостерігав за їхнім виданням. Статті М. Юзефовича друкувалися в різних виданнях, зокрема у «Вестнике Юго-Западной и Западной России»¹. Із них на увагу дослідників історії розвитку та становлення архівної справи заслуговують: «Объяснение от председателя Киевской Комиссии для разбора древних актов» (Основа, 1861 г., № 3), «Заметки по университетскому вопросу» (Вестник Юго-Западной и Западной России, 1862 г., № 1, отд. IV), «Некоторые соображения о лучшей организации деятельности археографических комиссий» (Труды 3-го Археологического съезда. – Киев, 1878 г., т. I).

Відомий представник полтавського дворянства, археолог та історик мистецтва Г. Д. Філімонов (1828–1898) навчався в Московському університеті на історико-філологічному відділенні. В 1856 р. його відрядили до московської Збройової палати, через 2 роки призначено у ту ж палату завідувачем її архівом і канцелярії. А в 1864 р. він разом із своїми однодумцями заснував Товариство шанувальників давньоруського мистецтва².

Виходець із дворянських родів Чернігівської губернії М. О. Домонтович (1830–1902) зарекомендував себе здібним військовим діячем та дослідником української старовини. В 1858 р. він закінчив військову академію³. За складання опису Чернігівської губернії був прийнятий у дійсні члени Російського географічного товариства⁴. У 1876 р. Михайла Олексійовича призначено керівником канцелярії головнокомандувача Дунайською армією. 8 листопада 1881 р. він увійшов у склад військово-навчального комітету та отримав посаду голови військово-історичної комісії з опису російсько-турецької війни 1877–1878 рр.⁵

Помітний внесок у розвиток архівної справи зробив і О. М. Лазаревський (1834–1907) – випускник історико-філологічного факультету Петербурзького університету, відомий дослідник української старовини. Свого часу він мав доступ до бібліотеки графа А. С. Уварова, укладав каталог її рукописного фонду⁶. Перебуваючи в м. Чернігові, вивчав та систематизував доку-

менти архіву генеральної військової канцелярії та казенної палати⁷.

Великі зусилля у становлення архівної справи доклав й Г. О. Милорадоич (1834–1905) – генерал-лейтенант, сенатор, історик. У 1890–1896 рр. він обирався чернігівським губернським предводителем дворянства. Крім численних офіційних посад розгорнув широку громадську і благодійну діяльність: був почесним членом Чернігівського статистичного комітету, головою Чернігівської губернської вченої архівної комісії, 1898 р. став членом правління Російського генеалогічного товариства.

Активно займаючись історичними дослідженнями та маючи доступ до архівних документів тогочасних установ, Григорій Олександрович опублікував низку унікальних книг і статей з історії та генеалогії, серед яких довідники: «Список лиц свиты их величеств с царствования императора Петра I по 1886 год» (Киев, 1886; наступні доповнені видання: Чернигов, 1891; Чернигов, 1895; СПб., 1902), «Списки губернских предводителей дворянств Российской империи. 1785–1895» (Чернигов, 1895), «О роде дворян и графа Милорадович» (Киев, 1871), «О роде дворян Полуботок» (Киев, 1870), історична праця «Любеч, родина преподобного Антония Печерского» (М., 1871) тощо.

Значний вклад у розвиток архівної справи вніс й Д. Я. Самоквасов (1843–1911). У 1868 р. він закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Обіймав посади професора історії російського права у Варшавському (1873–1892) і в Московському (1894–1911) університетах, викладав також у Московському імператорському ліцеї, читав відкриті лекції з археології й історії. У 1892–1911 рр. був директором Московського архіву міністерства юстиції (МАМЮ). Член і активний діяч низки вчених товариств та організацій, багатьох губернських вчених архівних комісій. Делегат III–XIV всеросійських археологічних з'їздів, учасник Антропологічної (Москва, 1879) і Всесвітньої (Париж, 1878) виставок. У 1892–1911 рр. він очолював одне з найбільших у країні сховищ давніх актів – Московський архів міністерства юстиції (МАМЮ). Сюди надійшли документи вищих і місцевих установ Великого князівства Литовського, Московської держави XIV–XVII ст. та Російської імперії XVIII–XIX ст. (понад 2,5 мільйона справ)⁸. Запропонований ним на початку XX ст. проект реформи архівної служби в Росії на засадах загальнодержавної централізації випередив свій час. Його основні ідеї реалізовано

тільки після революції 1917 р. в новому законі про архівний фонд Російської Федерації. Будучи керівником МАМЮ, Дмитро Якович намагався активізувати роботу зі систематизації його документів та створенні довідкового апарату. Завдяки його зусиллям було оформлено 8 томів «Опису документів і паперів МАМЮ».

Невтомний дослідник української старовини та всесвітньовідомий земський статистик О. О. Русов (1847–1915) в 1868 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. З 1876 р. він проводив статистичні дослідження в Чернігівській, Херсонській, Полтавській губерніях, Києві і Харкові, входив до складу громадських культурно-провітницьких товариств Києва, Одеси, Єлісаветграда, Херсона, Харкова, Чернігова, Петербурга, Полтави. У 1885–1886 рр. він, як секретар Херсонської губернської земської управи, залучив до статистичної роботи багатьох українських діячів. Серед них А. М. Грабенко, Т. А. Василевский, Л. В. Падалка та ін. Проживаючи у Петербурзі (вересень 1902–вересень 1908 рр.), Олександр Олександрович очолював статистичний відділ страхової компанії «Надія».

Відомий архівіст О. І. Левицький (1848–1922) закінчив Полтавське духовне училище і семінарію (1859–1869), навчався на юридичному та історико-філологічному факультеті Київського університету (1870–1874). Він був учнем В. Б. Антоновича. У 1874–1921 рр. обіймав посаду відповідального секретаря Тимчасової комісії для розгляду давніх актів та був її першим історіографом, також був заступником керівника Центрального архіву давніх актів в м. Києві (1879–1887). Значні досягнення вченого були в галузі археографії. З його іменем пов'язані перші наукові видання літописів, історичних творів, актових документів «Архива Юго-Западной России» з ґрунтовними вступними статтями, текстологічними примітками і науковими коментарями.

Представник полтавського дворянства В. І. Яковенко (1859–1915) – відомий літератор та земський статистик. До статистичних робіт його залучено з 1880 р. при дослідженні московських фабрик і заводів. У 1893 р. запрошено на посаду завідувача статистичними роботами Смоленського губернського земства. З 1894 р. по 1901 р. завідував статистичними роботами Санкт-Петербурзького губернського земства. Під його керівництвом вийшов «Збірник матеріалів з початкового народної освіти», історичний нарис «Жебраки Санкт-Петербурзької губернії» тощо.

До когорти відомих представників сіверського краю належав генерал-лейтенант О. К. Баіов (1871–1935) – видатний дослідник історії військової майстерності, людина, якій за своє життя довелося відчувати як задоволення від злетів своєї науково-викладацької кар'єри, так і всі труднощі перебування на арені військових баталій під час Першої світової війни й життя в еміграції.

Він народився 8 (20) лютого 1871 р. в сім'ї підполковника (майбутнього генерал-майора) К. О. Баіова (1839–1903), вихованця Полтавського кадетського корпусу (1856) та випускника курсу Академії генерального штабу (1862)⁹. Отримавши початкову освіту в домашніх умовах, майбутній дослідник військової історії продовжив навчання та опанування різнопланових наук у Київському кадетському корпусі, з якого в 1886 р. був переведений до 2-го Константинівського військового училища (м. Санкт-Петербург), яке закінчив у 1890 р. Керівництво академії генерального штабу на чолі з генерал-лейтенантом В. Г. Глазовим, пам'ятало про здібного свого випускника, і в 1902 р. О. К. Баіова, армійського підполковника, було призначено керівником підрозділу, який відав організаційними питаннями підготовки слухачів – армійських офіцерів. А через 2 роки він отримав посаду керівника справами академії, яку на той час уже очолював генерал М. П. Михневич. Таким чином молодий дослідник військової історії отримав доступ до унікальних документів, інформацію з яких він використав під час написання своїх майбутніх історичних розвідок.

Досвід написання дослідницьких робіт із військової історії значною мірою допоміг Олексію Костянтиновичу бути активним і діяльним членом військово-історичної комісії з написання історії російсько-японської війни, яка працювала в 1906–1910 рр. Результатом роботи комісії була підготовка та друк фундаментального дослідження «Русско-японская война 1904–1905 гг.», виданого в 9 томах (16 книгах)¹⁰. У 1909 р. під керівництвом О. К. Баіова видано два томи архівних документів, що відносилися до полтавського періоду Північної війни, за активного сприяння Російського військово-історичного товариства¹¹.

З 16 грудня 1917 р. він обійняв посаду професора Академії генерального штабу, яку в той час очолював генерал-майор О. І. Андогський¹². Одночасно продовжувалася й наукова діяльність Олексія Костянтиновича. Він очолював комісію з упорядкування історичного архіву та працював над поповненням колекцій Артилерійського та Інженерного музеїв столиці¹³.

¹ Языков Д. Д. Обзор жизни и трудов покойных русских писателей. – М., 1905. – Вып. IX. – С. 89–90.

² Археологические известия и заметки. – 1898. – № 11/12.

³ Глиноецкий Н. П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба. – СПб., 1882. – 698 с. разд. паг.; 14 л. портр.

⁴ Черниговская губерния: [Описание] / сост. Ген. штаба подполк. М. Домонтович, д. чл. Рус. геогр. о-ва. – СПб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – 737 с. разд. паг., 19 л. табл., карт.; 26 см. – (Материалы для географии и статистики России, собр. офицерами Ген. штаба).

⁵ Чернявский, И. С., Томкеев В. И. и другие. Материалы для описания русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Кавказско-Малоазиатском театре. – 1904. – Т. I. – 632 с.; Т. II. – 724 с.; 1907. – Т. III. – 607 с.; 1908. – Т. IV. – 668 с.; 1909. – Т. V. – 630 с.; 1910. – Т. VI, ч. I. – 497 с.; Т. VI, ч. II. – 277 с.; Т. VII, ч. I. – 737 с.; 1911. – Т. VII, ч. II. – 352 с.; Описание русско-турецкой войны 1877–1878 гг. на Балканском полуострове и Особое прибавление. – СПб., 1901–1913. – Т. 1–9.

⁶ Багалей Д. И. Новый историк Малороссии: рецензия на книгу А. Лазаревского «Описание старой Малороссии». – СПб.: Тип. Император. Академии Наук, 1891. – 148 с.

⁷ Лазаревский А. М. Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скорун и Войцеховичей. XVII–XVIII в. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1884. – 353 с.; Мотыжинский архив. Акты переяславского полка. XVII–XVIII вв. – К., 1890. – 223 с.

⁸ Щавелёв С. П. Историк Русской земли (жизнь и труды Д. Я. Самоквасова). – Курск: Изд-во Курск. мед. ун-та, 1998. – 282 с.

⁹ Павловский И. Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского кадетского корпуса (1840–1890). – Полтава, 1890. – С. 23.

¹⁰ Військово-історичну комісію було створено у вересні 1906 р. при Головному управлінні генерального штабу під керівництвом генерал-майора В. І. Ромейко-Гурко. Всього над описанням війни працювали 35 осіб. За чотири роки було вивчено 12 тис. документів.

¹¹ Документы Северной войны. Полтавский период. – СПб., 1909. – Вып. I. – 345 с.

¹² Андогский О. І. (1876–1931) – генерал-майор, выпускник Академії генерального штабу (1905), її начальник у 1917–1922 рр.

¹³ Артилерійський музей Санкт-Петербургу засновано в 1756 р. З 1868 р. він розміщувався в будинку колишнього арсеналу. До 1965 р. називався Артилерійським історичним музеєм.

УДК[930.25+930.253.004.14]:001.4(477)

Вікторія Ляшенко

ПОНЯТТЄВИЙ АПАРАТ З ОРГАНІЗАЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ АРХІВНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА КОРИСТУВАННЯ АРХІВНИМИ ДОКУМЕНТАМИ

У статті розглянуто основні питання формування та функціонування поняттєвого апарату з організації використання архівної інформації та користування архівними документами, визначено зміст цих понять.

Ключові слова: поняттєвий апарат, організація використання архівної інформації, користування архівними документами.

В статье рассмотрены основные вопросы формирования и функционирования понятийного аппарата в сфере организации использования архивной информации и пользования архивными документами, определено содержание этих понятий.

Ключевые слова: понятийный аппарат, организация использования архивной информации, пользование архивными документами.

The article reviews the main problems of formation and functioning of the conceptual apparatus with the use of archival information and use of archival documents, identified the importance of these concepts.

Key words: conceptual apparatus, the organization use of archival information, the use of archival documents and more.

Організація використання архівної інформації залежить від рівня розроблення її теоретико-методологічних засад. Державні архіви накопичили чималий практичний досвід, що відображено в архівознавчій літературі. Здійснено певні узагальнення та теоретичне осмислення у цій сфері¹.

Системність та чіткість термінології відображує сталий рівень розвитку науки, а також орієнтує на оптимізацію практичної діяльності в тій чи іншій галузі. Цим визначається значущість розроблення науково обґрунтованої термінології в галузі архівної справи та архівознавства.

© Вікторія Ляшенко, 2011

Розглянемо основні поняття з організації використання архівної інформації та користування архівними документами з урахуванням досвіду організації останнього в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (далі – ЦДІАК України).

Особливе місце у формуванні теоретичних основ організації використання архівної інформації належить її поняттєвому апарату. У свій час було надруковано два випуски «Словника сучасної архівної термінології соціалістичних країн» (М., 1982; М., 1988). Проте у ньому неповно викладено відомості про поняттєвий апарат в галузі використання архівної інформації: тут цю діяльність охарактеризовано як науково-інформаційну і розкрито здебільшого поняття, що стосуються публікаційної діяльності архівів (поняття науково-документальної, пофондової, тематичної публікацій тощо)². Зокрема, у словнику означено такі поняття.

Карта-замісник – документ, який покладено на місце виданої із сховища одиниці зберігання та який містить відомості про те, кому і коли її видано. Цей обліковий документ має обов'язково знаходитися в коробці, в якій зберігаються архівні документи.

Аркуш використання архівних документів – обліковий документ архіву, який підшито у справу. Ці аркуші використання не завжди підшиваються у справи. Про це свідчить, фонд 707 – Канцелярія попечителя Київського учбового округу що зберігається у ЦДІАК. В одній справі він є, а в іншій немає. Хоча цей фонд дуже великий і завжди користується популярністю, про що свідчать записи в аркуші використання у 1970–1990, 2000-х роках. У них є відомості про те, хто, коли та з якою метою користувався справою³.

Організація використання архівних документів (науково-інформаційне обслуговування) – частина науково-інформаційної діяльності, спрямована на надання організаціям, фізичним та юридичним особам первинної та вторинної документної інформації архівів. Форми її: а) робота читального залу, через який найбільше використовуються документи архіву; б) влаштування виставок (здебільшого у читальному залі, в мережі Інтернет на власній сторінці архіву); в) виконання запитів (цим займається відділ використання інформації та публікації документів)⁴.

Користування архівними документами – регульоване правилами ознайомлення з ними шляхом їх читання, перегляду або прослуховування. (Зокрема, в ЦДІАК України воно регулюється

«Порядком доступу до архівних документів»). Користувач має право замовляти оригінали документів, а якщо вони замікрофільмовані, то їх надають йому у вигляді мікрофільму – для перегляду на спеціальному апараті⁵.

Облік використання архівних документів – облік кількісних показників за формами організації використання архівних документів, категоріями споживачів, темами досліджень. Облікові документи архіву – журнал реєстрації користувачів, журнал відвідувань, анкета користувача, бланки замовлень, журнали реєстрації описів, справ, мікрофільмів. Останні зберігає завідувач читального залу⁶.

Форма організації використання архівних документів – визначений спосіб здійснення організації використання архівних документів (обслуговування користувачів у читальному залі, підготовка публікацій, радіо- та телепередач, виставок, складання інформаційних документів архіву тощо). Усі ці форми застосовують і в ЦДІАК України. Проте складання інформаційних документів уже не здійснюється, оскільки архів має свою веб-сторінку в Інтернеті, де подано необхідну інформацію. Після завершення будівництва нового корпусу державних архівів читальний зал оснастять персональними комп'ютерами з доступом до Інтернету, де буде представлено бази даних із фондів.

У словнику немає, на жаль, чіткого визначення основних термінів – «використання» та «користування». По-перше, ці поняття, будемо розглядати як взаємопов'язані. Спочатку користувач в архіві замовляє потрібні йому справи з документами та користується ними – тобто читає, обмірковує їх, а потім використовує потрібну йому інформацію для написання статей, монографій, дисертацій тощо.

На цьому прикладі можна розкрити принципи цих понять.

Використання архівних документів – застосування інформації архівних документів у якій-небудь формі політичних, народногосподарських, наукових, соціально-культурних та інших цілей, а також для забезпечення прав та законних інтересів громадян⁷.

Користування архівними документами – сприйняття інформації архівних документів (або дотичним до її носія), перегляд або прослуховування архівних документів, яке регламентовано правилами⁸.

Порядок користування архівними документами – встановлені правила доступу до архівних документів та роботи з ними. З ним користувач

ознайомлюється при першому відвідуванні архіву. Він зберігається у завідувача читального залу⁹.

Теоретичне осмислення процесу забезпечення суспільства ретроспективною документною інформацією дає змогу розрізняти в ньому 3 стадії. На першій, яку можна назвати «організацією користування документами», архівісти, застосовуючи різні форми цієї роботи, надають споживачам архівні документи. На другій стадії здійснюється «користування документами» тобто перегляд їх або прослуховування носія. При цьому користувачами можуть виступати як зовнішні користувачі, так і власне архівісти (вони можуть бути зовнішніми користувачами). На третій стадії в процесі ознайомлення з документами користувач отримує потрібну йому інформацію. Застосування (реалізація) цієї інформації можна назвати «використанням архівної інформації». До цього слід додати, що користування документами перетворюється у використання інформації тоді, коли досягається, хоча б частково, мета та належний ефект використання. Тут спостерігаємо певну умовність поділу понять «користування» та «використання», оскільки у пізнавальних ситуаціях межа між ними хитка: опрацювання інформації та формулювання висновків поєднуються у єдиний творчий процес. Там, де користувачем виступає архівіст, ця робота здійснюється в два етапи. Спочатку документом користується архівіст, а потім він використовує (тобто застосовує) інформацію для надання її споживачам. У тій чи іншій формі (виставки, лекції, екскурсії, публікація, база даних). Так, автор цієї статті створює іменний покажчик до фонду 707 «Канцелярія Попечителя Київського учбового округу» ЦДІАК України, тобто базу даних на осіб, прізвища яких зафіксовано в описах фонду. При цьому переглядаються справи, вносяться правки до бази даних, тому що в описах прізвища здебільшого було написано з помилками. Згодом цю базу даних буде представлено на веб-сторінці в Інтернеті, нею будуть користуватися для пошуку своїх пращурів серед учителів, професорів та інших осіб, тобто це вже буде організація її використання суспільством. Якщо інформаційну роботу архівістів орієнтувати на кінцевий результат – забезпечення суспільства документною інформацією, то її можна назвати «організацією використання архівної інформації».

Розглянемо наступні поняття, пов'язані з обліком.

Архівний витяг – архівна копія, яка відтворює частину писемного архівного документа. Тут є певна умовність, адже документ можна написа-

ти від руки чи надрукувати на машинці. Цей витяг готують при виконанні запитів користувачів.

Архівна копія – офіційний документ архіву, який відтворює текст архівного писемного документа або зображення архівного графічного документа із зазначенням їхнього знаходження. Архівна копія виготовляється відповідно до замовлення користувача (на платній основі).

Витяг із документа – рукописна або зроблена з допомогою пристрою копія частини (або частин) писемного документа

Витяг із архівного документа – рукописна або машинописна копія частини (або частин) архівного писемного документа, зроблена користувачем під час роботи з архівними документами¹⁰.

Карта дослідника – обліковий документ архіву, який містить біографічні відомості про дослідника, тематику та цілі дослідження, а також форми його реалізації. Ця карта заповнюється дослідником і зберігається в його особовій справі впродовж усього строку його роботи в архіві¹¹.

Картотека тематики дослідження – масив облікових документів (карток), який складається з систематизованих за тематично. ознакою карток обліку дослідників та тематики дослідження. У ЦДІАК України вона побудована за алфавітом – прізвища користувачів, де вказано прізвище, ім'я, по-батькові, посада, тема дослідження, роки роботи, на звороті – перелік використаних фондів. З 2001 р. в архіві ця картотека ведеться в електронному вигляді¹².

Картка реєстрації та обліку виконання запиту – обліковий документ архіву, що фіксує дату надходження запиту та відповідь на нього, дані про автора запиту, тематику та мету запиту, а також адресні та кількісні відомості про архівні документи, якими користувалися при відповіді на запит. Картка заповнюється завідувачем відділу використання і зберігається у відділі¹³.

Картка обліку дослідника та теми дослідження – обліковий документ архіву, що містить відомості про користувача, тему його дослідження, дані про документи, до яких він звертався в архіві. Картотека зберігається завідувачем читального залу. Вона використовується при складанні звітів. Взагалі облікові документи відділу використання документів та їхнього структурного підрозділу – читального залу – забезпечують можливість проводити оперативний та багатоаспектний аналіз роботи архіву¹⁴.

Зважаючи на велику кількість звернень до документів, стає можливим застосування комп'ютерної техніки. Автоматизований облік важливий,

коли йдеться про кількість та місце зберігання архівних документів.

Автоматизована система обліку організації використання документів повинна передусім забезпечити оперативний контроль за збереженістю архівних документів, які надаються споживачам. Окрім того, вона повинна бути основою для накопичення банку статистичних та інших даних про документи, впроваджених в обіг. На основі отриманих автоматизованим шляхом облікових даних з організації використання архівної інформації можуть бути складені динамічні графіки статистичних даних про форми організації використання: наприклад, відомості про щорічну кількість виставок, щорічну кількість дослідників, які працювали у читальному залі. В подальшому ці динамічні графіки можуть бути враховані при прогнозуванні розвитку організації використання. Отримані прогнозні дані, в свою чергу, можуть стати основою для прийняття управлінських рішень керівництвом архіву.

Інтенсивність користування архівними документами – кількість звернень до одних і тих самих документів (фондів) у фіксований відрізок часу. Практичне вивчення такої інтенсивності для оцінки стану науково-інформаційної діяльності архівів розпочато ще на початку 1970-х років.

Інтенсивність організації використання архівної інформації – це показник обсягу роботи з виконання комплексу заходів, що забезпечують видачу необхідної архівної інформації за фіксований проміжок часу. Вона характеризується трьома складовими: рівнем попиту на ретроспективну документну інформацію, інтенсивністю користування документами та інтенсивністю організації пропозиції на ретроспективну документну інформацію. В узагальненому вигляді інтенсивність використання архівної інформації може бути відображена частотою звернень споживачів до класифікаційних одиниць (фонду, одиниці зберігання).

Інтенсивність організації використання ретроспективної документної інформації залежить від інтенсивності користування архівними документами. Тут необхідно враховувати кількість фондів, кількість видачі справ. Інтенсивність користування умовно характеризує обсяг виданої інформації¹⁵.

При вивченні інтенсивності використання ретроспективної документної інформації можливі різні варіанти: аналізується в цілому робота архіву, що потребує обліку всіх без винятку напрямів та усіх користувачів; проводиться аналіз тільки в межах однієї форми. Наприклад,

вивчається користування через читальний зал або задоволення соціально-правових запитів.

Вивчення інтенсивності науково-інформаційної діяльності архіву достатньо трудомістка праця. Для її проведення необхідно спеціально планувати час у межах науково-інформаційної діяльності архіву, що визначається конкретними умовами: рангом архіву та загальним обсягом його науково-інформаційної діяльності, можливістю застосування засобів автоматизації, періодом, за яким проводиться аналіз.

Архівний маркетинг – вид діяльності архівної установи, спрямований на забезпечення її взаємозв'язків із споживачами архівної інформації, створення ринку архівних послуг та отримання прибутку, що передбачає вивчення реальних і потенційних споживачів ретроспективної документної інформації, стимулювання попиту і накопичення інформації про споживачів, рекламування інформаційних послуг архіву, вивчення наслідків надання їх, вироблення рекомендацій із тематики і форм використання архівної інформації, визначення конкретних цін на інформаційні послуги та їхньої відповідності реальному попитові, відстеження ефективності різних форм надання архівної інформації.

Ефективність використання архівної інформації відображає сприйняття ретроспективної документної інформації споживачами, результативність застосування ними (споживачами) отриманої інформації в тих галузях та сферах діяльності (культура, наука, політика тощо), в яких вони функціонують. Оскільки ця ефективність досягається за межами Державної архівної служби (далі ДАС), організація її обліку потребує спеціального методичного обґрунтування та збору даних. Архіви можуть частково враховувати її за допомогою «карт зворотнього зв'язку» як попереднього етапу цієї важливої роботи¹⁶.

Ефективність організації використання архівної інформації (та в цілому науково-інформаційної діяльності) відображає результативність діяльності архівної установи, державної архівної служби у цілому з надання суспільству архівної інформації. Виходячи із загального поняття ефективності можна запропонувати таке визначення: висока ефективність науково-інформаційної діяльності архіву – це максимальне задоволення архівістами потреб суспільства у ретроспективній документній інформації при оптимальному використанні інформаційних ресурсів за умови доцільного розпоряджання трудовими, фінансовими та матеріальними ресурсами архіву.

Ефективність науково-інформаційної діяльності виражається комплексними показниками:

- співвідношенням виявлених та задоволених інформаційних потреб за профілем архіву (тобто тих, за якими архівом реально надана необхідна інформація в будь-якій зручній формі для споживача);

- співвідношенням кількості виданих для користування справ (одиниць зберігання), від загальної кількості фондів, які зберігаються в архіві, тобто яка активна частина інформаційних ресурсів, що свідчить, які документи архіву «включено» в активний процес інформаційного забезпечення споживачів;

- співвідношенням кількості справ, якими результативно користувались (тобто користувачі робили витяги, копії, фотографували), та загальної кількості виданих справ.

Одним із важливих показників може бути також результативність інформаційних заходів архіву: наскільки вони збільшили попит на архівні документи (тобто звернення до архівної інформації). Це можна встановити шляхом порівняння тематики інформаційної політики архіву та тематики звернень до архіву і отриманих архівом відповідей споживачів.

У комплексі отримані показники свідчать про те, в якій мірі архів виявився здатним, підготовленим надати відповідну суспільним потребам інформацію, тобто наскільки його науково-інформаційна діяльність зорієнтована на споживача. Зазначені показники треба розглядати в динаміці, протягом декількох років з тим, щоб виявити тенденції до зростання або зниження та зробити відповідні висновки, виробити власні рекомендації¹⁷.

Сутність «інтегрованих» показників передусім у тому, що вони акумулюють багато складових – висновки про роботу фактично з усіх напрямів та ділянок роботи архіву і відповідно загальний рівень діяльності архіву. Окрім того, важливо, що при поданні показників у відсотковому відношенні стає можливим порівняння результатів діяльності архівів різного рівня та профілю (центральный архів можна порівняти з невеликим, навіть районним архівом) та зробити висновки про рівень професіоналізму та ініціативності його співробітників, якості їхньої науково-інформаційної діяльності.

Проте, із запропонованого формулювання поняття «ефективність науково-інформаційної діяльності» зрозуміло, що показники використання інформаційних ресурсів слід зіставляти з іншими економічними показниками архіву (трудові, фінансові, матеріальні ресурси).

Це особливо важливо в нових умовах господарчої діяльності архівів.

Намагання архівістів надати архівну інформацію своєчасно та відповідно до суспільних потреб повинно супроводжуватися постійним вивченням попиту (який очікується та реального), впливом на нього, тобто організацією спеціальної соціологічної служби. Перелік обов'язків такої служби можна умовно назвати «інформаційним (архівним) маркетингом» за аналогією із уже прийнятим у сфері науково-технічної інформації (далі НТІ) терміном. Завдання цієї служби – забезпечення зв'язків архівів та споживачів архівної інформації на базі їх (споживачів) наукової типології. До її функцій належать: вивчення кола реальних та потенційних (можливих) споживачів ретроспективної документної інформації, його розширення, дослідження мотивів звернення до архівної інформації; стимулювання попиту та накопичення інформації про споживачів, їхні цілі та інтереси, характер їхніх потреб у ретроспективній документній інформації, рекламування інформаційних послуг архівів та вивчення результатів їхнього надання; опрацювання перспективних рекомендацій щодо тематики та форм організації використання архівної інформації та необхідних для цього технічних засобів; вивчення усіх факторів, які впливають на науково-інформаційну діяльність архівів; визначення цін на інформаційні послуги ДАС тощо.

Інформація у сучасному світі все більше набуває характер особливого виду товару – інформаційні послуги, які надають архіви, мають визначену законодавством вартість.

Грошова оцінка документів: 1) визначення установами Державної архівної служби розцінок на документи для їхнього придбання, страхування. 2) встановлення в міжнародній практиці розцінок на документи, які знаходяться у приватній власності, при їхньому продажу¹⁸.

При цьому враховується вартість створення, зберігання інформації, науково-історична цінність документа (значущість автора, зміст, важливість подій, фактів, осіб) – тобто основні аспекти, які визначають категорію фонду, унікальність інформації (наявність або відсутність аналогів в інших архівах, наявність копій).

Сумарна вартість інформації може бути базою при визначенні страхової ціни документа (або його копії), який подано на виставці, в експозиції, збірниках, створених на комерційній основі.

Архів надає документи для копіювання на платній основі згідно з прейскурантом цін, розробленого на базі елементної калькуляції вартості, з урахуванням матеріального стимулювання робітників. Наприклад, в архіві розцінка на копіювання однієї сторінки документа складає 41 гривню 43 коп. Якщо користувач має потребу в копіях документів, він отримує бланк замовлення, в якому вказує номер фонду, опису, справи, кількість аркушів, які будуть копіюватися; бланк підписують директор (або заступник директора в разі відсутності першого), завідувач читального залу та бухгалтер архіву; користувач оплачує вартість послуг та копіює документи.

Засоби, отримані за рахунок платних послуг, можна використовувати на канцелярські потреби, технічне забезпечення архіву на розширення можливості платних послуг на особливо складні та комплексні роботи¹⁹.

У тимчасове користування документи надаються установам-фондоутворювачам безкоштовно у разі звернення їх до свого фонду; безоплатно виконуються запити громадян на отримання архівних довідок про стаж роботи, нагородження, професійні захворювання, репресії, яких зазнали позивач або його родичі, про поранення та травми, участь у війнах, революційному русі тощо. Генеалогічні запити виконуються за плату.

Генеалогічний запит – запит, який виражає потребу в архівній інформації, яка містить відомості генеалогічного характеру та потребує для цього задоволення проведення архівного пошуку²⁰.

Безперечно, що основні терміни в галузі організації використання архівної інформації ще мають уточнюватися та уніфікуватися.

¹ Организация использования документов ГАФ СРСР: пособие для архивистов. – М., 1991. – С. 11.

² Словарь современной архивной терминологии социалистически стран. – М., 1982. – С. 222, 283, 292, 351.

³ Там само. – С. 205.

⁴ Там само. – С. 257.

⁵ Там само. – С. 290.

⁶ Там само. – С. 372.

⁷ Организация использования документов ГАФ СРСР ... – С. 136.

⁸ Там само. – С. 141.

⁹ Там само. – С. 141.

¹⁰ Там само. – С. 128–129.

¹¹ Там само. – С. 136.

¹² Там само. – С. 137.

¹³ Там само. – С. 137.

¹⁴ Там само. – С. 137.

¹⁵ Там само. – С. 78.

¹⁶ Там само. – С. 79–80.

¹⁷ Там само. – С. 81–83.

¹⁸ Там само. – С. 84–87.

¹⁹ Там само. – С. 88–90.

²⁰ Там само. – С. 133.

ДОКУМЕНТОЗНАВСТВО: ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ, ПРАКТИКА

УДК 930.22(477)«17/19»

Тетяна Гарашук

**ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ З ДОКУМЕНТАМИ
У ДВОРЯНСЬКИХ ДЕПУТАТСЬКИХ ЗІБРАННЯХ В УКРАЇНІ
(кінець XVIII – початок XX ст.)**

Організація роботи з документами в дворянських депутатських зібраннях на території України кінця XVIII – початку XX ст.

Визначений порядок роботи з документами у дворянських депутатських зібраннях на території України кінця XVIII – початку XX ст. Основним способом систематизації документів було формування їх у справи та використання значної кількості реєстраційних форм. Справи формувалися за хронологічною, номінальною та іменною ознаками.

Ключові слова: організація діловодства, формування справ, обліково-реєстраційні форми, звіти про рух справ.

Определен порядок работы с документами дворянских депутатских собраний на территории Украины конца XVIII – начала XX века. Основным способом систематизации документов было формирование их в дела, а также использование значительного количества регистрационных форм. Дела формировались за хронологическим, номинальным, именным принципом.

Ключевые слова: организация делопроизводства, формирование дел, отчетно-регистрационные формы, отчеты о движении дел.

The main way to organize documents in their formation was the case and use a large number of registration forms. Cases were formed in chronological order and the nominal principle.

Key words: office organization, the formation of cases, accounting and registration forms, statements of cases.

Організація роботи з документами в губернських дворянських депутатських зібраннях (далі – ДДЗ) та губернських предводителів дворянства в Російській імперії, в яку тоді входила Україна, визначалася відповідно до їх структури та функцій, адже юридично це були дві окремі установи з точно визначеною компетенцією. Проте фактично документи одного і того ж змісту надходили на адресу або губернського маршала, або депутатського зібрання і потрапляли до канцелярії, що обслуговувала разом обидві установи. Офіційно це була канцелярія дворянського депутатського зібрання, і губернський предводитель із загальної кількості службовців, склад яких був у межах 6–21 особи, мав лише одного діловода¹.

Основним законодавчим актом, який містив низку важливих положень, що регламентували діяльність ДДЗ, була «Жалувана грамота дворянству». Службовці в роботі керувалися також «Генеральним регламентом». Підтвердженням цього може служити розгляд питання у Чернігівському ДДЗ від 18 березня 1798 р. про звіль-

нення від приказних справ у «першу Страсну неділю посту, Сирну та Святу», при цьому посилялись на його норми².

Порядок роботи з документами в ДДЗ визначала колегіальна система їхньої організації, яка передбачала таку послідовність: підготовка справи до слухання, фіксування процесу та результату обговорення, підготовка документів-відповідей (виконання). Для виконавчих та інших вихідних документів додавався етап надсилки. Хоча зазначені етапи і не були чітко виокремлені в законодавстві, яким керувалися ДДЗ, проте будь-який документ необхідно створити і він мав надійти в установу, його зобов'язані були прийняти на розгляд, визначити вирішення порушених у ньому питань, опісля цей документ чи його копія десь відкладалися, а після закінчення строку зберігання їх знищували чи зберігали далі.

При розгляді технології роботи з документами у ДДЗ чітко прослідковується, що кожний документ, який надходив на розгляд спочат-

ку обов'язково реєструвався. У його правому верхньому куті вказувалася дата отримання та ставився підпис, а в лівому верхньому куті – реєстраційний номер. Після цього здійснювалася підготовка до слухання: складання довідки («справки»). До 60-х років XIX ст. домінував колезький порядок створення документів. Він полягав у тому, що на початку тексту документа повторювалося все попереднє листування, що його стосувалося і внаслідок якого його було створено. Пізніше цей порядок було замінено на підготовку довідки, в якій подавався короткий витяг із усіх документів із вказівкою на дати та номери. Вона отримала назву «екстракту», але і в такому випадку справи сягали величезних розмірів³.

Оскільки мета діяльності ДДЗ – це складення і ведення родовідної книги, кожний, хто домагався дворянства, повинен був пред'явити комісії (саме так на початку своєї діяльності називалися дворянські депутатські зібрання) документи, які давали йому підстави вважати себе дворянином. Документи на дворянство необхідно було подавати разом з «прошенням» про їхній розгляд. «Прошення» «прозба» – це письмове клопотання приватної особи, яке відповідало офіційно встановленій формі і складало основну частину документів, що надходили на розгляд у депутатські зібрання. Термін «прошення» почав вживатися з XVIII ст. і замінив «чолобитну».

Вивчення вхідних реєстрів ДДЗ, зокрема Волинського, засвідчило, що у них слово «прозба» чи «прошення» не вживалося, тобто документи приймалися без заяви. За 1800–1808 рр. депутати прийняли на розгляд 5867 документів від родів, які хотіли підтвердити своє шляхетне походження⁴. А дослідження документів із фонду Чернігівського ДДЗ показало зворотнє: документи на дворянство приймалися з «прошенням». Документи, визнані зібранням недостатніми, поверталися заявнику, в журналі робився такий запис: «отдать просителю оное прошение с подписью»⁵.

Згідно з іменним указом, оголошеним Сенатом 12 грудня 1796 р., «прошення» мало бути підписаним однією людиною. Якщо воно підписувалося одночасно двома особами, то його спалювали. Люди, які подавали останні «прошення», підлягали «законному взисканію»⁶. У документах фонду Волинського ДДЗ віднаходимо підтвердження дієвості цього закону. Указом Сенату № 4575 від 25 листопада 1876 р. залишено без розгляду постанову Волинського ДДЗ про «сопричисление» Домініка та Івана до роду Левандовських, оскільки ці дворяни подали

у зібрання спільне «прошення», а не кожний окреме. Усі документи не тільки залишено без розгляду, але й повернуто у зібрання⁷. Приводів, через які повертали «прошення» без розгляду, було безліч. Наприклад, ім'я в «прошенні» вказано одне, а в документі воно було подвійним. Складається враження, що Сенат використовував будь-яку причину, навіть незначну, для того, щоб відмовити заявнику в дворянстві.

Особлива увага приділялася отриманню, реєстрації, розгляду та виконанню указів Сенату. Спочатку указ розпечатувався, потім реєструвався. На указі, одержаному із Герольдії, у Волинському ДДЗ у правому верхньому куті або посередині лівого берега робилася відмітка про те, коли він отриманий, наприклад «пол: 31 авг. 1823 года», а у правому верхньому куті ставився номер, за яким записаний у книгу. Після реєстрації у вхідному реєстрі укази вносилися в «докладной реєстр». Останній віднаходимо у фонді Чернігівського ДДЗ. Він друкованого формату під назвою «Докладной реєстр Черниговского дворянского депутатского собрания указам Правительствующего Сената, Герольдии и Временного присутствия ее за 1845 год». У ньому перша колонка – номер за порядком, друга – дата отримання, третя – зміст самого документа і звідки надійшов, четверта – резолюція, п'ята – (у ній одна частина – коли оформлено протокол чи журнал, друга – «когда послали отпуски и за каким номером»)». «Докладной реєстр» заповнено одним почерком та чорнилом, гарним і розбірливим. Окрім указів, тут записано і документи чи справи, що поверталися з Сенату, а також запити на справи.

Укази з Сенату щодо Герольдії в журналі посідали особливе місце. По-перше, їх написано однією і тією ж людиною протягом усього року (одним почерком), по-друге, одним і тим же чорнилом, дуже насиченим. Запис усіх інших документів вівся різними почерками і колір їх тьмяний, іноді ледве можна прочитати. Очевидно, укази спеціально записували якимось дорогим чорнилом, щоб і через тривалий час їх можна було легко прочитати.

Укази з Сенату комплектувалися за датами їх надходження їх у дворянське депутатське зібрання. А підшивалися вони за роками видання. Це видно із нумерації, що присвоювалася при надходженні у Волинське ДДЗ. Наприклад, за № 145 розміщено № 149, при цьому зроблено такий запис: «Указы на страницах 146, 147, 148 перенесены под 29 и 30 годы в этой же книге»⁹. На указах чи запитах із Сенату іноді зверху

посередині робилася відмітка «весьма нужное», це стосувалося тих, які містили інформацію про вилучення роду із родовідної книги і потребували негайної реакції у вигляді відповіді¹⁰.

Із середини 30-х років XIX ст. на указах робилося ще більше відміток, наприклад, ставився номер найпершого протоколу («определения») та рік його затвердження. Якщо при указі водночас поверталися документи на дворянство у зібрання і їх забирали самі дворяни, то на ньому робилася відмітка такого змісту: «Присланные при сем документы о дворянском происхождении рода..., из дворянского собрания получил июля 21 дня 1832 года Коллежский регистратор...»¹¹. Укази з Герольдії у зібрання доставляла спеціально створена для цього експедиція; коли іноді їх надсилали поштою, тоді на указі це вказувалося, наприклад: «получено дня 13 июня 1832 г. с почты»¹².

Відома російська дослідниця Т. В. Виноградова, вивчаючи організацію діловодства в губернських адміністративних установах Російської імперії, зазначила, що після 1837 р. реєстрація документів відбувалася в «загальний реєстр вхідних паперів» та в «приватний реєстр вхідних паперів». Хоча такий поділ був характерним для реєстрації документів у міністерствах. Можливо, у зв'язку з ускладненням структури канцелярій правління така реєстрація стала характерною і для них. Багаторазова реєстрація при передачі документа із підрозділу в підрозділ пояснювалася прагненням не втратити документ. Відповідно, у лівому верхньому куті, де традиційно відводилося місце для позначення вхідного номеру, на документах, як правило, міститься два номери: над і під рискою. Перший – це вхідний номер за загальним реєстром, в який вносились усі документи, що надходили, другий – по приватному реєстру відділення»¹³. З середини 40-х років XIX ст. на указах, окрім дати, підпису та номеру «определения» ставився номер справи, наприклад, «к делу № 53». У верхньому лівому куті ставились два номери через дріб, наприклад 482/42. У лівому нижньому куті указу передавався його короткий зміст. На деяких указах про затвердження в кінці є написи про увідомлення, наприклад у № 1209 від 22 лютого 1850 р.: «Настоящий указ ПС мне объявлен и возвращенные при оном документы я получил. Дата и подпись»¹⁴. Із зворотного боку указу робилися відмітки про виконання, наприклад, «Исполнено 21 марта 1850 г. № 2208»¹⁵; «Рапорт 25 марта за № 3510 в Вол. губ. правл. за № 3509»¹⁶.

Основним способом систематизації документів, що надходили у ДДЗ, було формування їх у справи та використання значної кількості реєстраційних форм. Розподіл документів за справами мав свої особливості, провідним принципом його був номінальний та іменний. При формуванні справ за номінальною ознакою, тобто за видами документів, ураховувались й інші ознаки: хронологічна, географічна, алфавітна, тематична.

Так, у фондах ДДЗ відклалась, передусім, значна кількість особистих справ дворян за родами. Заголовок справи передавав її короткий зміст. Він писався на обкладинці; крім того, на ній вказувалася назва установи. Наприклад: «Волыньское дворянское дупутатское собрание»; дело «О дворянском происхождении рода Авринских». Ще на обкладинці вказувалися дати початку та закінчення справи. Особливістю було те, що справи мали подвійну нумерацію. Обов'язковим був номер «за алфавітом», який зазначався зверху обкладинки. У деяких справах проставлявся іще один номер внизу – біля дати початку справи. При детальному розгляді справи виявилось, що другий номер був номером протоколу, в якому розглядався певний рід.

До справи про дворянське походження складався внутрішній опис документів. У ньому вказувалися документи у тому порядку, в якому вони розміщувалися у справі, їхня повна назва та кількість сторінок. Описи у справах є звичайні і подвійні. Подвійний опис складався із двох частин, перша – документи справи, друга – документи самого роду, якщо такі є у справі¹⁷. Кожна справа містила родове дерево даного роду, іноді зображення його герба та всі документи про клопотання й затвердження в дворянстві, копії або оригінали. Кожна справа обов'язково містила ініціативний документ, з якого вона формувалася. Зазвичай це було «прошеніє» дворянина про затвердження у дворянстві чи про видачу посвідчення про його дворянське походження. Наприклад, у справі «О дворянском происхождении рода Авринских» є «прошеніє» дворянина про видачу йому посвідчення про його дворянське походження для пред'явлення його в банк «при залоге имения». У правому верхньому куті «прошенія» наявні дата його отримання (10 квітня 1891 р.) та підпис того, хто його отримав. У лівому верхньому куті – подвійна нумерація № 337/198, очевидно, що це номер за загальним реєстром та номер по столу, бо на самій обкладинці справи вказано, що вона проходить по першому столу. На зворотному боці

«прошення» написано – «справка», в якій зазначено були посилання на закони Російської імперії, а нижче: резолюція «Выдать просимое удостоверение» та дата 11 травня 1891 р. З моменту надходження «прошення» і до його задоволення пройшов місяць¹⁸.

Порядок розгляду справи на засіданні зібрання передбачав обов'язкову підготовку справи до слухання, щоб дати можливість попередньо вивчити питання, що підлягало обговоренню. В експедиціях та столах збиралися всі дані, що стосувалися даної справи, довідки, закони, і на їхній основі складалася доповідна записка чи «справка». Розглядаючи справи ДДЗ, доходимо висновку, що при підготовці до розгляду їх готувалися «справки», які активно використовувалися, адже в протоколах та журналах засідань вживалися такі терміни: «а по справке оказалось». З указів, що надходили із Сенату видно, що при розгляді справ про дворянське походження там використовували складенні записки, бо зустрічаємо такі записи: «Герольдия, слушав записку из дела...» або «Герольдия, слушав дело, представленное при рапорте собрания...».

Після того, як справу було підготовлено до слухання, її виносили для доповіді і прийняття рішення. На засіданні доповідав секретар. Рішення прийняте по його справі записувалося в настільний та докладний реєстри. Хід засідання та прийняття рішення відображалися в журналах засідань та протоколах. Слід зазначити, що тільки Волинське ДДЗ вело і журнали, і протоколи, чітко розрізняючи їх за функційним призначенням. Суть понять «журнал засідань» та «протокол засідань» розкрив у своїй праці В. Вельдбрехт, зазначивши, що першим є книга «образующаяся их соединяемых вместе журналов заседаний каждого присутственного дня», тобто в ньому відображалася усе, що в певний момент відбувалося, розглядалося в присутствії, а другий, на його думку, складався «по делам решительным, где приговор заключает в себе какое-либо существенное распоряжение или решение»¹⁹.

У Волинському ДДЗ окремо велися журнали засідань та протоколи. В журналі розглядалися всі справи, що виносилися на певний день. А протоколи складалися тільки до справ про клопотання та затвердження, про видачу свідоцтв дворянам або у разі незатвердження у дворянстві.

У Чернігівському ДДЗ взагалі не вживався термін «журнал засідань». Тут велися тільки протоколи зібрання. Наприклад, справа № 44 «Протоколи собрания 1798 г.» фактично є жур-

налом засідань, оскільки відображала усе, що відбувалося в присутствії²⁰. Справа № 3 є справжнім протоколом. Вона називалася «Постановления (протоколы) дворянского собрания за 1784–1796 pp.» і торкалася розгляду документів на дворянство²¹. У Чернігівському ДДЗ збереглися «Постановления (протоколы) об отказе ищущим дворянство за 1784–1789 гг.»²². Тобто окремо формувалися у справи протоколи про затвердження і відмову в дворянстві. У Волинському ДДЗ усі протоколи формувалися в одну справу, але тут створювалося величезна кількість реєстрів та описів, за якими можна було визначити чи хтось затверджений у дворянстві чи ні.

У документах фонду Київського ДДЗ згадуються як журнали засідань, так і протоколи. Проте при детальнішому розгляді цього питання було з'ясовано, що ті справи, на яких було написано «журнал засідань», виявилися протоколами, оскільки в них розглядалися тільки дворянські клопотання про затвердження у дворянстві. Свідченням того, що це не журнал засідань, а протокол служить те, якими словами він розпочинався: «По указу ея императорского величества киевский губернский предводитель дворянства, уездные и окружные дворянские депутаты рассматривали доказательства на дворянство, представленные от жительствоющих...»²³. Наявні справи, які можна назвати протоколами; цьому відповідає, наприклад, назва «Определения за 1835 год»²⁴.

Систематизація справ у ДДЗ відбувалася шляхом створення обліково-реєстраційних форм: настільних реєстрів справ, алфавітних реєстрів справ, описів справ тощо. Одним з основних документів облікового характеру є настільний реєстр справ. У цьому документі фіксувалися відомості щодо початку та завершення формування справи певного столу, відзначався результат роботи за документами справи. Вхідний та настільний реєстр справ є схожими між собою, але вхідний складався на один діловодний рік. Наприклад, «Регистр входящих документов по 3 и 4 столу. Нач. 1869 г.» складався із таких розділів (граф): 1. Час отримання документа (рік, місяць та день); 2. Номер; 3. Зміст документа; 4. Резолюція губерньського предводителя дворянства; 5. Коли було виконано. Проте не всі графи було заповнено, скрізь відсутня резолюція предводителя. На першому аркуші цієї справи було написано «Докладной регистр 3 и 4 столов на 1869 год», він містив усього 17 справ²⁵. Настільний реєстр відрізнявся від вхідного, вихідного та докладного тим, що укладався не на один, а на декілька

років. Наприклад, «Настольний регистр за 1924–1926 гг.». У ньому подавалися такі відомості: 1. Номер за порядком; 2. Дата отримання документа; 3. Вихідний номер цього документа із установи; 4. Дата відправлення документу із установи; 5. Короткий зміст; 6. Що зроблено по справі; 7. Коли і за яким номером надіслана відповідь із зібрання²⁶.

Н. О. Леміш, яка досліджувала організацію діловодства в органах державної влади Чернігівської губернії, зазначила, що настільні реєстри відрізнялися від книг реєстрації поточних документів тим, що нумерація справ у них мала наскрізний характер упродовж кількох чи кільканадцяти років, на відміну від реєстрів вхідних чи вихідних, де нумерація починалася заново кожного наступного календарного року²⁷. Проте настільний реєстр Волинського ДДЗ за 1824–1826 рр. не має наскрізної нумерації. У ньому кожен рік пронумерований заново. Так, наприклад, за 1825 р. було записано 667 документів, за 1826 – 449²⁸. Тобто кожен рік оформлявся окремо, а потім кілька років поспіль підшивалися в одну книгу.

Ще один вид вихідної реєстраційної форми віднаходимо у фонді Чернігівського ДДЗ, який має назву «Книга для росписок в получении пакетов из Черниговского дворянского депутатского собрания, отправляемых на 1845 год». Облікова форма у цій книзі складалася з декількох граф:

- дата;
- кому чи куди відправляли;
- підпис того, хто отримував.

На одного адресата могло бути декілька вихідних номерів. Очевидно, документи накопичувалися, після чого їх відправляли²⁹.

Цікавою є справа (зберігається у фонді Чернігівського ДДЗ) «Постановления, протоколы, выписки, ведомости и реестры исходящих бумаг за 1784–1796 гг.» яка складається з декількох справ, що зшиті в одну. У ній є «Протоколы отпускам из дворянского собрания дворянам свидетельств за декабрь 1784 года». Таких свідоцтв за грудень було видано 196. Вписувалось прізвище, чин, дата отримання та ставився підпис людини, що отримувала його³⁰. За жовтень 1786 р. заведено «Киевского наместничества дворянского собрания протокол отхожим делам», в якому зафіксовано в основному свідоцтва на дворянство (дворяни самі їх забирали, про що свідчать їхні підписи), іноді за 4 свідоцтва розписувалася одна і та ж людина, а також «предложения» повітовим депутатам, де у примітках написано: «оправлено солдатом»³¹. Окрім «протоколу отхожим делам»

вівся «Реестр отходящим из дворянского собрания предложениям и свидетельствам за октябрь 1786 года», в якому було записано усю вихідну кореспонденцію, що і в попередньому журналі тільки з різницею у тому, що були відсутні підписи тих, хто отримував документи, зроблено відмітку канцеляристом про те, хто прийняв (прізвище) і написано «отданно»³².

Слід відзначити, що вихідна кореспонденція відправлялася окремо із дворянського зібрання та від губернського предводителя, про що свідчать назви, наприклад: «Протокол отпускаемым от губернского предводителя дворянства Иваненка рапортам и предложениям»; «Протокол отпускаемым из дворянского собрания свидетельствам и другим отпускам». Очевидно, що з канцелярії губернського предводителя відсилалися «сообщения», «предложения» та рапорти повітовим предводителям. А з дворянського зібрання надсилалися свідоцтва на дворянство, а також велося листування з губернським правлінням та Сенатом. Незважаючи на те, що ДДЗ було визнано колегіальним органом, який безпосередньо підпорядковувався Сенату, при детальнішому дослідженні виявилось, що це підпорядкування не скрізь було однаковим. Наприклад, укази із Сенату про затвердження чи відмову у дворянстві безпосередньо надходили у Волинське та Київське ДДЗ та формувалися у справи за хронологічною ознакою (за роками). А у Чернігівське ДДЗ вони надсилалися через губернське правління. Причому, ці укази стосувалися призначення секретарів дворянства, порядку надання чиновникам зібрання атестатів та документів, що свідчать про їхню службу³³. Жодного указу про затвердження чи вилучення із дворянства певних родів не виявлено, очевидно, вони залишалися у губернському правлінні, куди надходили із Сенату. У Волинське ДДЗ із губернського правління надходили тільки «предложения». У документах фонду Чернігівського ДДЗ віднаходимо докази того, що губернське правління надсило укази: «Малороссийское дворянское собрание, слушав указ из Малороссийского губернского правления...», при цьому до нього було додано копію указу із Сенату про те, що всі «прошения» слід приймати тільки на гербовому папері. Заслухавши ці укази, дворянське зібрання прийняло рішення про те, що Малоросійському губернському правлінню треба рапортувати про отримання указу³⁴. Волинське ДДЗ рапортувало тільки Сенату, а губернському правлінню надсило «предложения».

Про кількість справ, які надходили у дворянське зібрання та виходили з нього необхідно було звітувати губернському правлінню, яке в свою чергу збирало відомості з усіх присутствених місць та надсилало їх кожного року у міністерство внутрішніх справ. Додавалися спеціальні форми, які слід було заповнювати. Звіти (у вигляді таблиць мовою оригіналу) подаємо нижче.

29 січня 1835 р. з управління чернігівського генерал-губернатора надійшла вказівка на те, що звіти «присутственными местами» подаються невчасно та часто не відповідають установленій формі. Більше того, міністерству внутрішніх справ слід подавати «род и свойства» цих справ. І додавався зразок двох нових форм. Одна – «Ведомость о количестве бумаг за 1834 год», друга – «Ведомость о положении дел за 1834 год». По другій відомості всі справи розділялися на: «гражданские», «следственные, уголовные», «содержащихся арестантов». Таким чином, з 1 січня 1834 р. по 1 січня 1835 р. із Чернігівського ДДЗ кількість вихідних паперів становила 1884, невирішених справ – 62; з 1 січня 1838 р. по 1 січня 1839 р. кількість їх становила 1949, невирішених паперів – 172, невирішених справ – 3³⁵. Отже, якщо довіряти цим викладеним звітам, маємо тенденцію до збільшення вхідних та вихідних документів та зменшення кількості невирішених справ.

У підсумку, слід зазначити, що організація роботи з документами у ДДЗ на території України була розписана та регламентована загальними законодавчими актами. Проте на місцях у ній були свої відмінності та особливості. Для усіх без винятку зібрань було характерним формування документів у справи та використання значної кількості реєстраційних форм, але принципи формування справ були відмінними. В основу був покладений хронологічний та алфавітний принципи. Реєстраційні форми часто дублювали одна одну. Організація документів у діловодстві дворянських депутатських зібрань в основному відбувалась за іменною та номінальною ознаками.

¹ Коваленко О. Невідома праця Павла Федоренка «Архіви Чернігівського шляхетства» // Студії з архів. справи та документознавства. – 1996. – Т. 1. – С. 133–134.

² Держархів Чернігівської обл., ф. 133, оп. 1, спр. 44, арк. 7.

³ История делопроизводства в СССР : учебное пособие / под. ред. доц. Я. З. Лившица и доц. В. А. Цикулина. – М., 1974. – С. 42.

⁴ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 34.

⁵ Держархів Чернігівської обл., ф. 133, оп. 2, спр. 4, арк. 1.

⁶ ПСЗ 1, т. 24. № 17636.

⁷ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 25, арк. 1163.

⁸ Держархів Чернігівської обл., ф. 133, оп. 1, спр. 322.

⁹ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 3, арк. 158–159.

¹⁰ Там само, арк. 137.

¹¹ Там само, спр. 4, арк. 33.

¹² Там само, арк. 38.

¹³ Виноградова Т. В. Организация делопроизводства губернских административных учреждений Российской империи в первой половине XIX века : на материалах Олонецкой губернии: дис.... канд. ист. наук. – 05.25.02 / Т. В. Виноградова. – М., 2004. – С. 131–132.

¹⁴ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 14, арк. 26 зв.

¹⁵ Там само, арк. 63.

¹⁶ Там само, арк. 220.

¹⁷ Там само, спр. 611.

¹⁸ Там само, спр. 614, арк. 1.

¹⁹ Вельдбрехт В. Общие основания русского делопроизводства с приложением основных его форм. – СПб., 1854. – С. 28–30.

²⁰ Держархів Чернігівської обл., ф. 133, оп. 1, спр. 44.

²¹ Там само, спр. 3.

²² Там само, спр. 2.

²³ Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 2, спр. 89 а, арк. 3.

²⁴ Там само, спр. 297.

²⁵ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 547, арк. 1.

²⁶ Там само, спр. 541, арк. 1.

²⁷ Леміш Н. О. Организация діловодства в органах державної влади Чернігівської губернії (1802–1856 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. – 27.00.02. – К., 2009. – С. 136.

²⁸ Держархів Житомирської обл., ф. 146, оп. 1, спр. 541, арк. 353 зв., 532 зв.

²⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. 133, оп. 1, спр. 323.

³⁰ Там само, оп. 2, спр. 4, арк. 35–41 зв.

³¹ Там само, арк. 46зв., 49.

³² Там само, арк. 68.

³³ Там само, спр. 257.

³⁴ Там само, спр. 44, арк. 359.

³⁵ Там само, спр. 246, арк. 43, 69.

ДОДАТКИ ЗВІТІВ У ФОРМІ ТАБЛИЦЬ

ВЕДОМОСТЬ о делах оконченных и неоконченных по Малороссийскому Черниговскому дворянскому депутатскому собранию с 1 ноября 1826 по 1 ноября 1827 года.

Наименование мест	К 1 ноября 1826 года оставалось неисполненных	С 1 ноября 1826 по 1 ноября 1827 года вновь вступило	К 1 ноября 1827 года осталось неисполненных	В течении года исходящих было
По дворянскому депутатскому собранию	59	294	88	265

Держархів Чернігів. обл., ф. 133, оп. 1, спр. 246, арк. 4.

ВЕДОМОСТЬ о делах оконченных и неоконченных по Малороссийскому Черниговскому дворянскому депутатскому собранию с 1 ноября 1827 по 1 ноября 1828 года.

Наименование мест	К 1 ноября 1827 года оставалось неисполненных	С 1 ноября 1827 по 1 ноября 1828 года вновь вступило	К 1 ноября 1828 года осталось неисполненных	В течении года исходящих было
По дворянскому депутатскому собранию	88	293	81	300

Держархів Чернігів. обл., ф. 133, оп. 1, спр. 246, арк. 7.

ВЕДОМОСТЬ о делах оконченных и неоконченных по Малороссийскому Черниговскому дворянскому депутатскому собранию с 1 ноября 1828 по 1 ноября 1829 года.

Наименование мест	К 1 ноября 1828 года оставалось неисполненных	С 1 ноября 1828 по 1 ноября 1829 года вновь вступило	К 1 ноября 1829 года осталось неисполненных	В течении года исходящих было
По дворянскому депутатскому собранию	81	365	84	362

Держархів Чернігів. обл., ф. 133, оп. 1, спр. 246, арк. 9.

Із таблиць видно як кількість справ, що надходили до зібрання та виходили з нього, зростала з кожним роком.

З 31 грудня 1829 р. форма звіту ускладнилася, замість однієї форми тепер слід було заповнювати дві:

ВЕДОМОСТЬ о числе вступивших и вышедших бумаг или номеров по Малороссийскому Черниговскому ДДС с 1 ноября 1828 по 1 ноября 1829 года.

Наименование мест	Осталось неисполненных к 1 ноября 1828 года	К тому по 1 ноября 1829 года поступило	Итого	Из сего числа исполнено по 1 число ноября 1829 года	За тем к 1 ноября 182[9] года	Изшедших номеров с 1 ноября 1828 года по 1 ноября 1829 года
По дворянскому депутатскому собранию	32	670	702	665	37	1596

Держархів Чернігів. обл., ф. 133, оп. 1, спр. 246, арк. 14.

ВЕДОМОСТЬ о делах решённых и нерешённых по Малороссийскому Черниговскому ДДС с 1 ноября 1828 по 1 ноября 1829 года.

Наименование мест	Осталось неисполненных к 1 ноября 1828 года	К тому по 1 ноября 1829 года поступило	Итого	Из сего числа решено по 1 число ноября 1829 года	За тем к 1 ноября 182[] года осталось нерешённых	
					Собственно за теми местами, кои в сей ведомости показаны	За прочими местами и лицами
По дворянскому депутатскому собранию	49	34	83	9	74	-

Держархів Чернігів. обл., ф. 133, оп. 1, спр. 246, арк. 14 зв.

ВЕДОМОСТЬ о числе вступивших и вышедших бумаг или номеров по Малороссийскому Черниговскому ДДС с 1 ноября 1830 по 1 ноября 1831 года.

Наименование мест	Осталось неисполненных к 1 ноября 1832 года	К тому по 1 ноября 1833 года поступило	Итого	Из сего числа исполнено по 1 число ноября 1831 года	За тем к 1 ноября 1831 года	Изшедших номеров с 1 ноября 1830 года по 1 ноября 1831 года
По дворянскому депутатскому собранию	38	698	736	693	43	1634

Держархів Чернігів. обл., ф. 133, оп. 1, спр. 246, арк. 24.

ВЕДОМОСТЬ о делах решённых и нерешённых по Малороссийскому Черниговскому ДДС с 1 ноября 1830 по 1 ноября 1831 года.

Наименование мест	Осталось неисполненных к 1 ноября 1830 года	К тому по 1 ноября 1830 года поступило	Итого	Из сего числа решено по 1 число ноября 1833 года	За тем к 1 ноября 1831 года осталось нерешённых	
					Собственно за теми местами, кои в сей ведомости показаны	За прочими местами и лицами
По дворянскому депутатскому собранию	50	9	59	8	51	-

Держархів Чернігів. обл., ф. 133, оп. 1, спр. 246, арк. 24 зв.

ВЕДОМОСТЬ о числе вступивших и вышедших бумаг или номеров по Малороссийскому Черниговскому ДДС с 1 ноября 1832 по 1 ноября 1833 года.

Наименование мест	Осталось неисполненных к 1 ноября 1830 года	К тому по 1 ноября 1831 года поступило	Итого	Из сего числа исполнено по 1 число ноября 1831 года	За тем к 1 ноября 1833 года	Изшедших номеров с 1 ноября 1832 года по 1 ноября 1833 года
По дворянскому депутатскому собранию	100	682	782	658	124	926

Держархів Чернігів. обл., ф. 133, оп. 1, спр. 246, арк. 29.

ВЕДОМОСТЬ о делах решённых и нерешённых по Малороссийскому Черниговскому ДДС с 1 ноября 1832 по 1 ноября 1833 года.

Наименование мест	Осталось неисполненных к 1 ноября 1832 года	К тому по 1 ноября 1833 года поступило	Итого	Из сего числа решено по 1 число ноября 1833 года	За тем к 1 ноября 1833 года осталось нерешённых	
					Собственно за теми местами, кои в сей ведомости показаны	За прочими местами и лицами
По дворянскому депутатскому собранию	70	32	102	44	58	-

Держархів Чернігів. обл., ф. 133, оп. 1, спр. 246, арк. 29 зв.

УДК [930.22+930.253:651.4/.9](477)

Віта Бойко

СУТНІСТЬ ТА СПОСОБИ УНІФІКАЦІЇ ТЕКСТІВ УПРАВЛІНСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ

У статті висвітлено сутність та розглянуто основні способи уніфікації текстів управлінських документів.

Ключові слова: управлінський документ, уніфікація, зв'язний текст, трафарет, анкета, таблиця.

В статье отображено сущность и рассмотрены основные способы унификации текстов управленческих документов.

Ключевые слова: управленческий документ, унификация, связной текст, трафарет, анкета, таблица.

The article highlights the essence and the basic ways to unify the texts of administrative documents.

Key words: document management, unification, coherent text, template, form, table.

Нині накопичено значний досвід з уніфікації текстів управлінських документів, а саме щодо способів їхньої уніфікації. Це дає змогу зробити деякі теоретичні узагальнення, які в подальшому відкриють можливість дослідити зазначене питання на якісно новому рівні.

Проблема уніфікації текстів управлінських документів уже висвітлювалася у багатьох наукових працях, зокрема в публікаціях М. А. Васильєва та В. Ф. Янкової¹. Дослідники висловлюють власне бачення її розв'язання.

Одним із основних напрямів удосконалення управлінської документації є уніфікація текстів управлінських документів. Останнє розглядається, здебільшого, як організована діяльність, спрямована на підвищення ефективності функціонування документів у процесі управління².

Процес управління складається з виконання низки функцій, вирішення визначеного кола завдань, нерідко породжуваних однотипними ситуаціями, що призводять до появи однотипних документів (наприклад, накази з особового складу, бухгалтерська та статистична звітність, господарські договори тощо).

Саме уніфікація текстів управлінських документів орієнтована на документи, які повторюються, тобто однотипного змісту, та полягає у розробленні уніфікованого тексту, в якому зафіксовано постійну інформацію і передбачено пропуски для внесення змінної інформації, що характеризує конкретну ситуацію.

Крім того, в управлінській діяльності створюється значна кількість управлінських документів, для яких недоцільно використовувати способи уніфікації текстів документів. Якість таких документів цілком залежить від укладача, володіння ним правилами створення текстів і нормами ділового стилю. Тобто, уніфікація текстів управлінських документів повинна включати

регламентацію різноманітних аспектів створення текстів за допомогою правил, норм, рекомендацій³.

Нині, у зв'язку розробленням автоматизованих систем управління та широким впровадженням електронно-обчислювальних машин, робота яких базується на єдності показників і порівняльності даних у документах, значення уніфікації текстів управлінських документів особливо зростає⁴.

Уніфікація текстів управлінських документів полегшує їхнє створення і сприйняття: значно скорочує час на підготовку, забезпечує порівняльність показників у взаємопов'язаних однотипних документах, зручність сприйняття та опрацювання документів, підвищує оперативність підготовки та використання управлінських документів⁵.

При уніфікації текстів управлінських документів слід дотримуватися таких принципів: об'єктивне відображення в тексті змісту управлінської ситуації; суворі відповідності між змістом документа і його цільовим призначенням; використання уніфікованих мовних засобів, стійких словосполучень і моделей речень, стандартизованих термінів, прийнятих скорочень, стандартизованих позначень величин та одиниць виміру⁶.

У практичному значенні уніфікація текстів управлінських документів – це розподіл інформації на постійну (властива всім документам, оскільки вноситься у відповідний бланк) і змінну (створюється у процесі виготовлення конкретного документа) та словесне закріплення змінної інформації на основі обраного способу⁷.

Існують такі способи уніфікації текстів управлінських документів: зв'язний текст, трафарет, анкета, таблиця, а також з'єднані форми (композиції у вигляді зв'язного тексту, трафарету, анкети, таблиці).

Тексти документів, що організують діяльність установи (статут, положення про установу, структура і штатна чисельність, штатний розпис посадова інструкція тощо), можуть бути подані у формі зв'язного тексту.

Зв'язний текст – це текст, зміст якого незмінно повторюється в низці документів, що виключає можливість виділення в ньому постійної і змінної інформації. У більшості випадків в уніфікованих текстах, поданих у вигляді зв'язкового тексту, використовується форма викладу від 3-ї особи однини.

Зв'язний текст уніфікованого документа з різними видами зв'язку (узгодження, керування) містить граматично узгоджену інформацію про управлінські дії та застосовується при ство-

ренні всіх видів листів, правил, положень, статутів, розпорядчих документів, але відносно рідко зустрічається в управлінській діяльності⁸.

Як приклад можна навести текст листа-відповіді на запит щодо придбання продукції установи: «Повідомляємо, що для придбання науково-методичного посібника «Експертиза цінності управлінських документів: історія, теорія, методика» Вам необхідно звернутися до Рівненської обласної організації Спілки архівістів України».

Трафарет – це спосіб уніфікації тексту, що містить постійну інформацію та пропуски, призначені для заповнення їх змінною інформацією, яка залежить від конкретної ситуації⁹.

Приклад трафарету протоколу:

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА
(УНДІАСД)

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор _____ О. Я. Гаранін
"___" _____ 20__ р.

ПРОТОКОЛ № _____
засідання комісії з приймання кандидатських іспитів
від «___» _____ 20__ р.

Голова комісії _____

(прізвище, ініціал, науковий ступінь, вчене звання, посада, шифр і найменування)

спеціальності та переліком спеціальностей наукових працівників)

Члени комісії:

1. _____
(прізвище, ініціал, науковий ступінь, вчене звання, посада, шифр і найменування)

спеціальності та переліком спеціальностей наукових працівників)

2. _____

3. _____

Склад комісії затверджено наказом директора УНДІАСД від _____
№ _____

СЛУХАЛИ: Приймання кандидатського іспиту з _____

(шифр і найменування спеціальності та переліком спеціальностей наукових працівників)

в аспіранта (здобувача) _____

I. За програмою, затвердженою Міністерством освіти України, вченою радою вищого навчального закладу, наукової установи (потрібне підкреслити), протокол від _____ 20__ р. № _____ поставлено такі запитання :
Основні:

1) _____

2) _____

Під трафаретом розуміють раніше надрукований текст з уніфікованою постійною інформацією (властиву всім документам) та пропусками для заповнення змінної інформації (індивідуальну для кожного документа), що характеризує конкретну ситуацію, яку відображає цей документ.

При розробленні трафаретів для розподілу всієї інформації на постійну і змінну повинні бути вивчені і враховані всі особливості управлінської ситуації, яка оформлюється документом. При цьому слід враховувати, що постійна інформація трафаретного тексту повинна бути сформульована так, щоб можна було швидко і однозначно вибрати варіант змінної інформації. Кожне речення в трафаретному тексті розпочинається з постійної інформації. Змінна інформація подається після постійної і може чергуватися з нею, але завжди змінна інформація, яка вноситься у пропуски, повинна бути граматично узгодженою з постійною інформацією¹⁰.

Трафарети значно скорочують час на створення документа, оскільки виконавець зосереджує увагу лише на змінній частині конкретної інформації, місце якої раніше обумовлене. Тому виключається стадія чернетки, у документі немає зайвої інформації, виключаються пропуски необхідних даних, а постійне, зафіксоване розміщення інформації значно полегшує та прискорює її сприйняття. Завдяки цьому збільшується продуктивність праці виконавців та підвищується оперативність робіт у сфері управління¹¹.

Трафаретними текстами представлені багато видів договорів, заяв, наказів з особового складу та інші види документів.

Анкета – це спосіб уніфікації тексту, за якого постійна інформація подається у лівій частині листа, а змінна вноситься у документ під час його створення у праву частину листа.

Приклад анкети особової картки:

ОСОБОВА КАРТКА № _____

I. ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ

<p>1. Прізвище _____</p> <p>Ім'я _____</p> <p>по батькові _____</p> <p>2. Рік народження _____ місяць _____ число _____</p> <p>3. Місце народження _____</p> <p>4. Освіта _____</p> <p>а) _____ вища, вища, сер. спец., сер. н/сер, поч.</p> <p>б) _____ назва і дата закінчення шкільного або природничого до нього закладу*)</p> <p>в) _____ назва і дата закінчення професійно- технічного (професійного) училища</p> <p>г) Вид навчання: (денний, вечірн, заочн.) _____</p> <p style="text-align: center;">потрібно підкреслити</p> <p>5. Спеціальність за дипломом (свідченням) _____</p> <p>_____ (літ. закінчення вищої навчальної заклади*)</p> <p>6. Кваліфікація за дипломом (свідченням) _____</p> <p>_____ (літ. закінчення вищої навчальної заклади*)</p> <p>Диплом № _____ від «_____» _____ 19____ р. (свідчення)</p> <p>Дата заповнення «_____» _____ 19____ р. картки _____</p>	<p>7. Загальний стаж роботи _____</p> <p>8. Безперервний стаж роботи _____</p> <p>9. Останнє місце роботи, посада, професія _____</p> <p>10. Дата і причина звільнення _____</p> <p>11. Родинний стан _____</p> <p>передати членів сім'ї та зазначити дату народження _____</p> <p>12. Паспорт: серія _____ № _____</p> <p>Міс. виданий _____</p> <p>Дата видані _____</p> <p>13. Домашня адреса _____</p> <p>14. Телефон _____</p> <p>Особистий підпис _____</p>
--	---

II. ВІДОМОСТІ ПРО ВІЙСЬКОВИЙ ОБЛІК

<p>Група обліку _____</p> <p>Категорія обліку _____</p> <p>Склад _____</p> <p>Військове звання _____</p>	<p>Військово-облікова спеціальність _____</p> <p>№ _____</p> <p>Придатність до військової служби _____</p> <p>Назва райвійськового за місцем проживання _____</p> <p>Перебуває на спецобліку № _____</p>
--	--

*) Технікум (училище), коледж, інститут, консерваторія, академія, університет.

ПРИМІТКА: підпункти «а» і «б» пункту 4 – редакція Міністерства України.

Постійна інформація в анкеті виражена у добре продуманих та сформульованих питаннях, що містять узагальнені назви ознак об'єкта, які можуть бути виражені одним словом (іменником в називному відмінку однини) або словосполученням. Змінна інформація – конкретна характеристика ознак об'єкта, яка може бути виражена раніше підготовленою відповіддю типу «так-ні», розгорнутою відповіддю, числовими показниками¹².

Перелік узагальнених ознак і пропуски для заповнення їх змінною інформацією розміщуються вертикально. В окремих випадках назви ознак можуть бути розміщені горизонтально. Форму анкети застосовують при описуванні одного об'єкта за певними ознаками, параметрами, критеріями¹³.

В уніфікованій системі організаційно-розпорядчої документації анкетним методом змодельовані накази про прийняття, переведення, звільнення, кадрові доповідні і пояснювальні записки, листи з обліку кадрів тощо. Найбільш відомі кадрові анкети для отримання даних про тих, хто їх заповнює.

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ
ІНСТИТУТ АРХІВНОЇ СПРАВИ
ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

ЗАТВЕРДЖУЮ

Директор

О.Я. Гаранін

« » 2011 року

ШТАТНА РОЗСТАНОВКА

НА ЛИПЕНЬ 2011 РОКУ

п/п	Найменування структурних підрозділів та посади	Кількість штатних одиниць	Прізвище, ім'я та по-батькові	Науковий ступінь, вчене звання	З якого часу працює в інституті
1	2	3	4	5	6
КЕРІВНИЦТВО ІНСТИТУТУ					
1	Директор				
2	Заступник директора з наукової роботи				
3	Заступник директора з загальних питань				
4	Вчений секретар				

Таблиці мають два рівні членування тексту: вертикальний – графи і горизонтальний – рядки. Узагальнені назви ознак у таблиці складають заголовки і підзаголовки граф, а найменування конкретних об'єктів – заголовки і підзаголовки рядків таблиці. Заголовки і підзаголовки граф, заголовки рядків таблиці є постійними частинами тексту, які визначають під час створення документа.

Назви ознак рекомендується розміщувати в порядку, послідовно розкриваючи інформаційні характеристики об'єктів. Заголовки і підзаголовки граф і рядків таблиці мають бути сформульовані в максимально лаконічній формі та позначені

Переваги анкет полягають у прискоренні та зниженні вартості створення документа, його опрацювання за допомогою комп'ютерної техніки: спрощується підготовка, полегшуються машинописні роботи, створюються передумови для кодування інформації¹⁴.

Таблиця – це спосіб уніфікації тексту, коли постійна інформація подається у вигляді загальних назв показників, внесених у відповідні графи, а змінна інформація – конкретні дані – вноситься до граф відповідно з даною управлінською ситуацією¹⁵.

Таблиця – це перелік систематизованих цифрових даних або будь-яких інших відомостей, поданих у певному порядку за графами. Таблиці є наочною формою передачі фактичного матеріалу. Форма таблиці застосовується при викладенні цифрової або словесної інформації, яка є характеристикою декількох об'єктів за певними постійними ознаками¹⁶.

Приклад таблиці штатного розпису:

іменником у називному відмінку однини (окремим словом або словосполученням)¹⁷.

Графи таблиці мають бути пронумеровані, якщо таблиця друкується на більш ніж одній сторінці, на наступних сторінках вказують номери граф. При великій кількості граф у таблиці допустимо повторення їх заголовків. У заголовках і підзаголовках рядків і граф використовують тільки загальноприйняті скорочення та умовні позначки.

Усі таблиці в тексті, а також у додатках нумерують наскрізною нумерацією арабськими цифрами. Якщо таблиця одна, то нумерація не пропонується, а якщо таблиць декілька, то над

таблицею справа вказують слово «Таблиця» з порядковим номером. На кожен таблицю має бути посилання в тексті із зазначенням номера¹⁸.

Таблиця може мати заголовок, який стисло і конкретно, але точно відображає її зміст. Його надписують над таблицею посередині з великої літери. Назва заголовку таблиці має бути короткою. Наприкінці заголовка та підзаголовків таблиці крапка не ставиться¹⁹.

Таблицю подають безпосередньо після тексту, в якому про неї згадується вперше, або на наступній сторінці. Можна подати її і в додатках до основного документа. Якщо рядки або графи таблиці виходять за межі формату сторінки, то її поділяють на частини, розміщуючи одну частину під одною чи поруч, або переносять на наступну сторінку²⁰.

Вимоги до побудови викладу та оформлення таблиць, а також частини тексту документів у вигляді таблиці викладено у розділі ДСТУ 1.5:2003²¹, в якому розглядаються питання побудови стандартів, викладені в ньому вимоги до таблиць поширюються на всі уніфіковані системи документації, також на організаційно-розпорядчу.

Таблиці широко застосовують у планових, звітно-статистичних, фінансових, бухгалтер-

ських, організаційно-розпорядчих документах, текстах наукового і технічного характеру²².

Табличний спосіб уніфікації текстів управлінських документів найефективніший при комп'ютерному опрацюванні і зберіганні інформації. Таблиця дає змогу у найбільш місткій і наочній формі розмістити інформацію, що відкриває можливість її чітко класифікувати і кодувати, легко підсумовувати аналогічні дані. Текст, поданий у вигляді таблиці, має велику інформаційну ємність²³.

В уніфікованій системі організаційно-розпорядчої документації у табличній формі представлені такі види документів: штатний розпис, структура і штатна чисельність, графік відпусток, кадрові накази тощо.

При уніфікації текстів управлінських документів можливе поєднання в одному документі різних способів подання тексту.

Поєднання способів уніфікації текстів (з'єднані форми) – це композиції у вигляді зв'язного тексту, трафарету, анкети або таблиці (наприклад, поєднання зв'язного тексту з трафаретом, таблицею або анкетой)²⁴.

Приклад з'єднаної форми у вигляді трафарету з таблицею:

Український державний науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства

Акт № _____

“ _____ ” _____ 200__ р. складено цей акт _____

(прізвище, ім'я та по-батькові, а також посади осіб, які беруть участь у складанні акту)

про те, що до Довідково-інформаційного фонду надійшло документів, одержаних _____

у кількості _____ прим. на загальну суму _____

Підписи: 1. _____
2. _____
3. _____

Список книг та інших документів до акту № _____

№№	Автор, назва книги або вид документа	Ціна (грн.)	Кількість прим.	Сума

Отже, уніфікація текстів управлінських документів – це відносно самостійна частина процесу удосконалення документації управління на певному рівні і управління у цілому. Тому під час уніфікації текстів управлінських документів необхідно, передусім, встановити точну відповідність між управлінською функцією (завданням) і змістом документа, який її реалізує. У зв'язку з цим при її здійсненні попередньо важливою умовою є врахування стану і за необхідності з'ясування організаційних аспектів управління, права виготовлення тих чи інших видів документів²⁵.

Обов'язково при уніфікації текстів управлінських документів необхідно враховувати наукові дослідження та розробки у сфері створення уніфікованих текстів управлінських документів та способів їх уніфікації.

Проаналізувавши сучасні уявлення щодо сутності та способів уніфікації текстів управлінських документів доходимо висновку, що на основі виокремлення постійної і змінної інформації уніфікація текстів управлінських документів полягає, по суті, у створенні зв'язних текстів, текстів-трафаретів, анкет, таблиць, а також з'єднаних форм.

¹ Васильев М. А. Проблема унификации текстов управленческих документов, применяемых в делопроизводстве советских учреждений: автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1975. – 27 с.; Янковая В. Ф. Оптимизация текстов управленческих документов (теоретический аспект): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 05.25.02 / Главархив при Совете Министров СССР, ВНИИДАД. – М., 1987. – 23 с.

² Унификация текстов управленческих документов: метод. рекомендации / Главархив при Совете Министров СССР, ВНИИДАД. – М., 1982. – С. 3.

³ Янковая В. Ф. Оптимизация текстов управленческих документов ... – С. 2.

⁴ Кузнецова Т. В., Лосев В. И. Управленческая документация. – М.: Экономика, 1985. – С. 41.

⁵ Унификация текстов управленческих документов: метод. рекомендации. – С. 3; Янковая В. Ф. Оптимизация текстов управленческих документов ... – С. 2.

⁶ Унифицированная система организационно распорядительной документации. Унифицированные формы, инструктивные и методические материалы по их

применению / Главархив при Совете Министров СССР, ВНИИДАД. – М., 1981. – С. 139.

⁷ Архипов В. А., Марков И. П., Сокова А. Н. Организационно-распорядительная документация. Вопросы применения: учеб. пособие. – М.: Изд-во стандартов, 1983. – С. 32.

⁸ Кулешов С. Г. Управлінське документознавство: навч. посібник. – К.: ДАКККиМ, 2003. – С. 39.

⁹ Там само. – С. 39.

¹⁰ Унификация текстов управленческих документов: метод. рекомендации. – С. 8.

¹¹ Кузнецова Т. В., Лосев В. И. Управленческая документация. – С. 41.

¹² Архипов В. А., Марков И. П., Сокова А. Н. Организационно-распорядительная документация. Вопросы применения. – С. 32.

¹³ Унификация текстов управленческих документов: метод. рекомендации. – С. 9.

¹⁴ Архипов В. А., Марков И. П., Сокова А. Н. Организационно-распорядительная документация. Вопросы применения. – С. 33.

¹⁵ Янковая В. Ф., Туманов А. Ю. Унификация текстов документов: типы и методы // Труды ВНИИДАД. – М., 1978. – Т. 7, Ч. 2: Актуальные проблемы архивоведения и документоведения. Естественнонаучные и технические вопросы архивного дела. – С. 114.

¹⁶ Кузнецова А. Н. Машинопись и делопроизводство. – 2-е изд., исправ. и перераб. – М.: ДОСААФ, 1987. – С. 109.

¹⁷ Унификация текстов управленческих документов: метод. рекомендации. – С. 10.

¹⁸ Кузнецова Т. В., Лосев В. И. Управленческая документация. – С. 176.

¹⁹ Кузнецова А. Н. Машинопись и делопроизводство. – С. 113.

²⁰ Кузнецова А. Н., Вагенгейм Р. Н. Машинопись. – М., 1991. – С. 178.

²¹ Національна стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлення та вимоги до змісту нормативних документів (ISO/IEC Directives – Part2: 2001, NEQ): ДСТУ 1.5: 2003. – Чинний від 2003-07-01 // Національна стандартизація. – К.: Держспоживстандарт України, 2003. – 144 с.

²² Кузнецова А. Н., Вагенгейм Р. Н. Машинопись. – С. 173.

²³ Архипов В. А., Марков И. П., Сокова А. Н. Организационно-распорядительная документация. Вопросы применения. – С. 33.

²⁴ Унификация текстов управленческих документов: метод. рекомендации. – С. 11.

²⁵ Там само. – С. 4.

УДК 651.4/9:004.91(477)

Оксана Лаба

ЕЛЕКТРОННЕ ДІЛОВОДСТВО: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Розглянуто основні проблеми електронного діловодства в контексті життєвого циклу електронного документа як основного об'єкта електронного діловодства. Окрема група проблем, зокрема, законодавчо-термінологічні та впровадження інформаційних технологій в діловодні процеси. Окреслено основні перспективні напрями розвитку електронного діловодства.

Ключові слова: електронне діловодство, життєвий цикл електронного документа, електронний цифровий підпис.

Рассмотрены основные проблемы электронного делопроизводства в контексте жизненного цикла электронного документа как основного объекта электронного делопроизводства. Выделены две группы проблем, в частности, законодательно-терминологические и практического внедрения информационных технологий в делопроизводные процессы. Очерчены основные перспективные направления развития электронного делопроизводства.

Ключевые слова: электронное делопроизводство, жизненный цикл электронного документа, электронная цифровая подпись.

The main problems of electronic records management in the context of electronic records life cycle as the main object of electronic records management are considered. Two groups of problems are distinguished such as legislative and terminological problems and problems of practical implementation of information technologies in records management processes. The main perspective directions of electronic records management development are determined.

Key words: electronic records management, electronic records life cycle, electronic digital signature.

Появу електронного діловодства як урегульованого на законодавчому рівні явища в Україні можна пов'язувати з прийняттям ключових нормативних документів у цій сфері – Законів України «Про електронні документи та електронний документообіг» та «Про електронний цифровий підпис» від 22 травня 2003 р. Якщо врахувати, що діловодні традиції виробляються упродовж століть, то щодо електронного діловодства можна говорити лише про початковий етап його становлення. З одного боку, основне завдання електронного діловодства, як відносно нового явища, полягає в тому, щоб, з одного боку, перейняти кращі принципи традиційного діловодства, а з іншого – виробити сучасні підходи до організації діловодних процесів, враховуючи особливості використання електронних документів.

Саме тому актуальним є, на наш погляд, визначення основних проблем, якими супроводжується впровадження електронного діловодства в контексті життєвого циклу електронного документа як основного об'єкта діловодства, а також окреслення основних перспектив розвитку електронного діловодства.

Проблеми електронного діловодства й документообігу уже стали об'єктами наукових досліджень, про що свідчить значна кількість публікацій. Автоматизацію документальних процесів та класифікування автоматизованих

систем управління документальними потоками розглядала С. Сельченкова¹. На термінологічних аспектах електронного документообігу зосереджував увагу М. Цивін². На питанні впровадження електронного документообігу в контексті визначення критеріїв вибору систем електронного діловодства спинилася Г. Перехрест³. Методи, принципи й основні правила створення метаданих електронних документів охарактеризував П. Марченко⁴. Методологію підходів до автоматизації документообігу описав Г. Асєєв⁵. Життєвий цикл документа в межах СЕД простежив С. Плотніков⁶.

Для виявлення основних проблем електронного діловодства, пов'язаних з використанням електронного документа як основного об'єкта діловодних процесів, доцільно, на наш погляд, визначити основні стадії життєвого циклу електронного документа.

Для життєвого циклу електронного документа в контексті використання його в діловодних процесах характерні такі стадії:

- створення електронних документів;
- користування електронними документами;
- оперативне зберігання електронних документів;
- підготовка електронних документів до архівного зберігання.

Стадія створення електронного документа передбачає всі дії з документування управлінської інформації, починаючи від роботи над проектом документа і до моменту його реєстрації.

Зареєстрований електронний документ переходить у стадію користування, що передбачає організацію роботи з документом, його виконання, контроль за останнім тощо.

Стадія оперативного зберігання електронного документа – це поточне зберігання документа за місцем його формування у справу до передачі його в архівний підрозділ організації, чи архів.

Стадія підготовки до архівного зберігання означає роботу з закінченими діловодством справами до моменту їх знищення чи передачі в архів.

Після передання електронного документа в архів він перетворюється на архівний електронний документ з власним життєвим циклом.

У межах організації повний цикл проходить внутрішній електронний документ. Життєвий цикл вхідного електронного документа починається з моменту його реєстрації в системі організації-реципієнта і проходить всі наступні стадії. Вихідний документ проходить етап створення і частину етапу користування (надсилання документа після його реєстрації). Далі в системі організації-відправника повинна залишатися копія документа. Однак, для електронного документа кожний із примірників документа з усіма його обов'язковими реквізитами вважається оригіналом⁷, тобто в організації також залишається оригінал електронного документа, інший оригінал надсилається реципієнту. Це означає, що вихідний електронний документ, як і внутрішній, проходить усі стадії життєвого циклу документа в організації.

Упровадження електронного діловодства в організації відбувається з використанням інформаційних технологій, які дають змогу автоматизувати основні процеси життєвого циклу документа. Безперечно, використання сучасних інформаційних технологій у діловодних процесах має суттєві переваги. Наприклад, поява електронного документа відкриває можливість не лише суттєво прискорити процес обміну документною інформацією, а й спільної й оперативної роботи над проектом документа з точки зору його погодження, підписання тощо. У більшості випадків електронний документ має таку ж юридичну силу, як і традиційний.

Упровадження електронного діловодства в організації супроводжується низкою проблем, які умовно можна розділити на дві групи:

– термінологічно-правові проблеми;

– проблеми практичного впровадження інформаційних технологій в діловодстві.

Основною термінологічною проблемою є понятійна колізія термінів «електронне діловодство» та «електронний документообіг». Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» визначає електронний документообіг як «сукупність процесів створення, оброблення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів, які виконуються із застосуванням перевірки цілісності та у разі необхідності з підтвердженням факту одержання таких документів»⁷. Із цього визначення випливає, що електронний документообіг не обмежується рухом електронних документів чи документів в електронній формі, а й передбачає також процеси документування, зберігання документів, що виходить за межі традиційного документообігу. Оскільки визначення поняття «електронне діловодство» не виявлено ані в законодавчих, ані в нормативних документах, доцільно було б, на наш погляд, звернутися до визначення діловодства взагалі. У ДСТУ 2732-2004 «Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять» діловодство визначено як «сукупність процесів, що забезпечують документування управлінської інформації і організування роботи зі службовими документами»⁸. Прикметник «електронний» характеризує форму організації діловодних процесів і передбачає використання електронних документів (на відміну від паперових, характерних для традиційного діловодства). Однак, вживання прикметника «електронний» з іменниками «документообіг» та «діловодство» не може, на наш погляд, отожденовати ці поняття. Ця понятійна колізія є проблемою у розвитку нормативно-правового регулювання та наукового розгляду проблематики у сфері електронного діловодства. Якщо наука доводить об'єктивність та послідовність досліджень у процесі доволі значного періоду часу, то законодавство може змінюватись значно швидше. Наприклад, Закон Російської Федерації «Про електронний цифровий підпис», прийнятий у 2002 р., позбувся у 2011 р. прикметника «цифровий» і називається «Про електронний підпис».

Вирішення цієї термінологічної проблеми можливе тільки на законодавчому рівні. Одним із можливих кроків до врегулювання її могло б бути прийняття Закону «Про діловодство», який включав би й розділ «Електронне діловодство». Коректне використання термінів та понять, які ними позначені – шлях до успішного взає-

морозуміння предметної сфери досліджень та нормативно-правового регулювання.

Ще однією термінологічно-правовою проблемою є невідповідність наявних в Україні нормативних документів міжнародним нормам щодо електронного діловодства. Наприклад, Європейський Союз відмовився від поняття «електронний цифровий підпис», замінивши його поняттям «електронний підпис». Термін «електронний підпис» був вперше вжито Європейською Комісією у переробленому проекті Директиви ЄС 1999/93/EG, щоб не прив'язувати правове регулювання до якоїсь визначеної технології.

У попередньому проекті використовувався термін «цифровий підпис»⁹. В українському законодавстві визначено поняття електронного підпису, однак реальні заходи вживаються лише щодо врегулювання правовідносин стосовно електронного цифрового підпису, обмежуючи суб'єктів правовідносин електронного діловодства виключно криптографічними особистими та відкритими ключами. Крім того, нині в Україні немає єдиних вимог до систем керування документаційними процесами, що ускладнює перехід до новітнього етапу діловодства на всіх рівнях. Для країн Європейського Союзу такі вимоги викладено у Європейській специфікації MoReq-2 «Типовые требования по управлению электронными официальными документами» від 8 вересня 2008 р. та оновленій версії MoReq 2010. В Україні чинний ДСТУ 4423:2005 «Інформація та документація».

Керування документаційними процесами є значним кроком у напрямку стандартизації діловодних процесів. Однак, прийняття гармонізованого з Європейською комісією стандарту з електронного діловодства дало б можливість інтеграції діловодних процесів з новітніми європейськими принципами.

До проблем практичного використання інформаційних технологій у діловодних процесах можна віднести вибір формату даних електронних документів, а також використання електронного цифрового підпису в електронному діловодстві.

Етапи створення електронного документа, а також підготовка його до архівного зберігання й безпосередньо архівне зберігання пов'язані з вибором формату даних, до якого ставиться низка вимог, наприклад: вимога інтероперабельності, тобто безперешкодного міжсистемного обміну документною інформацією; вимога довговічності формату, тобто наявність відкритої специфікації, масовість використання тощо. На жаль, досі не здійснено стандартизацію вимог до вибору фор-

мату даних електронних документів. Єдиним нормативним документом цієї тематики є «Вимоги до форматів даних електронного документообігу в органах виконавчої влади», затверджені наказом Державного комітету інформатизації України № 16 від 16 березня 2010 р. Ним визначено формати повідомлень при взаємодії автоматизованих систем. Однак, цей документ стосується лише електронних повідомлень, а не електронних документів у цілому.

Правовий статус електронного документа визначено Законом України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 р. Накладання електронного цифрового підпису (далі – ЕЦП) на електронні документи прирівнює їхню дію до дії оригіналів паперових документів у більшості випадків, крім визначених Законом. Однак, робота з електронними документами має свої труднощі, пов'язані з використанням ЕЦП. З одного боку, він є обов'язковим реквізитом електронного документа, що надає йому юридичної сили. З іншого боку, ЕЦП розроблений для забезпечення цілісності та автентичності електронних даних, оперує в діловодстві не з фрагментами документа, що було б доцільно для використання підписів для окремих реквізитів, а для документа в цілому, тобто для електронних даних, які є по суті створеним файлом. Це є суттєвим обмеженням можливостей роботи з електронними документами. Усі реквізити документа можна розділити на ті, що накладаються в процесі документування, та на ті, що додаються в процесі організування роботи з документом.

Управлінська діяльність та особливості організування документообігу в організації передбачають накладання резолюції, грифу затвердження, відмітки про контроль, відміток про надходження документа в організацію, про виконання документа і направлення його до справи тощо. Наявність ЕЦП в документі не дає можливості додавати будь-які інші реквізити без порушення цілісності електронного документа. Перспективним кроком до вирішення цієї проблеми може стати розроблення ЕЦП не для всього файлу, а для окремих фрагментів документа. У цьому контексті можна говорити про два види електронного документа залежно від способу накладання ЕЦП:

- простий електронний документ – певний набір даних, створених у процесі документування з накладанням ЕЦП на файл, що містить ці дані;
- складений (рос. – составной) електронний документ – документ сформований з використан-

ням інших електронних документів, тобто документів, цілісність та автентичність яких підтверджується ЕЦП.

Зберігання електронного документа (як оперативне, так і архівне), пов'язане із створенням метаданих, які відображають контекст, зміст, структуру електронного документа тощо. Як українські, так і зарубіжні дослідники виділяють шість основних видів метаданих, зокрема метадані пошуку, правил доступу, структури документа, історії користування документом, змісту й аспектів створення документа. Нині доцільним є створення електронних документів у форматі довгострокового зберігання PDF/A-2 з XML – інкапсуляцією, яка дає змогу об'єднати метадані та електронний документ в одному інформаційному об'єкті. Це зменшує ризик втрати електронного документа. Зберігання доцільно здійснювати на серверних носіях інформації, які забезпечують онлайнове адміністрування та керування даними. Уже розроблено проект галузевого стандарту щодо змісту й структури метаданих архівного електронного документа, який можна вважати значним кроком до уніфікації процесів впровадження електронного діловодства в організаціях. Наявність певного складу метаданих про середовище створення й зчитування електронного документа має на меті знизити ризик втрати документа через моральне й фізичне старіння програмно-технічних засобів його створення й використання.

Отже, для перспективного розвитку електронного діловодства можна виділити два напрямки:

- нормативно-правове регулювання електронного діловодства;

- впровадження інформаційних технологій у діловодні процеси, які забезпечують безпаперове, тобто електронне, діловодство.

Серед основних шляхів нормативно-правового регулювання є прийняття Закону «Про діловодство» з розділом «Електронне діловодство», де б урегулювалося використання основних

термінів та понять електронного діловодства, прийняття в Україні гармонізованих з Європейською комісією стандартів щодо систем керування документаційними процесами, законодавче та нормативне забезпечення уніфікації форматів даних та метаданих електронного документа.

На рівні впровадження інформаційних технологій у діловодні процеси перспективними можна вважати використання електронного цифрового підпису для окремих фрагментів (реквізитів) електронного документа та XML – інкапсуляцію з метою об'єднання електронного документа з його метаданими в один інформаційний об'єкт.

¹ Сельченкова С. Автоматизированные системы управления документами // Секретарь-референт. – 2005. – № 01(26). – С. 12–15.

² Цивін М. Н. Термінологічні проблеми вивчення дисципліни «Електронний документообіг» // Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія: наук. журнал / НАКККІМ. – К., 2010. – № 1. – С. 7–11.

³ Перехрест Г. Впровадження електронного документообігу: критерії вибору // Довідник секретаря та офіс-менеджера. – 2007. – № 5. – С. 20–25.

⁴ Марченко П. М. Стандарти кодованих архівного опису та контексту (проблема впровадження) [Електронний ресурс] // Архіви України. – 2009. – Вип. 1–2 (263). – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_1_2_2009/79-85.pdf. – Назва з екрану.

⁵ Асєєв Г. Г. Управління сучасним документообігом: теорія, структура, методи // Вісн. Кн. палати. – 2004. – № 4. – С. 26–29.

⁶ Плотников С. А. Создание и жизненный цикл документа в СЭД [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.autoaf.ru/zhiznennyj-cikl-dokumenta-v-sed.htm>. – Назв. с екрана.

⁷ Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» [Електронний ресурс] : за станом на 22 трав. 2003 р. / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=851-15> – Назва з екрану.

⁸ Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять: ДСТУ 2732-2004. – [Чинний від 2005-07-01]. – К.: Держспоживстандарт України, 2005. – IV, 32 с. – (Нац. стандарт України).

⁹ http://bundesrecht.juris.de/sigg_2001/2.html, § 2, п. 1.

УДК 930.22:94(477.53)«1914/1915»

Віктор Саранча

ДОКУМЕНТАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРИЗОВІВ НОВОБРАНЦІВ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (за матеріалами Полтавської губернії)

У статті розглянуто організацію документаційного забезпечення призовів новобранців під час Першої світової війни, проведено класифікацію основних видів документів, проаналізовано особливості окремих видів документів, створених в умовах військового часу.

Ключові слова: Перша світова війна, присутствія по військовій повинності, призов, новобранець.

В статье рассмотрено организацию документационного обеспечения призывов новобранцев во время Первой мировой войны, осуществлено классификацию основных видов документов, проанализировано особенности отдельных видов документов, созданных в условиях военного времени.

Ключевые слова: Первая мировая война, присутствия по воинской повинности, призыв, новобранец.

In the article organization of the documentation providing of appeals of recruits is considered in the First world war-time. Classification of basic types of documents is conducted, the features of separate types of documents, given out in the conditions of war-time are analysed.

Key words: First world war, prisutstviya on conscription, appeal, recruit.

На кінець 90-х років минулого століття припав початок нового етапу в інституалізації науки про документ. Уже понад десять років тривають дискусії стосовно структури документознавства, його місця серед суміжних наук, висловлюються думки щодо доцільності створення нової «мета-науки» – документології.

Окрім суто наукової цінності вищезгадані дискусії мають й практичне значення. Це пов'язано, передусім, із тим, що на сучасному етапі суспільно-економічного розвитку країни з'являються підвищені вимоги до рівня підготовки фахівців із спеціальності «Документознавство та інформаційна діяльність», здобутки ж у цьому напрямі неможливі без науково обґрунтованої навчальної бази.

Слід також відзначити, що чітке структурування науки про документ та запровадження загальноприйнятого понятійно-категоріального апарату відкриває нові можливості для застосування міждисциплінарного підходу в історико-філологічних студіях. Ця думка підтверджується М. С. Слободяником, який вважає, що «важливою ознакою, за якою може формуватись самостійна документознавча наукова дисципліна, є функціональна орієнтація на задоволення специфічних потреб суспільства й особистості у відокремлених групах документів, що потребують індивідуалізованого дослідження»¹.

Історія документно-комунікаційної діяльності та справочинства є важливою складовою в структурі науки про документ. З огляду на це наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. в українських наукових виданнях з'являються публікації, в яких

постають питання щодо класифікації документів як історичних джерел², визначаються основні етапи в історії діловодства тощо.

Досвід економічно розвинених країн дає право стверджувати, що чітка робота підприємств, організацій та установ різного рівня та форм власності не можлива без якісного інформаційно-документаційного забезпечення їхньої діяльності. В свою чергу, перехід від традиційного діловодства до керування документаційними процесами вимагає створення високо-ефективних систем управління всім комплексом документаційно-інформаційних ресурсів. Запорукою якісних перетворень у цьому напрямі діяльності установ слугують як сучасні інноваційні процеси, так і досвід поколінь – усе це додає історичним студіям із документознавства практичної значущості.

Упродовж тривалого часу діловодним документам державних установ Російської імперії не приділялося належної уваги і тільки з другої половини минулого століття вони стали предметом ґрунтовних наукових студій. Так, автор курсу джерелознавства історії Росії XIX ст. С. О. Нікітін у розділі, присвяченому діловодним документам, зробив лише загальний огляд справочинства в центральних та місцевих установах³. Л. Г. Бескровний у «Нарисах з джерелознавства військової історії Росії» оглянув архівні фонди без акценту на особливі організації військових установ та порядку справочинства в них⁴. Відомий учений-документознавець К. Г. Мітяєв

у праці «Теорія та практика архівної справи» одним із перших визначив питання, які потребують розгляду в історії діловодства XIX – початку XX ст.⁵ У 1964 р. з'явилася стаття Н. П. Дятлової «Звіти губернаторів як історичне джерело», яку можна вважати одним із перших досліджень, в якому ґрунтовно охарактеризовано окрему групу діловодних документів⁶.

Таким чином із другої половини XX ст. діловодні документи центральних органів влади Російської імперії поступово стали предметом наукових досліджень, у той же час справочинство в місцевих державних установах залишалося поза увагою вчених. Оцінюючи ситуацію, яка склалася в сфері дослідження діловодних документів XIX – поч. XX ст., наприкінці 1960-х рр. Л. Ю. Шепелєв писав: «документи місцевих державних установ та громадських організацій взагалі ще не стали предметом джерелознавчого дослідження, яке, безумовно, очікує їх у майбутньому»⁷.

Кардинальні зміни у дослідженні діловодної документації відбуваються з набуттям Україною незалежності, коли зник ідеологічний пресинг, прискорився розвиток документознавства, а регіональна історія посідає гідне місце в науковому дискурсі. Із середини 1990-х рр. на сторінках щорічника «Студії з архівної справи та документознавства» почали з'являтися дослідження з історії розвитку справочинства в місцевих державних установах і громадських організаціях, що діяли на території України, з поданням характеристики документів, які забезпечували їхню діяльність.

Метою нашої статті є дослідження документаційного забезпечення окремих мобілізаційних заходів – призовів новобранців, які проводилися місцевими органами військово-ад-

міністративного управління (далі – МОБАУ) Полтавської губернії під час Першої світової війни. *Об'єктом* дослідження є установи Міністерства Внутрішніх Справ (далі – МВС), *а предметом* – система документації, яка забезпечувала призови новобранців в Полтавській губернії на початковому етапі війни. Основу *джерельної бази* його складають документи, з фонду Полтавського губерньського по військовій повинності присутствія*.

Потреба в живій силі на війні призвела до проведення в Російській імперії у 1914 – 1917 рр. 23 мобілізацій**, внаслідок яких до лав армії було призвано близько 15,5 млн. чоловік. Найбільша кількість мобілізованих – 11 600 000 чол. припадає на 1914 – 1915 рр.***, а 25,45 % від цієї кількості (2 952 000 чол.) складають новобранці чергового (1914 р.) та трьох позачергових призовів 1915 р.⁸

Особливість державного управління у військовій сфері Російської імперії полягала у розподілі повноважень між установами МВС та Військового міністерства, які здійснювали керівництво на двох рівнях: центральному та місцевому. Структура установ Військового міністерства, які мали відношення до мобілізаційних заходів, мала такий вигляд: мобілізаційний відділ Головного управління Генштабу – штаби військових округів – начальники місцевих бригад – повітові військові начальники. Загальна структура установ МВС, які забезпечували хід призову новобранців на військову службу, була такою: Управління по військовій повинності (УПВ) – губерньські по військовій повинності присутствія (ГВПІ) – повітові по військовій повинності присутствія (ПВПІ). Перелік таких установ, що діяли в Полтавській губернії на початку Першої світової війни подано в таблиці 1.

Таблиця 1. Місцеві органи військово-адміністративного управління Полтавської губернії у 1914 р.⁹

№ з/п	Назва установи
1	Полтавське губерньське по військовій повинності присутствіє
2	Гадяцьке повітове по військовій повинності присутствіє
3	Зіньківське повітове по військовій повинності присутствіє
4	Золотоніське повітове по військовій повинності присутствіє
5	Кобеляцьке повітове по військовій повинності присутствіє
6	Костянтиноградське повітове по військовій повинності присутствіє

* Фонд 977 Державного архіву Полтавської області.

** Враховуючи 6 призовів новобранців та повторний огляд осіб, що мали «білий квиток».

*** З них у 1914 р. – 6553000 чол., а у 1915 – 5047000 чол.

7	Кременчуцьке повітове по військовій повинності присутствіє
8	Лохвицьке повітове по військовій повинності присутствіє
9	Лубенське повітове по військовій повинності присутствіє
10	Миргородське повітове по військовій повинності присутствіє
11	Переяславське повітове по військовій повинності присутствіє
12	Пирятинське повітове по військовій повинності присутствіє
13	Полтавське повітове по військовій повинності присутствіє
14	Прилуцьке повітове по військовій повинності присутствіє
15	Роменське повітове по військовій повинності присутствіє
16	Хорольське повітове по військовій повинності присутствіє

Склад губернських та повітових по військовій повинності присутствій та функціональні завдання, які покладалася на них, визначалися Статутом про військову повинність (далі – СпВП). Напередодні Першої світової у склад Полтавського ГВПП входили: губернатор (голова), губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, прокурор окружного суду, голова губернської земської управи і один з її членів, начальник місцевої бригади, обов'язковий член та секретар. У склад ПВПП входили: голова – повітовий предводитель дворянства, повітовий справник, повітовий військовий начальник, представник повітової земської управи, член від міської управи¹⁰.

На відміну від засідань ГВПП, які призначалися губернатором у разі необхідності, засідання повітових присутствій поділялися на чергові та надзвичайні. Чергові засідання ПВПП відбувалися чотири рази на рік і були пов'язані з підготовкою документації до чергового призову, розглядом заяв щодо призначення пільг та відстрочок, а також виконанням дій під час призову. Надзвичайні засідання призначалися головою для вирішення термінових справ. Підставою для визнання засідання присутствія (як губернського, так і повітових) законним була присутність на ньому голови та мінімум двох членів.

Основним нормативним документом з діловодства для вказаних вище установ була «Інструкція про порядок справочинства в присутствіях по військовій повинності», складена на підставі статті 110 СпВП¹¹. Згідно з Статутом відповідальність за ведення діловодства та зберігання документів покладалася на секретаря ГВПП та діловодів ПВПП. Контроль за організацією діловодства покладалася на обов'язкового члена губернського присутствія та на голів ПВПП.

* Усі дати подано за старим стилем.

** За Статутом призову підлягали «молоді люди, яким на 1 січня року, в який відбуватиметься призов, виповнилося 20 років».

За функціональною ознакою документацію Полтавського губернського з військової повинності присутствія періоду 1914 – 1915 рр. можна поділити на: директивно-розпорядчу, довідково-інформаційну, обліково-статистичну, засвідчувальну¹².

До директивно – розпорядчої документації належать: Статут про військову повинність, укази, циркуляри, пропозиції та розпорядження.

Статут про військову повинність у редакції Закону від 23 червня 1912 р.* та Іменні Височайші укази були актами вищої державної влади, які регламентували порядок призовів новобранців у Російській імперії. СпВП визначав порядок організації призовних дільниць, структуру та функції установ, які мали забезпечувати відбування військової повинності, порядок приписки до призовних дільниць та призову новобранців тощо. Окрім усього іншого Статут визначав термін щорічного призову новобранців: з 1 жовтня по 1 листопада та призовний вік – 21** рік¹³.

Іменні Височайші укази, які забезпечували проведення призовів новобранців, можна поділити на дві групи: укази мирного часу та укази військового часу. Перші укази видавалися у мирний час один раз на рік для оголошення кількості новобранців, яку буде призвано для поповнення контингенту армії та флоту. Згідно із статтею 9 СпВП кількість цього контингенту мала визначатися на законодавчому рівні. Щороку, як правило у квітні місяці, військовий міністр вносив у Державну Думу законопроект «Про обсяг річної потреби в новобранцях у призов 19... року», який після затвердження передавався до Державної Ради. Після затвердження нею законопроекту оголошувався іменний Височайший указ «Про обсяг контингенту новобранців у призов 19... року»,

який підписувався особисто імператором і скріплювався підписом Державного секретаря.

Текст такого указу можна поділити на *констатуючу* частину, що була посиланням на статтю 9 Статуту про військову повинність. *Розпорядча* частина складалася з двох пунктів: у першому визначався розмір контингенту новобранців на поточний рік із тих місцевостей імперії, на які розповсюджувалася дія СпВП, а в другому – кількість новобранців з осетинського населення Терської області¹⁴. Таким чином, *указ мирного часу* лише визначав розмір контингенту новобранців і не впливав на загальні правила призову, які визначалися виключно СпВП.

Зважаючи на потреби військового часу, Рада Міністрів розробила Положення, яке встановлювало нові правила щодо призову новобранців у 1914 р. Так, згідно з ним:

- відмінялося кидання жереба, тепер на військову службу мали йти усі призовники, окрім непридатних за станом здоров'я та тих, хто мав право на відповідні пільги чи відстрочки;
- кінцевий прийом на службу переносився з 15 лютого на 1 квітня 1915 р.;
- заборонялися відстрочки студентам, які навчалися в іноземних університетах тощо.

Це Положення набуло чинності 1 вересня 1914 р. після дозволу Миколи II, а 21 лютого 1915 р. імператор наклав на нього резолюцію «Згоден», що надало йому статус законодавчого акту¹⁵.

Стаття 14 СпВП визначала, що у надзвичайних умовах, викликаних військовим часом, допускається можливість проведення чергового призову новобранців раніше термінів, визначених для мирного часу¹⁶. Порядок створення документа, що регламентував достроковий призов, повинен бути таким: військовий міністр за узгодженням із міністром МВС вносить до Ради Міністрів подання про необхідність дострокового призову. Це подання записувалося в її особливий журнал, який, в свою чергу, передавався на вивчення імператору. У разі схвального рішення його оголошувався іменний височайший указ Правительствующому Сенату про достроковий призов новобранців.

Першим подібним документом періоду Першої світової війни став указ «Про проведення у 1915 р. дострокового призову новобранців», підписаний Миколою II 24 грудня 1914 р. У констатуючій частині указу йшлося мова про необхідність подібних заходів в умовах військового часу, про схвалення особового журналу

Ради Міністрів із цього питання та містилося посилання на статтю 14 СпВП. Розпорядча частина мала два розділи, в яких, зокрема, подавалися:

I розділ (42 пункти):

- визначення термінів призову (у даному випадку 15.01 – 15.02.1915);
- визначення місцевостей імперії, в яких призов буде проводитися в інший термін;
- підтвердження відміни кидання жеребу;
- визначення терміну служби для прийнятих у війська в даний призов;
- роз'яснення щодо надання пільг та відстрочок у даний призов;
- визначення термінів щодо дій установ, які забезпечують призов.

II розділ:

- нові редакції статей СпВП, які передбачають відповідальність за ухилення від призову¹⁷.

Схожу структуру* і елементи в змістовній частині мав указ від 16 березня 1915 р. «Про достроковий призов новобранців 1916 р.».

Принципову різницю в змістовній частині, порівняно з двома названими вище документами, мав указ Правительствующому Сенату від 10 липня 1915 р. який оголошував про призов на військову службу молодих людей 1896 р. народження (призов 1917 р.)¹⁸. Кількість пунктів у I розділі цього указу було зменшено до 22, відмінялися пільги за сімейним станом і родом занять, а сам призов мав проводитися повітовими військовими начальниками під наглядом поліції, терміни підготовчих дій скорочувалися до мінімуму. Як і попередні два документи, які регламентували позачергові призови, указ від 10 липня 1915 р. підписано Миколою II та скріплено Головою Ради Міністрів Горемікіним.

Найпоширенішим видом директивних документів можна вважати *циркуляри*. На відміну від *розпоряджень* більшість циркулярів мала загальний, інструкційний характер. Циркуляри як МВС, так і полтавського губернатора можна поділити на два підвиди: ініціативні та такі, які створено для роз'яснення інших директивних документів. У багатьох випадках циркуляри встановлювали власні правила, змінювали або доповнювали положення закону. Порядок видання циркулярів, їх неоскарження чи скасування не було регламентовано на законодавчому рівні, саме цим можна пояснити можливу їхню невідповідність тим чи іншим законам¹⁹.

* Розпорядча частина цього указу складалася з трьох розділів.

Циркуляри МВС, які надходили до Полтавського ГВПІ протягом календарного року, формувалися в окрему справу та слугували інструкціями, які визначали порядок призову новобранців і прийом однорічників, надання пільг і відстрочок тощо. Серед ініціативних циркулярів МВС, які мали ознаки *розпорядчого* характеру та були отримані Полтавським ГВПІ у 1914 р. можна виділити такі:

- про заборону продажу спиртних напоїв у місцях слідування новобранців до місця служби під час чергового призову 1914 р.²⁰;

- циркуляр МВС від 13 травня 1914 р. № 48 «Про розшукову діяльність поліцейських установ щодо осіб, що ухиляються від військової повинності», в якому зазначено про значне збільшення кількості таких осіб за останні роки²¹;

- циркуляр МВС № 2731 від 13 червня 1914 р., в якому повідомлялось про випадки явки на призовні дільниці підставних осіб, замість призовників іудейського віросповідання. Для запобігання подібних випадків рекомендувалось вимагати від євреїв-призовників мати на документах, що засвідчують особу, фотографію з сургучевою печаткою²²;

- циркуляром МВС № 49 від 28 травня 1914 р. заборонялося дипломатичним та консульським службам затверджувати довідки про хворобу особам призовного віку, які знаходяться за кордоном, та рекомендувалось особам, відповідальним за призов, звернути увагу на можливість ухилення від призову у такий спосіб²³;

- низка циркулярів МВС (серпень – грудень 1914 р.) надавала інструкції та повідомлення щодо правильної організації в військово-кінській повинності²⁴;

- циркуляр МВС № 1333 від 17 жовтня 1914 р. дозволяв допуск євреїв-лікарів до військових присутствій для огляду новобранців за умови повної впевненості в їхній сумлінності та забороняв огляд ними осіб іудейського віросповідання²⁵.

У свою чергу повітові присутствія отримували копії відповідних циркулярів МВС або циркуляри полтавського губернатора, в яких дослівно передавався зміст міністерських документів.

Під час війни особливо важливу роль в організації правильної роботи присутствій відігравав особливий підвид циркулярів МВС, які видавалися на роз'яснення Височайших Іменних указів про дострокові призови новобранців. Такий циркуляр видавався через декілька днів після підписання імператором відповідного указу

і в терміновому порядку розсилався губернаторам і начальникам областей. Він оформлювався на бланках із кутовим розміщенням реквізитів, які мали такий порядок: назва організації вищого рівня (Міністерство внутрішніх справ); назва структурного підрозділу (Управління військової повинності); назва відділу справочинства (по 2 Справочинству); дата документа записувалася цифрово-словесним способом (наприклад 16 березня 1915 р.), реєстраційний номер документа; короткий зміст документа (напр., «Про достроковий призов новобранців 1916 р.). У правову верхньому куті розміщувалися особливі позначки «Терміново» і «Циркулярно», а по центру адресат – «Губернаторам».

Якщо текст подібного циркуляра складався з двох частин, то в першій дублювалася розпорядча частина відповідного указу про достроковий призов, а в другій, у розвиток та пояснення змін, які вносилися указом до СпВП, подавалися вказівки керівника МВС. Інколи текст указу міг бути відсутнім, циркуляр містив лише роз'яснення від МВС. Реквізити «Підпис» та «Скріпа» розміщувалися після тексту, наприклад:

Міністр внутрішніх справ,

гофмейстер (підписав) Мик. Маклаков

Начальник управління (скріпив) Ст. Куколь-Яснопольський

Первинна реєстрація циркулярів МВС відбувалася в канцелярії Полтавського губернатора шляхом проставлення на першому аркуші, на рівні слова «Губернаторам», прямокутного штампа з датою отримання документа. Вторинну реєстрацію циркуляри проходили безпосередньо у ГВПІ, штамп якого мав такі реквізити: повна назва установи, дата отримання та вхідний реєстраційний номер документа²⁶.

У 1911 р. в установах військового відомства запроваджено положення, яке чітко регулювало ведення справочинства і, зокрема, визначало три основні види документів, що мають використовуватися у діловому листуванні: рапорт, розпорядження (рос. «предписание») та лист (рос. «сношение») ²⁷. Досвід установ військового відомства в сфері справочинства намагалися перейняти й інші міністерства, але в умовах військового часу цей процес загальмувався. Так, у діловому листуванні між установами МВС активно продовжували використовуватися такі види розпорядчої документації як пропозиція (рос. «предложение») та розпорядження. Слід зазначити, що під час заходів, пов'язаних із призовами новобранців у 1914–

1915 рр. саме *пропозиція* була основним розпорядчим документом у службовому листуванні МВС із Полтавським ГВПП.

Пропозиції від міністра внутрішніх справ або його заступника надходили на ім'я губернатора у формі листів, а у разі терміновості за допомогою телеграфу. Так, 3 лютого 1915 р. канцелярія Полтавського губернатора отримала телеграму № 4251 від товариша (заступника) міністра внутрішніх справ Плеве. Губернатору, з огляду на можливий достроковий призов новобранців, надавалася інформація про необхідність складання метричних виписів на осіб, які мали б бути призвані в армію у 1916 р. Спонування до виконавчих дій у цьому документі передавався через характерний лексичний зворот: «*Зволиште запропонувати установам, які складають метричні виписи, приступити невідкладно до їх складання*»²⁸.

На виконання дій, зазначених у телеграмі № 4251 від 3 лютого 1915 р., Полтавське ГВПП надсилало:

- *лист-прохання* до Полтавської духовної консисторії, в якому губернатор «мав честь просити» зробити термінове (телеграфом) розпорядження парафіяльним священикам та настоятелям церков невідкладно приступити до складання метричних виписів на призовників 1916 р.;

- *пропозиції* до міських управ губернії, в яких пропонувалося негайно приступити до складання метричних виписів на призовників 1916 року юдейського віросповідання;

- *циркуляри* до повітових по військовій повинності присутствій, в яких подавалася інформація з міністерської телеграми.

Усі три вказані вище види документів оформлювалися на загальному бланку присутствія, виготовленому друкарським способом, із кутовим розміщенням реквізитів. Постійні реквізити бланка: назва міністерства (МВС), назва установи (Полтавського губернатора по губернському по військовій повинності присутствію), місце розташування установи (м. Полтава). Окрім того в залишені позначки вписувалися дата підписання документа та його реєстраційний номер. Текст документа набиралася за допомогою друкарської машинки, у правому верхньому куті проставлялася позначка «Дуже важливо», нижче неї знаходився реквізит «адресат». Подібні документи підписували губернатор (або виконувач його обов'язки) і обов'язковий член присутствія. На примірнику, який залишався у канцелярії присутствія, проставлялася позначка про розсилку документа, що складалася із слова «Відіслано», дати і підпису виконавця²⁹.

Серед довідково-інформаційної документації слід виділити *журнали засідань присутствія, протоколи, списки, листи, розписи, оголошення*.

Журнал засідань присутствія – документ спеціальної форми, до якого заносилися дата проведення відповідного засідання, кількість присутніх та порядок розгляду справ. До журналу засідань вписувалися такі рішення присутствія, які не підпадали під занесення до призовних списків або протоколів. Кожне рішення записувалося окремо і засвідчувалося підписами голови та членів присутствія. Визначення присутствія щодо скарг приватних осіб оформлялися у вигляді *протоколу*, окремо на кожну скаргу³⁰.

Найбільшу кількість підвидів мав такий вид документа як *список*. Складення списків, відомостей, свідоцтв та інших документів регламентувалося СпВП, а їхні форми було подано у додатку до циркуляра МВС № 38 від 12 жовтня 1912 р. Формуляр *призовного списку*³¹ складався з позначки для запису року призову, назви документа, позначки для запису даних про назву місцевості (волость, місто або призовна дільниця), для якої даний список складався та табличної форми, до якої вписувалися відомості про призовників.

Підставою для складання призовних списків слугували метричні виписи, посімейні списки, свідоцтва про приписку до призовної дільниці та особисті заяви. Особисті дані призовника (дата народження, сімейний стан, наявність пільг тощо) заносилися до перших 11 стовпців таблиці списку. Рішення повітових присутствій щодо надання пільг і відстрочок, про огляд під час прийому на службу, про зарахування до запасу або ополчення, про необхідність повторного огляду в губернському присутствії тощо записувалися до наступних 7 стовпців. До основного призовного списку додавалися:

- додатковий список А, до якого включалися особи, які мали йти на військову службу без жереба;

- додатковий список Б, до якого включалися особи, які за жеребом мали йти на військову службу, але отримали відстрочку до поточного призову;

- додатковий список В, до якого включалися особи, які виявили бажання йти на військову службу однорічників чи охотників.

В умовах мирного часу для визначення необхідного контингенту на зарахування до військової служби серед призовників, які не мали відповідних пільг чи відстрочок, проводилося кидання жереба. Результати жеребкування заносилися до *спеціальних списків*, після чого від-

бувався медичний огляд тих призовників, які за номером жеребу мали йти на військову службу. Як зазначалося вище, в призови, які відбувалися під час Першої світової війни, кидання жеребу було відмінено.

Після проведення медичного огляду новобранців складався *приймальний розпис*³², до якого включалися особи, зараховані на військову службу. У приймальному розпису вказувалися:

- номер жереба та номер у призовному списку новобранця;
- прізвище, ім'я та по батькові новобранця та його стан;
- час прийому на службу, початок служби, дата народження;
- антропометричні дані, стан здоров'я, придатність до строювої служби;
- віросповідання, сімейний стан, із зазначенням складу сім'ї та віросповідання дружини (за наявності);
- відмітка на право скороченого строку служби у зв'язку з отриманою освітою.

На основі приймального розпису складався індивідуальний *приймальний формулярний список*³³, який засвідчувався підписом та печаткою повітового військового начальника і передавався на місце служби новобранця. Після прибуття новобранця до місця служби командир військової частини робив у цьому списку відповідну відмітку та засвідчував її підписом і печаткою. За формою цей документ складався з двох частин, одна з яких залишалася у військовій частині, а інша передавалася до управління повітового військового начальника, де формулярний список було складено.

Листи, які надходили від повітових присутствій до губернського, оформлялися як на спеціальних бланках, подібних до описаного вище губернського, так і на чистих аркушах паперу. Основними різновидами листів, які надходили до ГВПІ з ПВПІ у 1914–1915 рр. були листи з проханням надіслати уточнення щодо порядку виконання тих чи інших розпоряджень та листи-відповіді на пропозиції губернатора. Наприклад, листи-відповіді на пропозицію губернатора надати інформацію про кількість ратників ополчення, яких було призвано у липні 1914 р. під час мобілізації.

Форму *оголошення* про призов до виконання військової повинності також було подано у додатку до циркуляра МВС № 38 від 12 жовтня 1912 р. На основі цього формуляру ППВП складали власне оголошення, яке мало містити назву військового присутствія, що проводить призов,

період роботи і місце знаходження призовних дільниць, перелік категорій осіб, які повинні з'явитися до призовних пунктів. Оголошення завірялося підписами голови присутствія та секретаря після чого один зразок, виготовлений друкарським способом, відправлявся на затвердження до ГВПІ.

Обліково-статистичну документацію репрезентують *звіти* у формі статистичних³⁴ таблиць, які складали повітові та губернські присутствія. В умовах мирного часу згідно до СпВП 1 травня закінчувався термін, до якого повітові присутствія повинні були надсилати до ГВПІ *відомості про кількість осіб, яких включено до призовних списків*. У цій відомості контингент призовників розподілявся за призовними дільницями, наявністю і видами пільг. Відомості про призовників юдейського віросповідання наводилися в окремих стовпчиках. Після доповнення та виправлення призовних списків ПВПІ складало нові відомості, які мали надійти до губернського присутствія не пізніше 15 липня. На основі таких відомостей губернське присутствіє складало загальний звіт по Полтавській губернії та надсилало його до військового міністерства (до 15 травня) і до МВС (до 1 серпня). Це відомості слугували основою для планування розкладки призову по губерніях та повітах імперії.

Інша форма статистичної звітності оформлювалася за підсумками призову (чергового або дострокових). Повітові присутствія надсилали до ГВПІ статистичні дані щодо проведення призову по дільницях, на основі яких губернське присутствіє готувало та надсилало до МВС *«Короткий звіт із призову до виконання військової повинності населення Полтавської губернії за 191... рік»*, який складався з двох частин. Перша частина мала назву *«Дії присутствія по військовій повинності до призову»* і містила інформацію: про загальну кількість людей, включених до призовних списків; кількість осіб, які відносяться до пільгових категорій; національний і конфесійний склад контингенту призовників. У другій частині подавалися відомості про явку призовників, кількість осіб, яких визнано придатними до військової служби, із зазначенням, окремо, кількості пільговиків (за категоріями), християн, євреїв та мусульман³⁵.

Основним видом засвідчувальної документації були *свідоцтва*. Згідно з статтею 15 СпВП всі особи чоловічої статі, яким виповнилося шістнадцять років, за винятком сільських обивателів, мали отримати *свідоцтво про приписку до призовної дільниці*. Свідоцтво виготовлялося друкарським

способом із трафаретним текстом, куди вписувалися:

- прізвище, ім'я, по батькові приписаного;
- дата народження;
- номер призовної ділянки, до якої приписаний;
- віросповідання та назва навчального закладу, в якому приписаний навчався або навчається;
- рік, в якому приписаний підлягає призову.

У тексті приписного свідоцтва прописувалося зобов'язання особи, приписаної до призовної ділянки, не пізніше 1 березня року, в якому вона має бути призваною до військової служби надати відповідному військовому присутствію відомості про склад сім'ї, відповідно до височайшого повеління 23 липня 1874 р. Текст даного повеління розміщувався на звороті приписного свідоцтва. У свідоцтві зазначалися дата його видачі та номер, що засвідчувалося підписами голови присутствія та діловода і гербовою печаткою.

Особи, які визнавалися непридатними до військової служби, або такі, що були зараховані до ополчення, отримували *свідоцтво про явку до виконання військової повинності*. Подібне свідоцтво з позначкою «тимчасове» видавалося особам, яким надавалася відстрочка від призову. Колір паперу, на якому виготовлялися такі свідоцтва, визначав його вид:

- білий – свідоцтво для непридатним до військової служби;
- зелений – тимчасове свідоцтво;
- червоний – свідоцтво зарахованих до ополчення і розряду;
- синій – свідоцтво зарахованих до ополчення 2 розряду.

Отже, до установ, які забезпечували мобілізаційні заходи з призову новобранців у Полтавській губернії під час Першої світової війни, відносилися губернське та повітові з військової повинності присутствія. Дії присутствій та порядок документаційного забезпечення їхньої діяльності були регламентовані на законодавчому рівні. Статут про військову повинність та «Інструкція про порядок справочинства...» встановлювали алгоритм та порядок документаційного забезпечення діяльності присутствій протягом календарного року. Основні види службових документів мали високий рівень уніфікації, формуляри документів подавалися в додатках до відповідних циркулярів МВС. Переважна більшість службових листів оформлялася на спеціальних бланках, виготовлених друкарським способом, а текст набирався за до-

помогою друкарських машинок. Термінові розпорядження та повідомлення передавалися за допомогою телеграфу.

За місцем складення та напрямком руху документація присутствій поділялася на внутрішню, вихідну та вхідну, а за часом створення – що створена до початку призову, під час призову або за його результатами.

Видовий склад документів, що забезпечували призови новобранців під час Першої світової війни, порівняно з документами мирного часу майже не зазнав змін. В умовах проведення дострокових призовів зменшувався час на підготовчі дії та відмінялося кидання жеребу, тому непотрібними стають відомості, на основі яких готувалася розкладка призову та списки з результатами жеребкування. Окрім того відбувалися зміни в змістовній частині такого виду директивно-розпорядчої документації як укази та циркуляри: в них подаються зміни у законодавстві, які стосуються проведення призовів новобранців.

Обсяг цієї статті не дав можливості повною мірою проаналізувати та охарактеризувати документаційне забезпечення всіх мобілізаційних заходів, які відбувалися протягом Першої світової війни, серед них:

- а) комплектування кадрів армії особовим складом;
- б) забезпечення цього складу кіннями;
- в) формування нових військових частин, військових управлінь, організацій тощо;
- г) забезпечення осіб, яких призвано із запасу армії, а також нових військових формувань та установ зброєю, обмундируванням, знаряддям³⁶.

Таким чином у перспективі можливе дослідження інших видів мобілізаційних заходів, які проводилися установами військового міністерства за схемою, запропонованою в цій статті.

¹ Слободяник М. Структура сучасного документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 4. – С. 19.

² Див., напр.: Швецова-Водка Г. М. Співвідношення понять «документ» та «історичне джерело» // Архіви України. – 2001. – № 4–5. – С. 33–56; Кулешов С. Ще раз про «доджерело» // Студії з архів. справи та документознавства. – 2002. – Т. 8. – С. 135–139.

³ Никитин С. А. Источниковедение истории СССР XIX в. – М., 1940. – С. 6–36.

⁴ Бескровный Л. Г. Очерки по источниковедению военной истории России. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 453 с.

⁵ Митяев К. Г. История и организация делопроизводства в СССР. – М., 1957.

⁶ Дятлова Н. П. Отчеты губернаторов как исторический источник // Проблемы архивоведения и источниковедения. – Л., 1964. – С. 227–246.

⁷ Шепелев Л. Е. Изучение делопроизводственных документов XIX – начала XX в. // Вспом. ист. дисциплины: сб. науч. тр. – Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1968. – Т. 1. – С. 119–138.

⁸ Головин Н. Н. Россия в Первой мировой войне. – М.: Вече, 2006. – С. 95–96.

⁹ Памятная книжка Полтавской губернии на 1914 год. – Полтава: Тип. губ. правления, 1914.

¹⁰ Там же.

¹¹ Василевский Н. А. Руководство для штаб-офицеров и капитанов, подвергающихся испытанию при зачислении в кандидаты на должности уездных воинских начальников. – СПб.: Изд-во В. А. Березовского, 1910. – С. 491–540.

¹² Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 47, арк. 5052, спр. 54–56.

¹³ Устав о воинской повинности. – М.: Тип. п/ф «Ломоносов», 1914. – 560 с.

¹⁴ Див., напр.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье. Том XXXIII. Отделение 1. – Пг.: Гос. тип., 1916. – С. 411.

¹⁵ Сборник важнейших законоположений и постановлений, действующих с июля 1914 года по 1 января 1916 года, вызванных событиями военного времени. – Пг.: Воен. тип. императрицы Екатерины Великой, 1916. – С. 14–16.

¹⁶ Устав о воинской повинности... – С. 10.

¹⁷ Аверба Е. И. Законодательные акты, вызванные войною 1914–1915 гг. – Пг.: Труд, 1916. – Т. 1. – С. 597–607.

¹⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 56, арк. 2 зв. – 4 зв.

¹⁹ Энциклопедический словарь. – СПб.: Тип. акц. об-ва Брокгауз-Ефрон, 1903. – Т. 38. – С. 218–219.

²⁰ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 45, арк. 25.

²¹ Там само, арк. 71.

²² Там само, арк. 75.

²³ Там само, арк. 76 зв.

²⁴ Там само, арк. 155, 164, 179, 180, 185, 188 зв., 189, 253, 273.

²⁵ Там само, арк. 251.

²⁶ Там само, оп. 1, спр. 52.

²⁷ Положение о письмоводстве и делопроизводстве в военном ведомстве. – Пг.: Изд-во В. А. Березовского, 1916. – С. 3.

²⁸ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 52, арк. 1.

²⁹ Там само, арк. 3–5.

³⁰ Василевский Н. А. Руководство для штаб-офицеров и капитанов, подвергающихся испытанию при зачислении в кандидаты на должности уездных воинских начальников. – СПб.: Изд-во В. А. Березовского, 1910. – С. 531–533.

³¹ Устав о воинской повинности... – С. 384–386.

³² Там само. – С. 375.

³³ Там само. – С. 376–377.

³⁴ Держархів Полтавської обл., ф. 977, оп. 1, спр. 52.

³⁵ Там само, спр. 50, 54, 55.

³⁶ Военная энциклопедия / под ред. В. Ф. Новицкого и др. – СПб.: Т-во И. В. Сытина, 1914. – Т. 16. – С. 369.

Розділ 3

ІСТОРІЯ УСТАНОВ, ТОВАРИСТВ І ОБ'ЄДНАНЬ

УДК 94(477.7)«1764/1834»

Юлія Коник

УЧАСТЬ ПРАЦІВНИКІВ ГУБЕРНСЬКОЇ МЕЖОВОЇ СЛУЖБИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ШЛЯХОВОМУ БУДІВНИЦТВІ ТА СФЕРІ МІСТОБУДУВАННЯ Й АРХІТЕКТУРИ (остання третина XVIII – перша третина XIX ст.)

Стаття присвячена участі землемірів губернської межевої служби півдня України в архітектурно-проектувальних, містобудівельних та шляхових роботах в останній третині XVIII – першій третині XIX ст. На основі архівних джерел розглянуто внесок землемірів у цивільне будівництво та проектування населених пунктів регіону.

Ключові слова: землеміри, архітектори, проектування, цивільне будівництво, містобудування, шляхи.

Статья посвящена участию землемеров губернской межевой службы юга Украины в архитектурно-проектировочных, градостроительных и дорожно-проектировочных работах в последней трети XVIII – первой трети XIX в. На основе архивных источников рассмотрен вклад землемеров в гражданское строительство и проектирование населенных пунктов региона.

Ключевые слова: землемеры, архитекторы, проектирование, гражданское строительство, градостроительство, дороги.

The article is devoted to participation of land-surveyors of province land-surveying service in the south of Ukraine in architectural planning, town- and road-building in the last third of the 18th century – first third of the 19th century. The contribution of land-surveyors in civil building and settlement planning in the region is considered on the basis of archives sources.

Key words: land-surveyors, architects, planning, civil building, town-building, roads.

Із середини XVIII ст. у Російській імперії дедалі відчутнішим ставав дефіцит кваліфікованих технічних спеціалістів, здатних упоратися із зростаючими обсягами будівництва в транспортній, адміністративній, промисловій, гідротехнічній, комунальній та інших сферах. При цьому розвиток технічної освіти різко контрастував з потребами життя: аж до початку XIX ст. на всій території імперії тільки Академія мистецтв готувала архітектурно-будівельні кадри. Системне законодавство з будівельної галузі було практично відсутнє. Заснування у 1804 р. Московського архітектурного училища, а в 1810 р. Інституту корпусу інженерів шляхів сполучення мало зарадило справі. Адже усі три навчальні заклади ледве забезпечували кадрами обидві столиці та наближені до них регіони¹.

На державному рівні неодноразово визнавалося, що за потреби землеміри можуть замінити собою архітекторів. До слова, й не лише їх: у 1800 р. з метою економії коштів централізовано ліквідували посаду губернського механіка з такою

мотивацією: «...оскільки в механіках особливої потреби немає, знайти їх на таку малу платню не можна, та й не знаходяться вони; зазвичай же по губерніях використовується за потребою замість механіка землемір чи архітектор...»². На практиці часто так і траплялося: теоретичні знання та особливо практичні навички давали змогу землемірам на належному рівні виконувати архітектурні та інженерні завдання. Саме тому у віддалених від центру губерніях, до яких належали й південноукраїнські, саме землеміри часто ставали головними спеціалістами щодо формування міського простору, проектування й будівництва шляхів та цивільних споруд.

Шляхи завжди були і є одним з найважливіших елементів інфраструктури держави, прямо пов'язаних з економічним розвитком, обороноздатністю, соціальними контактами. Стан їх у Російській державі завжди залишав бажати кращого – настільки, що це явище широко увійшло у фольклор.

© Юлія Коник, 2011

Ще з другої половини XVII ст. у Російській державі прокладання шляхів було одним із завдань землепорядкувальних та землеописувальних робіт, відомих під назвою писарських описів. Виконавцям робіт приписувалося зберігати фіксовану ширину шляхів та не зараховувати їх до власницьких земель³. Настанови писарських наказів щодо проведення шляхів у цілому збереглися і в пізніших «екатерининських» межових законах – Землемірній⁴ та Межовій⁵ інструкціях 1766 р. У цих документах старі положення удосконалювалися, уточнювалися та доповнювалися, визначаючи взаємні обов'язки держави й землевласників⁶, і вони негласно закріпили статус землемірів як головних суб'єктів технічного нагляду за прокладанням шляхів.

За правління Катерини II шляхова справа набула державної ваги. Після губернської реформи 1775 р. у цій сфері відбулася децентралізація управління: на губернську адміністрацію покладалася обов'язок добудови державних шляхів, а нижні земські суди та повітові земські виконавці мали відповідати за їхнє утримання⁷. Саме з ними найтісніше співпрацювала губернська межева служба при виконанні завдань, пов'язаних із шляховим господарством.

Комплекс робіт, виконуваних землемірами у цій сфері, можна класифікувати за кількома напрямками: 1) облік і описування наявних шляхів; 2) безпосереднє проведення шляхів на місцевості та нагляд за виконанням робіт; 3) проектування нових шляхів; 4) визначення оптимальних маршрутів пересування для різних державних відомств. Перші три види робіт зазвичай супроводжувалися й завершувалися складенням планів шляхів для подальшого нанесення їх на генеральні губернські та повітові карти.

На початкових етапах заселення Південної України у складі Російської імперії користувалися здавна відомими, зокрема військовими та чумацькими шляхами. Нечисленне населення ледве могло прокладати нові шляхи; у свою чергу слабо розвинена дорожня мережа гальмувала розвиток нових населених пунктів. Академік Василь Зуєв, здійснивши у 1781–1782 рр. подорож із Санкт-Петербурга в Херсон, не без гумору описував місцеві шляхи та способи пересування, часом порівнюючи їх за складністю з своїми поїздками по Сибіру на собаках⁸.

Станом на 1799 р. мережа південноукраїнських шляхів описана у клопотанні новоросійського дворянства генерал-прокурору Петру Лопухіну так: «Знаменитий простір цієї губернії, що має початком місто Дубоссари при Дністрі, до кін-

ця, з'єднуючого з Астраханською губернією, становить поштової дороги 1372 версти, від тих же Дубоссар через Таврію до Єкатеринодара 1064 версти; крім цих великих доріг, проведені довгі й перехресні для сполучення з повітовими, приморськими містами й фортецями»⁹.

Наскільки можна судити з наявних джерел, наприкінці XVIII ст. основним завданням землемірів було не так проведення нових шляхів, як складення описів та планів на вже існуючі. Це було потрібно як для точного уявлення уряду й місцевих адміністрацій про шляховий потенціал нових земель, так і для виготовлення різноманітної картографічної продукції. У 1775 р. Сенат наказав описати всі більш-менш значні шляхи для Військової колегії¹⁰. Протягом 1780-х – 1790-х рр. губернські й повітові землеміри складали шляхові плани для губернських карт і атласів¹¹. У 1800 р. на виконання імператорського указу про посилення митного нагляду описували маршрути, якими від чорноморських портів перевозилися товари вглиб імперії¹².

На рубежі століть відбулася низка змін в управлінні шляховою справою. Створена Павлом I Експедиція влаштування шляхів у державі в перші роки XIX ст. активно взялася за збір статистичних даних про довжину і ґрунт шляхів, природні й людські ресурси для ремонту їх¹³. Відповідно на місцях акцент описування шляхів дещо змістився до обліку їхнього технічного стану. Землемірам, загальним повітовим присутствам, земським виконавцям, городничим, поліцмейстерам доручався огляд, описування й контроль за станом шляхового покриття, мостів, гатей, переправ, поштових будинків, верстових стовпів, перил, каналів, стаєнь тощо – тобто об'єктів, котрі мали ремонтуватися за рахунок земських зборів¹⁴.

На початку XIX ст. капіталізація російської економіки, зростання обсягів перевезень, аналіз прорахунків у війні з Наполеоном, військово-поселенська реформа викликали нагальну необхідність розвитку й стандартизації шляхової мережі. Створений у 1809 р. Корпус інженерів не міг задовольнити зростаючі потреби в будівництві шляхів, тому для нього продовжувалося широке залучення землемірів губернської межевої служби. Така ситуація була характерною для всіх регіонів імперії. Наприклад, херсонський губернський землемір Василь Ярославський так згадував причини, які в середині 1810-х рр. змусили його відмовитися від наміру стати землеміром у Полтавській губернії: «...я чув скарги повітових землемірів на тяжку їх службу, що безперервно займаються проведенням поштових доріг та

обсадкою їх деревами, не маючи ні спокійної ночівлі, ані достатніх харчів, і що наслідок доведеться їм подати у відставку. Я подумав, що тутешнє служіння в землемірській [посаді] не є скарбом для мене»¹⁵.

Для південноукраїнських землемірів упродовж досліджуваного періоду найкрупнішим шляховим проектом стало приведення великих шляхів у відповідність до нових державних стандартів. 13 грудня 1817 р. з'явилися «Примітки про дороги, села й міста»¹⁶, складені особисто імператором Олександром I «з власного досвіду», набутого у поїздках по імперії. Документ складався з трьох розділів та 48 пунктів, з яких розділ перший «Про дороги» у 24 пунктах регламентував вимоги до проведення шляхів і спорудження шляхових об'єктів, з урахуванням регіональних особливостей ландшафту й ґрунтів. Головна ідея полягала в тому, щоб по всій імперії уніфікувати поштові шляхи, з роз'їздами, поштовими станціями, мостами, канавами, стовпами, табличками з покажчиками верст, обсадкою деревами тощо.

Зазначені «Примітки» почали відразу ж активно впроваджуватися у життя, тим більше що їхній автор у противному разі наказував губернаторам бути персонально відповідальними за їхню реалізацію. Вже навесні 1818 р. у Херсонській губернії почалася безпрецедентно масштабна шляхово-будівельна кампанія¹⁷.

Відсутність у державі інституту цивільних інженерів вкотре призвела до ситуації, коли якраз на працівників губернської межевої служби покладалася обов'язки основних консультантів і координаторів шляхових робіт. Вони мали: позначати плуговими борознами напрямки шляхів на тих відрізках, де їх планувалося провести новими маршрутами; вказувати місця риття водовідних каналів, насадження алеї, встановлення верстових стовпів та земляних пірамід обабіч доріг; поновлювати межі наявних шляхів, якщо вони збігалися з проектною мережею; перевіряти якість виконаних робіт. Усе це треба було здійснювати в контакт з загальними повітовими присутствіями, якнайповніше використовуючи «вільний» час селян у перервах між сезонними сільськогосподарськими роботами¹⁸.

Не встигли роботи повністю розгорнутися, як 4 травня 1819 р. імператор затвердив «Додаткові статті до правил, виданих 13 грудня 1817 р., про влаштування доріг»¹⁹. Їх розробили у міністерстві поліції спільно з головним директором шляхів сполучення з урахуванням практичного місцевого досвіду, набутого губернаторами під час упровадження попередніх правил. Документ складав-

ся з 33 пунктів, котрі деталізували та розвивали вже відомі положення.

До нових правил додавалося типове креслення для керівництва при спорудженні шляхів з алеями, а також зразки для уніфікованого виготовлення верстових і станційних стовпів²⁰. Оскільки Херсонська губернія отримала лише один примірник міністерського креслення, землемірам довелось копіювати його для себе та інших²¹.

Отримавши приписи із зразками, повітова й міська влада почала звертатися до землемірів за роз'ясненнями з приводу ширини шляхів, каналів та алеї, заготівлі будматеріалів, правильності встановлення та однакового вигляду верстових стовпів тощо²². Працювати було над чим, оскільки оформлення шляхів регламентувалося до найменших деталей. Чітко визначалися розміри шляхових об'єктів, відстані між стовпами й канавами та висота горбочків, на яких мали ставитися стовпи; види табличок на стовпах; та й самих стовпів мало бути аж чотири види: станційні, верстові, перехресні та кордонні. Губернському землеміру П. Гречині навіть було приписано виготовити зразкові моделі стовпів для розсилки у повіті²³.

Проте найбільше роботи землемірам додало нововведення щодо ширини шляхів. Шляхи, що з'єднували між собою губернські й повітові міста, мали бути завширшки 30 сажнів²⁴, тобто 64 м. Щоб виконати цю вимогу, землеміри проводили нові межі «плуговими заорами», одночасно позначаючи місця майбутніх межових знаків. Робочу силу та необхідні матеріали для цього забезпечували загальні повітові присутствія, міські думи та поліції, а по землях адміралтейських поселень у Херсонському повіті – Чорноморська виконавча експедиція²⁵. Ці установи також відправляли у відрядження своїх чиновників для нагляду за робітниками та ходом робіт.

Велика кількість учасників процесу негативно позначалася на його темпах та успішності. При огляді готових шляхових ділянок по всій губернії П. Гречина нерідко виявляв численні недоліки та помилки, винуватцями яких іноді були його підлеглі²⁶, а найчастіше – загальні повітові присутствія²⁷. У червні 1823 р. він роздратовано рапортував цивільному губернатору Комстадіусу, що земські справники не поспішають з допомогою і йому доводиться подовгу очікувати їх у містах, щоб особисто пояснювати на місці тонкощі шляхового будівництва, а «... безграмотні пристави пояснень ні зрозуміти, ні виконати неспроможні»²⁸. Мали місце й скарги на землемірів з боку територіальних громад у ви-

падках, коли під розширення старих шляхів потрапляли орні поля²⁹.

Для губернської межевої служби роботи з уніфікації шляхової мережі в цілому розтяглися більше ніж на п'ять років, з кінця 1818 р. по 1824 р. У цей проміжок часу вони періодично оновлювали відомості про відстані між поштовими станціями; паралельно складали плани доріг, які на початку 1824 р. були зведені у губернську поштову карту, розмножену для багатьох державних установ від головного імператорського штабу до губернської поштової контори³⁰.

Поштові шляхи Херсонської губернії отримали високу оцінку новоросійського генерал-губернатора М. Воронцова, який у 1826 р. рекомендував Бессарабському обласному правлінню взяти їх за зразок³¹. Однак справа на цьому не завершилася: зміни в повітовому поділі вимагали проведення аналогічних великих шляхів до нових повітових центрів: у 1830–1835 рр. губернські й повітові землеміри розробляли маршрути та прокладали шляхи через Бобринець³², у 1832 р. – через Ананьїв³³. У 1835 р. прокладали поштовий шлях з Берислава в напрямку Катеринослава³⁴ – ймовірно, у рамках нездійсненого проекту створення Бериславського повіту.

У 1821 р. в Херсонській губернії було здійснено ще один значний шляхово-будівельний проект, а саме прокладання військових шляхів в обхід округів військових поселень Бузької уланської дивізії. Починаючи з 1818 р., протягом наступного десятиліття до цих округів включалися все нові казенні села, що зрештою зробило губернію одним з головних осередків кавалерійських військових поселень у Російській імперії. Їхні жителі, зобов'язані утримувати власні уланські батальйони, почали скаржитися на «велике обтяження від змінних воїнських команд, які мають у них нічліги й растахи»³⁵. В 1820 р. імператор затвердив думку Комітету міністрів щодо переносу військових шляхів в обхід військових поселень. Перші маршрути розробили офіцери квартирмейстерської частини головного імператорського штабу³⁶, а провели землеміри Херсонської губернії спільно з земськими судами³⁷.

Помітна частка шляхової складової в роботі землемірів припадала на проектування нових шляхів. Як правило, такі завдання були викликані, по-перше, вже згаданою необхідністю прокладання поштових шляхів до нових повітових центрів, а по-друге, конкретними проблемами пересування на певних порівняно невеликих шляхових відрізках. Йдеться про великі балки, затоплен-

ня, постійне руйнування мостів, кам'янистість шляхового покриття, незадоволення населення надмірною активністю проїжджаючих та ін. Часом усунути ці перешкоди коштувало дорожче, ніж провести нові шляхи. У таких випадках губернська адміністрація зверталася знов-таки до земських виконавців, судів та землемірів.

Упродовж першої третини XIX ст. губернські й повітові землеміри склали проекти нових поштових шляхів між Херсоном та Бериславом (1804)³⁸, Миколаєвом та Одесою (1810)³⁹, Одесою та Вознесенськом (1832–1825)⁴⁰, військового шляху між Херсоном та Миколаєвом (1833)⁴¹ та ін.

Шляхова мережа усього Новоросійського краю, особливо Херсонської губернії як його приморської, а до 1812 р. й прикордонної частини, піддавалася постійному великому навантаженню з боку найрізноманітніших учасників руху. Окрім поштового й комерційного сполучення, губернськими шляхами регулярно пересувалися військові частини з обозами, морські команди, арештанти у супроводі етапних команд, митні роз'їзди, карантинна варта тощо. Усе це вимагало взаємної координації та розведення деяких категорій за окремими шляхами, причому, слід було зважати на швидкість руху, наявність нічлігів, здатність місцевого населення забезпечити постій тощо. Така інтенсивність користування призводила до частих звернень із проханням розробити оптимальні маршрути. Цим займалися губернські землеміри: для локальних маршрутів – одноосібно, а у випадках масштабних запитів – спільно з повітовою владою.

Згідно з документальними свідченнями, за перші кілька десятиліть XIX ст. херсонські губернські землеміри долучилися до розробки таких маршрутів: для військових частин та чумаків із Перекопа на материк в обхід Берислава (1801)⁴², етапних команд по всій території Херсонської губернії (1827–1829)⁴³, чорноморських флотських екіпажів від Миколаєва до Ізмаїла (1828)⁴⁴, провіантських обозів до Тирасполя для діючої армії⁴⁵, рекрутських партій від Миколаєва до Тирасполя в обхід Одеси (1832)⁴⁶; запропоновано вигідніший варіант комерційних перевезень із Одеси до Балти (1825)⁴⁷ та ін.

Названі вище види робіт можна вважати для землемірів системними. Окрім них час від часу поставали ситуативні завдання, пов'язані з експлуатацією шляхової мережі: наприклад, розрахунки зриття пагорбів для зручності проїзду⁴⁸, відмежування прибережних смуг судноплавних річках під бечівники⁴⁹ та роз'їзди митної варти⁵⁰ тощо.

Така широка участь землемірів у шляхово-інженерних проектах часом призводила до ситуацій, коли повітові посадовці вважали закономірним залучення їх до усіх завдань, будь-яким чином дотичних до шляхового господарства. У 1827 р. Олександрійський суд вимагав присутності повітового землеміра для знищення шинків, куренів та землянок на невеликих шляхах при кордонах з Полтавською та Київською губерніями⁵¹. Знадобилося втручання цивільного губернатора, щоб довести, що «...шукати шинки навпроти військових поселень у пустих місцях не є справою землеміра»⁵². Окрім шляхового будівництва, працівники губернської межевої служби були широко залучені до сфер містобудування та архітектури.

Починаючи з 1760-х рр., у Російській імперії в центрі уваги опинилися проблеми містобудування, викликані бурхливим зростанням міст. Це був час державних реформ, активної внутрішньої та зовнішньої політики, розвитку економіки й науки. Кардинальні зміни торкнулися й уявлення про міський простір: визнавалося доцільним упорядкувати процеси забудови, перепланувати існуючі міста за принципом поділу на центр і передмістя, концентруючи в центрі адміністративні будівлі⁵³.

Швидке освоєння приєднаних земель, заснування нових населених пунктів вимагало спеціалістів, здатних проектувати плани майбутніх міст та здійснювати їхнє планування на місцевості: наносити геометрично правильну первинну сітку та основні осі забудови, позначати центр та площі, проводити вулиці⁵⁴. Не дивно, що в другій половині XVIII – на початку XIX ст. містобудування часто сприймалося разом із топографією та землемір'ям⁵⁵. Тому саме землеміри стали одними з основних учасників містобудівних процесів по всій Російській імперії.

Починаючи з 1763 р., складення і затвердження генеральних проектів забудови міст імперії здійснювала Комісія кам'яного будівництва Санкт-Петербурга й Москви⁵⁶. Однак вона не встигала впоратися з великим обсягом робіт, тому на рубежі XVIII–XIX ст. Межевий департамент Сенату дозволив землемірам здійснювати проектування в провінції за відсутності архітекторів⁵⁷.

Для півдня України необхідність залучення землемірів до теоретичного й практичного містобудування була ще гострішою, бо край освоювався надзвичайно швидкими темпами. За твердженням В. І. Тимофійєнка, за темпами розвитку з південноукраїнськими містами могли зрівнятися лише північноамериканські міста

XIX ст.⁵⁸ Натомість питання перепланування за принципами регулярності було не настільки актуальним, оскільки історичний вигляд тутешніх міст ще не встиг скластися: вони або засновувалися на нових місцях, часто як військові укріплення, або заплановано виростали з також молодих казенних поселень.

Отже, на землемірів покладалися завдання не лише втілення проектів забудови на практиці, а й складення в окремих випадках цих проектів. Однак це стосувалося далеко не всіх населених пунктів. Землеміри губернської межевої служби, як підрозділу губернської адміністрації, не були залучені до первинного розпланування міст, котрі мали державне військово-стратегічне значення. Так, міста Херсон, Миколаїв, Одеса будувалися під наглядом військового відомства «за монаршою волею окремо від губернського начальства»⁵⁹, хоча подальші роботи з розширення міських територій таких міст вже лягали на плечі цивільних землемірів. Так само повноваження губернської межевої служби не поширювалися на міста, тимчасово передані у відомство військових поселень: Вознесенськ, Новомиргород, Крилов⁶⁰ та ін.

Про систематичність і масштабність містобудівної діяльності південноукраїнських землемірів свідчить той факт, що про неї збереглося багато документальних свідчень, навіть попри наявність значних лакун у джерельній базі.

Участь землемірів у формуванні міського простору можна умовно поділити на констатуючу, тобто описування наявної ситуації для надання іншим можливості змінювати її та практичну, до якої відносимо складання ними власних проектів, а також безпосередню реалізацію на місцевості своїх та чужих пропозицій.

Як і їхні колеги з усієї імперії, землеміри півдня України постачали первинну графічну й статистичну інформацію про міста, котра потім класалася в основу ідей генерального проектування, реконструкції або розширення міського простору. У 1777 р. Сенат рекомендував скласти топографічні описи повітів та міст у кожній губернії⁶¹. Плани й описи міст були обов'язковим елементом атласів губерній і намісництв⁶². Землеміри губернської межевої служби укладали топографічні описи міст для південноукраїнських атласів кінця XVIII ст.⁶³ та губернських карт початку XIX ст.⁶⁴, заново знімали фіксаційні плани чи копіювали вже існуючі плани міст⁶⁵. Вони призначалися як для включення в атласи, так і для інформування різноманітних державних установ, від Корпусу інженерів шляхів сполучення⁶⁶ до

Морського штабу⁶⁷. Наприкінці 1820-х – на початку 1830-х рр. землеміри Херсонської губернії брали участь у складанні планів, історичних та статистичних відомостей про міста для Межової канцелярії Сенату⁶⁸.

В описах міст зазвичай подавалася інформація про розташування, шляхи сполучення, кількість населення, його соціальний, національний та статевий склад, основні заняття та інші варті уваги відомості; а також за можливості до них долучалися мальовані загальні види міст та плани окремих значних будівель. На планах потрібно було позначати публічні та казенні й приватні будівлі, фабрики, заводи, культові споруди із зазначенням виду будівельних матеріалів. Виконання цих робіт вимагало від землемірів напруженої праці, постійних відряджень та ставило їх у певну залежність від надання статистичної інформації міською владою.

Практична містобудівна діяльність землемірів відзначалася широтою охоплення та різноманітністю об'єктів. Наведемо лише декілька прикладів:

- у 1778 р. новоросійський генерал-губернатор «для порядку в будівництві» Кременчука доручив губернському землеміру Єгору Арапову визначати ділянки для бажаючих будуватися в місті⁶⁹;

- у 1796 р. вознесенський повітовий землемір Кузьма Тамілін працював при експедиції будівництва Вознесенська⁷⁰;

- у 1806 р. тираспольський повітовий землемір Афанасій Шаржинський склав проектний план нарізок приміської землі Григоріополя⁷¹;

- у 1810–1830-х рр. олександрійські повітові землеміри Трифон Арнаутов та Іван Кирилов відводили ділянки під приватні двори в Олександрії⁷²;

- у 1820–1821 рр. губернський землемір Павло Гречина складав для Херсонського будівельного комітету плани Херсона для роздачі землі під приміські хутори⁷³;

- у 1830-х рр. херсонський повітовий землемір Федір Соколовський планував на кварталі Забалківське передмістя Херсона⁷⁴ тощо.

Участь землемірів у містобудівному проектуванні не обмежувалася самими лише містами. Так, тираспольський повітовий землемір А. Шаржинський на початку XIX ст. був таким собі монополістом у розбивці колоній для грецьких, болгарських, німецьких, сербських, білоруських переселенців по всій Херсонській губернії⁷⁵. У 1821–1822 рр. його наступник Герасим Ілленко проектував майбутні села Дмит-

рівка, Плоске й Ухівка у Тираспольському повіті, куди мали переселити однойменні села з Олександрійського повіту⁷⁶.

За сучасним розумінням, принаймні деякі з названих видів робіт мали б виконуватися архітекторами. Проте у XVIII – першій третині XIX ст. розподіл обов'язків землемірів та архітекторів у містобудуванні значно ускладнювався через практично повну відсутність нормативних актів із цього приводу, а також брак спеціалістів. З огляду на нечисленність інженерів Сенат у 1764 р. наказав залучати до складення міських планів геодезистів⁷⁷. Таким чином, активні вимушені заняття землемірів у цій галузі сформували традицію сприйняття цієї роботи як саме їхнього обов'язку. Ця традиція знайшла законодавче відображення в «Настанові губернським і повітовим землемірам» 1828 р.: кожен повітовий землемір був зобов'язаний мати в себе «...городовий план, склавши все це з натури у вільний від інших доручень час...»⁷⁸. Наступного ж року херсонський губернський архітектор Далмат Каменецький відмовився складати план Очакова для Морського штабу, посилаючись на необхідність знімати план у натурі за допомогою астролябії, а це, мовляв, роблять землеміри⁷⁹.

На початку 1830 р. Херсонське губернське правління отримало циркулярний припис міністра внутрішніх справ про забезпечення усіх «присутственных комор» губернії міськими планами. Це означало, що губернський землемір мав організувати своїх підлеглих на копіювання: для губернського правління – планів губернського і п'яти повітових міст, а також планів міст для шести міських дум, семи ратуш, десяти міських та двох військових поліцій⁸⁰.

Службові взаємини між землемірами та архітекторами взагалі складалися непросто, причиною чому були періодичні відволікання губернською владою землемірів на виконання архітектурних завдань.

Посада губернського архітектора з'явилася в типових губернських штатах Російській імперії після реформи 1775 р.⁸¹, хоча в основоположному документі цієї реформи, «Установленні про губернії...», вона була пропущена⁸². Відповідно обов'язки державних архітекторів у законодавстві не були виписані. Нагляд за будівництвом і станом казенних споруд із 1775 р. покладалася на казенні палати⁸³, а з 1805 р. – на губернські правління⁸⁴. Про архітекторів як таких у нормативних актах не йшлося; просто пропонувалося доручати складання кошторисів і планів «знаючим людям»⁸⁵. Посади повітового архітектора взагалі не

передбачалося. Натомість на місцях працювали архітектори при будівельних комітетах, міських управах, адміралтействах, портових конторах тощо.

В загальних рисах обов'язки губернського архітектора були такими: складення проектів і кошторисів майбутніх споруд з урахуванням місцевих умов; керівництво й контроль над виконанням робіт; огляд стану наявних будівель; оцінка їх при продажах, заставах та ін. Як правило, місцеві архітектори не залучалися до спорудження визначних дорогих будівель в актуальному на той час класицистичному стилі; такі проекти розроблялися визнаними столичними майстрами. До сфери уваги губернських архітекторів входили казенні споруди на кшталт поштових станцій, лікарень, в'язниць, мостів тощо.

Успішне виконання архітектурно-проектувальних завдань багато в чому залежало від контактів з іншими державними структурами; адже міські поліції та земські виконавці надавали відомості про поточні ціни на будматеріали та оплату праці, допомагали ув'язувати технічні вимоги з місцевими ринками робочої сили, шляхами доставки матеріалів тощо.

Як уже відзначалося, наприкінці XVIII ст. знайти відповідну кандидатуру на посаду губернського, міського чи відомчого архітектора було не легше, ніж укомплектувати штат кваліфікованими землемірами. За таких умов у всій Російській імперії звичним явищем стало залучення працівників межевої служби до виконання архітектурних завдань, а саме: складення власних та впровадження типових проектів і кошторисів, консультування місцевої влади з питань спорудження й ремонту об'єктів цивільного будівництва, огляд виконаних робіт тощо. Південноукраїнські землеміри не були виключенням. Збереглася велика кількість подібних документальних свідчень щодо будівель установ державної влади, поштових контор, магазинів, торгових рядів, лікарень, карантинів, казарм, стаєнь, тротуарів і навіть церков.

Дуже багато доручень було пов'язано зі складанням проектно-кошторисної документації та наглядом за спорудженням і ремонтом мостів, переправ і гатей як у населених пунктах, так і на шляхах. При виконанні цих завдань землеміри співпрацювали з загальними повітовими присутствіями, до складу яких входили предводитель дворянства, городничий та судовий виконавець. Вони зобов'язувалися надавати землемірам всіляку допомогу та забезпечувати необхідними матеріалами. Присутствія і землеміри, як прави-

ло, розглядали ці завдання під різними кутами зору: присутствія вважали, що подібні завдання не є для землемірів вартою уваги проблемою і не заберуть у них багато часу⁸⁶, а землеміри не могли відмовитися, оскільки завдання надходили від цивільного губернатора.

При цьому слід підкреслити, що архітектурна діяльність землемірів не припинялася навіть тоді, коли вакансії архітекторів у губернії були зайняті. У випадках хвороб або тривалих відряджень останніх губернські й повітові землеміри продовжували отримувати доручення на виконання їхньої роботи.

Відомо, що принаймні у Новоросійській губернії (другій) був губернський архітектор⁸⁷, однак у той же час повітові землеміри обстежували мости й переправи⁸⁸, складали плани казенних будівель по губернії для топографічних описів міст⁸⁹. У 1801 р. новоросійський губернський землемір скаржився губернському правлінню, що на повітових землемірів «...покладено від начальства понад велику кількість справ, що стосуються їхньої посади, й ті, що належать до посади архітектора...»⁹⁰.

Саме землемірам на початку 1803 р. було доручено прийняти діловодство з архітектурних справ створюваної Миколаївської губернії, ще до завершення року перейменованої в Херсонську⁹¹. А рання історія архітектури Херсонської губернії взагалі найтіснішим чином пов'язана з губернською межевою службою.

Перші п'ять років посада губернського архітектора залишалася вакантною, і тоді архітектурні завдання по цивільному відомству виконували землеміри. Серед найпомітніших можна назвати такі. Губернський землемір Степан Сіврич здійснював огляд стану будівель херсонських присутственних місць⁹², складав плани, кошториси на спорудження й ремонт будівель Бериславського провіантського магазину⁹³, Григоріє-Бізюкового монастиря⁹⁴. Єлисаветградський повітовий землемір Іван Сегедій складав креслення Єлисаветградської фортеці, казарм і стаєнь гусарських полків⁹⁵. Тираспольський повітовий землемір Афанасій Шаржинський розробляв проект загатчення річки Турунчук для запобігання розмивання берега з російського боку⁹⁶ тощо. У 1808 р. усі повітові землеміри складали плани фасадів казенних будівель на вимогу міністерства внутрішніх справ⁹⁷.

Першим херсонським губернським архітектором у 1808 р. став Василь Ярославський – архітектор і племінник архітектора, майстер ук-

раїнського садибного будівництва⁹⁸. З кінця 1811 р. він офіційно обійняв посаду губернського землеміра, й кілька років поєднував ці посади, зрештою, надавши перевагу роботі землеміра. За час служби він розробив та втілював масу проектів⁹⁹, серед яких перебудова Херсонського арсеналу (1811–1818)¹⁰⁰ та будинку губернських присутствій (1814)¹⁰¹, будівництво житла й молитовень для білоруських колоній Херсонського повіту (1814–1816)¹⁰² тощо.

Наступник В. Ярославського на посаді губернського землеміра П. Гречина також повною мірою стикнувся з необхідністю виконання робіт у цивільному будівництві. Окрім типових архітектурних завдань йому довелося брати участь у складних проектах, котрі вимагали не лише ґрунтовних знань, а й певного творчого підходу. Так, Гречина став автором перебудови пам'ятника англійському філантропу Джону Говарду в Херсоні (1821–1828)¹⁰³, розробив проект спорудження Херсонського іподрому (1829)¹⁰⁴.

Одночасно при огляді стану будівель землемірам доводилося мати справу з гнилими віконними рамами, розтрісканими печами, дірявими дахами тощо. Одного разу дійшло навіть до припису губернському землеміру скласти кошторис, серед іншого, на лагодження столів і стільців Херсонської палати цивільного суду. Проте тут уже він пояснив губернському правлінню, що це не є справою ні землеміра, ні архітектора¹⁰⁵.

Після смерті губернського архітектора Олександра Ковальова у травні 1823 р. на П. Гречину було покладено таку кількість додаткової роботи¹⁰⁶, що він домігся офіційного затвердження на посаді губернського архітектора¹⁰⁷ і відтоді майже рік поєднував обидві посади. При цьому він на підставі рішення Комітету міністрів отримував жалування по тій посаді, котра вище оплачувалася¹⁰⁸, – тобто архітекторська; але за власні гроші наймав собі помічника, щоб упоратися з обсягом роботи¹⁰⁹. Однак і після призначення губернського архітектора до П. Гречини продовжувалися звертатися як до «чиновника, доволі досвідченого по частині архітекторській». Після отримання чергового доручення він писав у чернетці рапорту: «...покірно прошу звільнити від заняття по частині архітекторській, як чужій моєму обов'язку...» і скаржився на менше жалування, ніж у архітекторів¹¹⁰. Проте тоді він цю фразу закреслив і на очі чиновників губернського правління вона не потрапила.

Показово, що цивільні губернатори й Херсонський будівельний комітет часто доручали губернським землемірам здійснювати експертизу

проектів та кошторисів, складених професійними архітекторами¹¹¹. З одного боку, факт таких доручень свідчив про визнання компетентності землемірів у цій галузі. З іншого боку, малася на увазі суто практична мета: влада була зацікавлена в економії коштів, тож налаштовувала землемірів на перегляд вартості робіт у бік зменшення¹¹². Тобто, їм треба було перевіряти, чи не завищені в кошторисі архітектора ціни на будівельні матеріали та роботи, чи немає зайвих статей видатків і та ін.

Офіційно деклароване ставлення землемірів до тодішньої ситуації можна проілюструвати цитатою з рапорту П. Гречини військовому губернатору Олександру Ланжерону 1822 р.: «Я так само не зобов'язаний складати архітектурні кошториси й плани на поштові станції, мости, остроги та інші казенні будівлі, не зобов'язаний засвідчувати їхні побудови – разом із тим, відчуючи честь довіри начальства, не наслідуюся нарікати щодо його доручення й чимало часу витрачаю на ці заняття»¹¹³. Пишучи так, губернський землемір трохи кривив душею: ні він сам, ні його підлеглі не приховували незадоволення з приводу необхідності виконання архітектурних робіт. На відміну від шляхового будівництва, участь в якому була, так би мовити, освячена часом у корпоративній свідомості землемірів і не викликала протестів з їхнього боку, архітектурні завдання сприймалися ними як зайва додаткова, а головне, чужа, робота.

Губернські землеміри неодноразово намагалися відмовитися від цієї роботи, посиляючись на недосконале знання «мистецтва архітектурної науки», хвороби, брак матеріалів¹¹⁴ тощо. Губернська влада погоджувалася з такими «резонами», однак наполягала на своєму. І хоча цивільний губернатор міг у власноручному листі «покірніше» просити губернського землеміра скопіювати для нього креслення тюремного замку і називав себе при цьому його боржником¹¹⁵, але підлеглому не слід було забувати, що значно більше шансів було отримати обіцянки вжиття заходів у разі невиконання.

Час від часу між архітекторами й землемірами виникали непорозуміння на ґрунті з'ясування складу обов'язків. Так, архітектор, подаючи на розгляд проект будівництва казенної споруди, мав одночасно надати план будівельного майданчика. Губернський архітектор Каменецький вважав, що доцільніше вимагати від землемірів надання копій із міських планів, аніж витрачати державні кошти на роз'їзди архітектора по всій губернії¹¹⁶. Цивільний губернатор погодився

з такою мотивацією і губернському землеміру у 1830 р. ледве вдалося переконати його, що міські плани швидко старіють, а вибір місця для будівництва обов'язково має проводитися на місцевості з дослідженням ґрунтів, а це є справою архітекторів¹¹⁷.

У будь-якому разі аналіз наявних у діловодстві землемірів архітектурних проектів, креслень, кошторисів та пояснювальних записок свідчить про високий рівень їхніх знань із будівельної механіки та обізнаність із природними властивостями будматеріалів. Обираючи місце для майбутньої споруди, вони проводили дослідження ґрунту щодо його здатності витримувати вагу будівлі, вибирали тип будівельних матеріалів; ретельно розраховували товщину стін, підлоги, стелі, міцність балок тощо. Найцінніше в таких документах є те, що в них акцентувалася увага якраз на місцевих особливостях степового південноукраїнського регіону: природних умовах, шляхах доставки будматеріалів та їхньої вартості, способах зведення стін, тощо. Зокрема, збереглися обґрунтовані рекомендації землемірів в окремих випадках відступати від розроблених у столиці рекомендацій та типових проектів, якщо ті не підходили до місцевих умов¹¹⁸.

Початок 1830-х рр. позначився змінами законодавства в будівельній галузі, спрямованими на врегулювання заплутаних відносин у цивільному будівництві, чітке визначення відповідальних та контролюючих органів, підготовку кадрів цивільних інженерів.

29 вересня 1832 р. з'явилося «Положення про нову організацію будівельної частини цивільного губернського відомства»¹¹⁹, згідно з яким вона передавалася з відання міністерства внутрішніх справ до головного управління шляхів сполучення й публічних будівель. На місцях створювалися губернські будівельні комісії у складі губернатора, асесора, губернського архітектора та архітекторського помічника, а по можливості й одного-двох офіцерів Корпусу шляхів сполучення¹²⁰.

29 грудня 1833 р. імператор Микола I затвердив думку Державної Ради «Про заходи до виконання дорожньої повинності»¹²¹, згідно з якою фактично започатковувався інститут губернських і повітових шляхових комісій. До їхнього складу поряд з представниками виконавчої та судової влади і предводителями дворянства мали входити відповідно губернські й повітові землеміри¹²².

По суті, для губернської межевої служби ці нововведення нічого не змінювали. Залучення землемірів до складу шляхових комісій тільки

ще раз офіційно закріпило їхню участь у шляховому будівництві. А виконання ними обов'язків архітекторів практикувалося й надалі упродовж усього подальшого існування Російської імперії.

Таким чином, при загальному дефіциті технічних спеціалістів наприкінці XVIII – на початку XIX ст. працівники губернської межевої служби стали тією середньою ланкою, котра значною мірою забезпечувала виконання робіт у шляховій справі та містобудуванні. Сфера застосування їхніх знань та досвіду у цих галузях була надзвичайно широкою як на стадіях проектування, так і в практичному втіленні проектів. Підсумовуючи, можна стверджувати, що землеміри зробили значний внесок у закладання основи сучасної мережі шляхів, формування міського простору та певною мірою – архітектурного вигляду історичних центрів багатьох населених пунктів півдня України.

¹ Богданова О. В. История создания Училища гражданских инженеров // Вестник Томского государственного университета. – 2009. – Сентябрь. – № 326. – С. 73. – Эл. ресурс: <http://sun.tsu.ru/mmminfo/000063105/326/image>

² ПСЗРИ I. – Т. 44. – № 19281. – С. 357.

³ Рудин С. Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет. 19 сентября 1765 г. – 1915 г. – Пг.: Б. и., 1915. – С. 86.

⁴ ПСЗРИ I. – Т. 17. – № 12570. – С. 576.

⁵ Там же. – № 12659. – С. 741–743.

⁶ Рудин С. Д. Межевое законодательство и ... – С. 86–87.

⁷ ПСЗРИ I. – Т. 20. – № 14392. – С. 252, 254.

⁸ Зуев В. Ф. Путешественные записки Василия Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб.: При Императорской Академии наук, 1787. – С. 240, 244–245, 260, 262 и др.

⁹ Держархів Херсонська обл., ф. 14 Херсонська губернска креслярня, оп. 1, спр. 400, арк. 4 зв.

¹⁰ ПСЗРИ I. – Т. 20. – № 14395. – С. 307–308.

¹¹ Держархів Херсонська обл., ф. 14, оп. 1, спр. 322, арк. 2–10, 15–22; Херсонський обласний краєзнавчий музей, арх.-11.

¹² Держархів Херсонська обл., ф. 14, оп. 1, спр. 430, арк. 6–24 зв.

¹³ Там само, спр. 592, арк. 4–4 зв.

¹⁴ Там само, спр. 1012, арк. 47–48; спр. 1102, арк. 34 зв.–5.

¹⁵ Ярославский В. И. Записки // Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал. – К.: Типография Имп. ун-та Св. Владимира акц. общ. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1887. – Том XIX. – № 11. – С. 135.

¹⁶ ПСЗРИ I. – Т. 34. – № 27180. – С. 908–913.

¹⁷ Держархів Херсонська обл., ф. 14, оп. 1, спр. 900, арк. 7–14.

¹⁸ Там само, спр. 904, арк. 16–16 зв., 18.

¹⁹ ПСЗРИ I. – Т. 36. – № 27787. – С. 169–173.

- ²⁰ Держархів Херсонська обл., ф. 14, оп. 1, спр. 861, арк. 62.
- ²¹ Там само, спр. 934, арк. 85 зв.–86.
- ²² Там само, арк. 85–87 зв.
- ²³ Там само, спр. 911, арк. 18–18 зв.
- ²⁴ ПСЗРИ І. – Т. 36. – № 27787. – С. 169–171.
- ²⁵ Держархів Миколаївська обл., ф. 246 Управління чорноморських адміралтейських поселень, оп. 1, спр. 6, арк. 5–5 зв.
- ²⁶ Держархів Херсонська обл., ф. 14, оп. 1, спр. 1034, арк. 10.
- ²⁷ Там само, спр. 926, арк. 22–23 зв.
- ²⁸ Там само, спр. 1034, арк. 10.
- ²⁹ Там само, спр. 929, арк. 16–20 зв.
- ³⁰ Там само, спр. 1112, арк. 59–62.
- ³¹ Там само, спр. 1123, арк. 6.
- ³² Там само, спр. 1276, арк. 15–16, 35.
- ³³ Там само, спр. 1451, арк. 2–2 зв.
- ³⁴ Там само, спр. 1456, арк. 76–77.
- ³⁵ Там само, спр. 1267, арк. 2.
- ³⁶ Там само, спр. 973, арк. 5–5 зв.
- ³⁷ Там само, арк. 4–22.
- ³⁸ Там само, спр. 534, арк. 39–39 зв.
- ³⁹ Там само, спр. 767, арк. 12–12 зв.
- ⁴⁰ Там само, спр. 1456, арк. 6–26 зв.
- ⁴¹ Там само, спр. 1566, арк. 2–10.
- ⁴² Там само, спр. 479, арк. 12–14 зв.
- ⁴³ Держархів Кіровоградська обл., ф. 490 Межова канцелярія Олександрійського повіту, оп. 1, спр. 447, арк. 2–10.
- ⁴⁴ Держархів Херсонська обл., ф. 14, оп. 1, спр. 1252, арк. 2–5.
- ⁴⁵ Там само, спр. 1354, арк. 2, 4–5.
- ⁴⁶ Там само, спр. 1522, арк. 48–51.
- ⁴⁷ Там само, спр. 1105, арк. 43–47.
- ⁴⁸ Там само, спр. 1115, арк. 9–9 зв.
- ⁴⁹ Там само, спр. 353, арк. 576–58.
- ⁵⁰ Там само, спр. 1119, арк. 20.
- ⁵¹ Там само, спр. 1213, арк. 31–31 зв.
- ⁵² Там само, арк. 24–27.
- ⁵³ Шквариков В. А. Очерк истории планировки и застройки русских городов. – М.: Гос. изд-во литературы по строительству и архитектуре, 1954. – С. 82.
- ⁵⁴ Там само – С. 151–152.
- ⁵⁵ Евсина Н. А. Архитектурная теория в России второй половины XVIII – начала XIX века / Отв. ред. Г. Ю. Стернин. – М.: Наука, 1985. – С. 171.
- ⁵⁶ ПСЗРИ І. – Т. 16. – № 11723. – С. 127–128.
- ⁵⁷ Махаев В. Б. Деятельность архитекторов в междуречье средней Волги и Оки в XVII–XIX вв. – Эл. ресурс: http://marhdi.mrsu.ru/2008-2/pdf/26_Mahaev.pdf
- ⁵⁸ Тимофеев В. И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 215.
- ⁵⁹ Держархів Херсонська обл., ф. 14, оп. 1, спр. 1216, арк. 25 зв.
- ⁶⁰ Там само.
- ⁶¹ ПСЗРИ І. – Т. 20. – № 14671. – С. 567–568.
- ⁶² ПСЗРИ І. – Т. 21. – № 15688. – С. 883.
- ⁶³ Держархів Дніпропетровська обл., ф. 648 Катеринославська межова контора, оп. 1, спр. 2, арк. 5–7; Бойко А. В. Анкета Комерц-колегії та опис Новоросійської губернії 1775 року / Південна Україна XVIII–XIX століття: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України Запоріж. держ. ун-ту. – Вип. 5. – Запоріжжя, 2000. – С. 19–21; *Він же*. Атлас Катеринославського намісництва останньої чверті XVIII століття / Південна Україна XVIII–XIX століття: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України Запоріж. держ. ун-ту. – Вип. 3. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – С. 122–134; *Циберт В. М.* Атлас Новоросійської губернії 1799 року як джерело з соціально-економічної історії міст Південної України / Південна Україна XVIII–XIX століття: Зап. наук.-досл. лабораторії історії Південної України Запоріж. держ. ун-ту. – Вип. 5. – Запоріжжя, 2000. – С. 232–234.
- ⁶⁴ Держархів Херсонська обл., ф. 14, оп. 1, спр. 576, арк. 11–14.
- ⁶⁵ Там само, спр. 342, арк. 25–25 зв., 32–32 зв.
- ⁶⁶ Там само, спр. 1211, арк. 2–3.
- ⁶⁷ Там само, спр. 1347, арк. 2–4, 6–6 зв.
- ⁶⁸ Там само, спр. 1216, арк. 23–27.
- ⁶⁹ Там само, оп. 5, спр. 78, арк. 7–8.
- ⁷⁰ Там само, оп. 1, спр. 285, арк. 29, 65.
- ⁷¹ Там само, спр. 620, арк. 3, 11 зв.–14 зв.
- ⁷² Там само, спр. 726, арк. 16–45; спр. 883, арк. 2–41, спр. 904, арк. 6–10.
- ⁷³ Там само, спр. 926, арк. 26–32 зв.
- ⁷⁴ Там само, спр. 1027, арк. 26–27.
- ⁷⁵ Там само, спр. 615, арк. 1–14.
- ⁷⁶ Там само, спр. 985, арк. 7–7 зв.
- ⁷⁷ ПСЗРИ І. – Т. 16. – № 12196. – С. 823–826.
- ⁷⁸ ПСЗРИ ІІ. – Т. 3. – № 2203. – С. 747.
- ⁷⁹ Держархів Херсонська обл., ф. 14, оп. 1, спр. 1347, арк. 2–2 зв., 4.
- ⁸⁰ Там само, спр. 1359, арк. 28–29 зв.
- ⁸¹ ПСЗРИ І. – Т. 44. – № 17494. – С. 255.
- ⁸² Григорьев В. Реформа местного управления при Екатерине II: (Учреждение о губерниях 7 ноября 1775 г.) – СПб.: Русская скоропечатня, 1910. – С. 334, 336.
- ⁸³ ПСЗРИ І. – Т. 20. – № 14392. – С. 240; Т. 21. – № 15141. – С. 87.
- ⁸⁴ Там же. – Т. 29. – № 22114. – С. 244–246.
- ⁸⁵ Там же. – Т. 21. – № 15141. – С. 94.
- ⁸⁶ Держархів Херсонська обл., ф. 14, оп. 1, спр. 860, арк. 4–4 зв.
- ⁸⁷ Там само, спр. 345, арк. 4.
- ⁸⁸ Там само, спр. 411, арк. 2–3.
- ⁸⁹ Там само, спр. 454, арк. 2, 11.
- ⁹⁰ Там само, спр. 451, арк. 16 зв.
- ⁹¹ Там само, спр. 490, арк. 32–34.
- ⁹² Там само, спр. 537, арк. 2–4 зв., 6–10, 14–16 зв.
- ⁹³ Там само, спр. 582, арк. 40–44
- ⁹⁴ Там само, спр. 571, арк. 20
- ⁹⁵ Там само, спр. 595, арк. 8–8 зв.
- ⁹⁶ Там само, спр. 656, арк. 30–48.
- ⁹⁷ Там само, спр. 698, арк. 39–53.
- ⁹⁸ Тимофієнко В. І., Єрошев В. Ю. Українська садиба-на архітектура другої половини XVIII – першої третини XIX століття. – К.: НДІТІАМ, 1993. – С. 27.
- ⁹⁹ Коник Ю. О. Діяльність Василя Івановича Ярославського як херсонського губернського архітектора

(1808–1816) / Наук. записки / Херсонський краєзнавчий музей. – Херсон: Айлант, 2007. – С. 160–171.

¹⁰⁰ Ярославский В. И. Записки // Киевская старина: Ежемесячный исторический журнал ... – № 10. – С. 305–306, 317–318.

¹⁰¹ Там же. – С. 318.

¹⁰² Там же. – С. 310.

¹⁰³ Держархів Херсонська обл., ф. 14, оп. 1, спр. 1019, арк. 2–54 зв.

¹⁰⁴ Там само, спр. 1275, арк. 27–35 зв.

¹⁰⁵ Там само, спр. 818, арк. 23–24 зв.

¹⁰⁶ Там само, спр. 1027, арк. 30–31.

¹⁰⁷ Там само, спр. 1031, арк. 18–19 зв.

¹⁰⁸ Там само, спр. 1275, арк. 6–6 зв.

¹⁰⁹ Там само, спр. 1063, арк. 52–52 зв.

¹¹⁰ Там само, спр. 1082, арк. 15.

¹¹¹ Там само, спр. 978, арк. 2–2 зв.

¹¹² Там само, спр. 927, арк. 5–5 зв.

¹¹³ Там само, спр. 891, арк. 9 зв.

¹¹⁴ Там само, спр. 871, арк. 15–15 зв.; спр. 1082, арк. 15.

¹¹⁵ Там само, спр. 1025, арк. 2 зв.

¹¹⁶ Там само, спр. 1417, арк. 2–2 зв.

¹¹⁷ Там само, арк. 4–5.

¹¹⁸ Там само, спр. 919, арк. 17–19 зв.

¹¹⁹ ПСЗРИ II. – Т. 7, С. 626–635, № 5624. – С. 626–635.

¹²⁰ Там же. – С. 627–628.

¹²¹ ПСЗРИ II. – Т. 8. – № 6680. – С. 817–820.

¹²² Там же. – С. 820.

УДК 930.253=411.16(477.83/.86)«1941/1944»

Любов Соловка

КАТАСТРОФА ЄВРЕЙСЬКИХ ГРОМАД ГАЛИЧИНИ (1941–1944 рр.): ДЖЕРЕЛА ДО ЇЇ ВИВЧЕННЯ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті проаналізовано групу джерел Державного архіву Івано-Франківської області з юдаїки загалом, та, зокрема, джерела до історії Катастрофи єврейських громад Галичини в 1941–1944 рр.

Ключові слова: Державний архів Івано-Франківської області, джерельна база, юдаїка, громади, Голокост.

В статті проаналізована група источников Государственного архива Ивано-Франковской области по иудаике в общем, и, в частности, источники к изучению Катастрофы еврейских общин Галиции в 1941–1944 гг.

Ключевые слова: Государственный архив Ивано-Франковской области, источниковедческая база, иудаика, общины, Холокост.

The article deals with the group of sources of the State Archives of the Ivano-Frankivsk region on Jewish studies in general and in particular the sources to studying of Accident of the Jewish communities in Galicia in 1941–1944.

Key words: State Archives of the Ivano-Frankivsk region, source study base, Jewish studies, communities, the Holocaust.

Джерельна база Державного архіву Івано-Франківської області станом на 1 січня 2010 р. становила 732624 од. зб. за 1752–2009 рр. та значний бібліотечний фонд видань XV–XXI ст. (18 803 прим. книг та брошур, 27324 номери журналів, 1987 річних підшивок газет). Але її багатство визначається не лише кількістю, а й змістовою багатогранністю, оскільки в ній знайшли своє відображення різні періоди з історії не тільки України, але й Австрії, Польщі, Німеччини, Росії, СРСР, Білорусії, Литви, зокрема єврейського народу.

Історіографія проблеми аналізу джерелознавчої бази Держархіву Івано-Франківської обл. включає статті про цю установу, опубліковані в загальних довідникових виданнях¹, та попередні видання путівників архіву², що мають, в основному, оглядово-інформаційний характер. Спробу детальнішого тематичного аналізу зроблено

в передмові та змістовій частині першого тому нового путівника³. На нашу думку, джерельна база Держархіву Івано-Франківської області за-слуговує на глибше дослідження, в якому було б проаналізовано всі інформаційні ресурси архіву, не поділяючи їх на більш чи менш значущі. Щодо джерелознавчого аналізу окремих тематичних блоків Держархіву Івано-Франківської області, тут слід зауважити, що він має вже певні традиційні напрямки: історія ЗУНР, ОУН-УПА, УГКЦ, краєзнавство та інші⁴, у тому числі й юдаїка⁵. В українській історіографії вперше ґрунтовний аналіз джерел відповідного блоку регіонального рівня періоду Голокосту здійснено Ф. А. Винокуровою⁶.

Юдаїка Держархіву Івано-Франківської області загалом охоплює період кінця XIX – другої

© Любов Соловка, 2011

половини XX ст., а відомості про окремих осіб є й починаючи з кінця XVIII ст. Зауважимо, що весь комплекс джерел архіву з юдаїки дає змогу, за наявності лише невеликої кількості метричних книг синагог Заболотова (1937), Снятина (1937), Станіслава (1924–1933), виконувати складні генеалогічні та тематичні запити громадян й організацій. Специфікою даного блоку є те, що попри невелику кількість фондів власне єврейських установ – шести громад (Станіславської, Коломийської, Заболотівської, Княгининської, Отинійської та Тлумацької), трьох закладів освіти (Станіславської єврейської гімназії, Коломийського приватного загальноосвітнього жіночого ліцею, Станіславської професійної жіночої школи) та однієї організації (Станіславського єврейського гуманітарного товариства «Ахдут Бнай Бріт») – у Держархіві Івано-Франківської області є численна група джерел з історії єврейського соціуму краю, які наявні в інших фондах архіву. Осанні, в основному, належать до групи органів влади. Документи єврейських структур, виявлені в них, відклалися в результаті листування. Наприклад, тут є документи з історії 50-ти єврейських релігійних громад, які діяли в містах і містечках Галичини. Серед них: статuti, бюджети, фінансові звіти, протоколи ревізій діяльності громад та засідань їхніх правлінь, іменні списки членів, дані про рабинів і членів правлінь, листування з питань діяльності тощо.

У цій статті висвітлимо джерела до історії Катастрофи єврейських громад Галичини у фондах Держархіву Івано-Франківської області. І тут, на нашу думку, чи не найважливішими є матеріали, які висвітлюють не власне геноцид євреїв, а документи, які відкривають можливість відтворити їхній історичний розвиток до трагічного періоду Голокосту, оскільки нині тільки вони є свідченнями про зниклі громади Галичини. І якщо видавці незалежного культурологічного часопису «Ї» спробували, за їхнім висловом «хоча б віртуально реконструювати гебрейський УСЕ-світ Галичини»⁷, то за допомогою джерел Держархіву Івано-Франківської області у науковців є змога провести й ґрунтовні дослідження.

Документи архіву дають змогу прослідкувати основні тенденції суспільно-політичного життя євреїв напередодні Катастрофи як у Галичині, так і в Польщі загалом, діяльність єврейських партій, союзів, політичних (причому всіх напрямків), релігійних, громадських, благодійних, жіночих, молодіжних, спортивних, скаутських, культурно-освітніх, гуманітарних тощо орга-

нізацій, громад, навчальних закладів, процес єврейського національно-культурного відродження, розвиток сіоністського руху, досліджувати окремі аспекти демографії та міграційних процесів серед єврейського населення, етнонаціональні взаємини тощо. Слід зауважити, що висвітленню різних аспектів в історіографії Голокосту нині відводиться значне місце, проте її аналіз свідчить, що документи Держархіву Івано-Франківської області з цього питання ще не впроваджено повною мірою в науковий обіг, за винятком досліджень етнополітологічного спрямування М. М. Гона⁸.

Документи архіву періоду першої радянзації регіону (1939–1941) з окресленої нами тематики ще потребують додаткового дослідження. Серед виявлених джерел: список біженців, зареєстрованих у Станіславі в 1939–1941 рр.; справа з обвинувачення групи осіб у Коломиї в підробленні документів для біженців (1939–1941); домові книги, списки виборців окремих округів та книги приписки мешканців Станіслава (1940–1941). Останні, з огляду на те, що більшість євреїв, мешканців Станіслава, загинули під час окупації (а списки загиблих далеко неповні) є дуже важливим джерелом у дослідженні Голокосту в регіоні.

У фонді Управління Служби безпеки України в Івано-Франківській області серед архівно-слідчих справ реабілітованих виявлено 212 справ на осіб єврейської національності, репресованих у 1939–1940 рр. Поряд з традиційним набором документів у цій групі справ є чимало своєрідних матеріалів, вилучених при арешті. Ця група справ розподіляється на певні підгрупи:

- справи, порушені проти осіб єврейської національності за ст. 54-10, 54-11, 54-13 з розділу «контрреволюційні злочини» Кримінального кодексу УРСР (затвердженого 8 червня 1927 р.);

- справи за ст. 80 та 16-80 розділу «Злочини проти порядку управління» КК УРСР. Серед засуджених за ст. 54-13 на 5–8 років виправно-трудоих таборів – колишні підприємці, землевласники, торговці та члени їхніх сімей, біженці, звинувачені в тому, що були конфідентами, служили в органах польської поліції, або експлуатували найману робочу силу.

Євреїв, засуджених за ст. 54-10, 54-11, звинувачували в антирадянській агітації й діяльності, поширенні наклепів на Радянський Союз, «провокаційних чуток» про зосередження на кордоні з СРСР німецьких військ, шпигунстві, особливо це стосувалося біженців з окупованих німцями територій.

У справах проти євреїв, репресованих за звинуваченням в участі у сіоністських організаціях у 1920–1930-х рр., є окремі відомості про діяльність структур (Джойнт, «Поалей-Ціон», «Мізрахі», Нова сіоністська організація, «Бейтар», «Гаскала», «Бріт Ахайл», «Агуда», «Шомер», фонди «Керен Хаесод», «Керен Каємет», Комітет з надання допомоги євреям), які були вигнані з Німеччини, та інших єврейських благодійних організацій, кооперативів, станіславської громади. Окрема справа стосується діяльності станіславської організації Загальних сіоністів, керівництво якої заарештовано в жовтні 1939 р.

У фонді є справи заарештованих у 1940 р. євреїв за звинуваченнями за ст. 80, 16–80, у тому числі біженців, які покинули окуповані німцями території добровільно, скориставшись тим, що кордон восени 1939 р. фактично залишався відкритим, або були примусово депортовані з територій, захоплених нацистами, до кордону з СРСР і прибули в Станіславську область, в основному, в 1939 р. Із Німеччини на Прикарпаття прибули, головним чином, головні колишні переселенці з Польщі, з Австрії – євреї, виселені з Відня у жовтні 1939 р., з Чехії – депортовані в жовтні 1939 р., з Румунії – євреї, колишні військовослужбовці польської армії, які потрапили на її територію разом з відступаючими частинами, а також ті особи, які раніше проживали на території Станіславської області, але з початком Другої світової війни, побоюючись приходу німецьких військ, залишили її. Євреї прибували також з Угорщини та Румунії в пошуках роботи та рятуючись від переслідувань нацистів.

Серед справ за ст. 16–80 є й обвинувачення на осіб, які не переходили кордон, а тільки заявили про свій намір виїхати з СРСР в США, Палестину, Угорщину, а також до рідних, які перебували в німецькій зоні окупації.

Відомості з історії Голокосту наявні в документах органів німецької адміністрації (Станіславського та Коломийського окружних старост; Снятинської та Коломийської міських управ; волосних управ с. Залуччя і Стецева); Станіславського окружного та Калуського міського судів; прокуратури Коломийського окружного суду; фінвідділу м. Долина; Станіславської між-окружної каси соціального забезпечення. У цих фондах є: роз'яснення генерал-губернаторства дистрикту Галичина щодо поняття «єврей», видачі кенкарти і заповнення «Запевнення замість присяги»; розпорядження генерал-губернаторства про запровадження особливого обліку євреїв і використання з цією метою ге-

неалогічних документів єврейських громад; відомості про акції «переселення» і «виселення» євреїв із дистрикту (1942). Крім того, у фондах зберігаються урядові вісники «Amtsblatt», у яких є розпорядження про громадянство, правила перебування на вулицях та ін. Серед документів Станіславського окружного староства є: відозви, прокламації, звернення до службовців та місцевого населення з антисемітськими за характером закликами до боротьби з світовим єврейством, розпорядження про масштабні акції «переселення» євреїв округу в станіславське гетто й «виселення» їх з округу; місячний звіт поліції від 30 грудня 1942 р. про економічну та політичну ситуацію на території округу, в якому міститься інформація про ліквідацію гетто в Тлумачі й Надвірній та евакуацію всіх євреїв краю в станіславське гетто⁹.

В архіві також збереглися й окремі документи гестапо м. Станіслав, серед них протоколи допитів двох представниць єврейської національності. Серед документів Коломийського окружного староства є розпорядження командування поліції та СД дистрикту Галичина від 10 вересня 1942 р. про облік, реєстрацію та акції «переселення» до 30 вересня 1942 р. всіх євреїв, які проживали в Коломийському окрузі, в гетто Коломиї¹⁰. У фондах установ періоду окупації зберігаються також окремі документи про використання праці євреїв, у т. ч. і окремі списки робітників, інформація про заклади праці юденратів, табір праці у Станіславі, комітети допомоги та ін. Навіть окремі тогочасні судові справи містять документи, в яких констатуються факти злочинів проти євреїв. Важливими є статистичні дані про національний склад населення або кількість євреїв в окремих населених пунктах. Відносно значною є група документів цього періоду про єврейське нерухоме й рухоме майно.

Інформаційні матеріали установ німецької адміністрації наявні також у фонді «Колекція інформаційних матеріалів для населення» (ф. 636). Зауважимо, що раніше ці матеріали зберігались у науково-довідковій бібліотеці архіву, а окремий архівний фонд із них сформовано у 2005 р. Здавалося б, тільки формальна зміна їхнього статусу, але вона надала їм вагомішого джерелознавчого значення вже у вищій якості – документів архівного фонду.

Серед них є і розпорядження старости Коломийського округу від 11 квітня 1942 р. «Розпорядок про сконцентрування жидів в Коломийській окрузі». Це одне з основних розпоряджень органів німецької влади в рамках підготовки

масових акцій «переселення» євреїв Станіславської області. Цим розпорядженням євреям після 24 квітня 1942 р. було заборонено проживання в містах і містечках округу, крім Коломиї, Снятина і Городенки, які й стали місцями наймасовіших убивств їх в області. У документі йдеться також про військові заводи у Кутах, Косові, Заболотові, Печеніжині та використання на них праці євреїв.

Фонд 636 містить також стінні газети для населення генерал-губернаторства (1941–1944) з публікаціями уривків із промов А. Гітлера та плакати антисемітського змісту – «Смерть жидівсько-більшовицькій заразі мордування», «Бич людства», «Хто опановує СРСР? Жида, жида і ще раз жида», «Стережися тифу вогняного – уникай жидів».

Аналіз джерел із фонду науково-довідкової бібліотеки Держархіву Івано-Франківської області, а саме преси періоду окупації, виявив характерні ознаки нацистської пропагандистської політики, які стають виразними не лише після їх опрацювання, а відразу після первинного хронологічного розташування виявлених матеріалів:

– 29 липня 1941 р. – опублікований наказ управи м. Станіслава від 29 липня 1941 р.¹¹ про обов'язок кожного єврея і єврейки старше 12 років носити жовту пов'язку;

– 23 листопада 1941 р. – стаття «Руйницька роля жидівства в Галичині»¹²;

– 30 листопада 1941 р. – стаття «Жидівська деструкція»¹³;

– 21 грудня 1941 р. – повідомлення «Створення жидівської житлової ділянки в Станіславі»¹⁴, в якому населення інформувалося про відповідне розпорядження комісара м. Станіслава щодо функціонування з 20 грудня в місті окремого єврейського кварталу (гетто) та відповідних правил та обмежень для євреїв;

– 30 грудня 1941 р. – стаття «Гетто»¹⁵, в якій читаем буквально нав'язувалася думка про те, що гетто було в різні історичні періоди добровільною формою організації життя євреїв;

– 1942–1943 р. – антисемітська нацистська пропаганда триває, про що свідчать статті «Коршма і жида в Україні»¹⁶, «Відвічні вороги народу»¹⁷, «Жидівське питання давнє як світ. Правда про жидів»¹⁸, карикатура «Галицька гідота»¹⁹.

Про Голокост євреїв у роки Другої світової війни свідчать також джерела Держархіву Івано-Франківської області середини 1940-х років. Попередній аналіз наявної джерельної бази для дослідження проблеми геноциду єв-

реїв на Прикарпатті свідчить, що документи Станіславської обласної комісії сприяння Надзвичайній державній комісії з обліку збитків і злодіянь, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками та їхніми спільниками (далі – НДК) становлять єдиний цілісний блок, який дає змогу відтворити картину Голокосту по містах і містечках краю. В історіографії Голокосту існує критичне ставлення до даного блоку джерел загалом. На думку І. Левітаса, «аналіз матеріалів НДК показав, що вони, з одного боку, містять значний фактичний матеріал з досліджуваної проблематики..., а з іншого – часто дають викривлену картину ... геноциду щодо євреїв... На жаль, вони часто механічно підсумовують свавільно відібрані факти... Працівники НДК і на місці, і в центрі не займалися аналізом зібраного матеріалу. Вони, як правило, не мали ніякого досвіду дослідницької роботи, що призводило до грубих помилок у визначенні кількості жертв навіть у рамках матеріалу, який був у наявності»²⁰. Наш досвід опрацювання цього джерела свідчить, що задля уникнення помилкових висновків, а згодом і звинувачень, перш ніж впроваджувати дані в науковий обіг, необхідно здійснювати спочатку комплексне вивчення їх на предмет виявлення внутрішньої логіки та помилок, які призвели до характерного для цього джерела подвійного підрахунку жертв.

Слід урахувати також, що документи НДК – це складний блок джерел, який складається з власне документів комісії сприяння НДК різного рівня (міських, районних, обласної) та первинних матеріалів – інформацій управління НКДБ, органів влади, свідчень очевидців, які можуть відігравати цілком самостійну роль. Тут слід зазначити, що для документів НДК, які, зокрема, зберігаються в Держархіві Івано-Франківської області, неправильним є твердження про те, що «оригінали документів зберігаються в Державному архіві Російської Федерації в Москві»²¹, копії – в обласних архівах України, Білорусії і Російської Федерації»²². Проведений нами лише попередній аналіз засвідчує, що в більшості випадків це – окремі взаємодоповнюючі блоки. Підсумкові документи районних і міських комісій НДК, для яких і характерні названі вище помилки, зберігаються у ДАПФО у вигляді копії. Натомість більшість первинних матеріалів у фонді НДК, ще не впроваджених повною мірою в науковий обіг, становлять оригінали.

Ось лише перелік основних оригіналів документів з історії Голокосту, виявлених нами в Держархіві Івано-Франківської області:

– доповідь Станіславської обласної комісії від 22 серпня 1945 р. про збитки і зlodіяння німецько-фашистських загарбників під час окупації Станіславської області²³;

– заява єврейської громади м. Станіслав, подана міській Надзвичайній державній комісії²⁴;

– акт № 1 від 25 січня 1945 р. Станіславської міської комісії про злочини, вчинені німецько-фашистськими загарбниками щодо єврейського населення²⁵;

– протоколи допитів свідків злочинів фашистів проти єврейського населення Станіслава, Болехова, Коломиї та в Шепарівському лісі²⁶ тощо;

– доповідні записки, відомості Бурштинського, Войнилівського, Калуського, Перегінського, Снятинського, Яблунівського райвідділів УНКДБ²⁷ тощо.

На нашу думку, документи фонду НДК, які зберігаються в Держархіві Івано-Франківської області, за умови критичного використання їх можуть становити важливу джерельну базу з вивчення Голокосту на Прикарпатті.

Доповнюють документи фонду НДК документи райвиконкомів (ф. Р-370, 437, 512, 851, 1020, 1088, 1253, 1309, 1336, 1434, 1438, 1439, 1435, 1518), в яких, окрім списків загиблих²⁸, є також акти розслідування злочинів нацистів на території окремих районів. Наприклад, акт від 3 січня 1945 р. Косівської районної комісії про злочини німецько-фашистських загарбників під час окупації Косівського району²⁹; акти огляду місць масових розстрілів у с. Павлівка, на горі Хомів³⁰; протоколи допитів свідків зlodіянь фашистів тощо.

Списки розстріляних виявлено також у фондах інспектури ЦСУ Надвірнянського району, редакції «Історії міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область» (ф. Р-2014). В останньому, а також серед матеріалів фонду Станіславського обкому КПУ, є відомості про українців, які в роки війни рятували євреїв. У колекції документів періоду Другої світової війни (ф. Р-2179) є 32 фотографії (позитиви) розкопок захоронень жертв масових розстрілів, здійснених фашистами на території єврейського цвинтаря м. Станіслава (1945)³¹.

Катастрофу єврейської громади Прикарпаття завершила після антисемітська радянська державна політика, основні тенденції якої щодо євреїв яскраво відображено в післявоєнних документах Держархіву Івано-Франківської області: фільтрація тих, кому вдалось вижити, «самоліквідація» щойно відродженої буквально з попелу єдиної станіславської єврейської

громади, господарське «освоєння» недіючих синагог, кампанія з боротьби проти проявів «космополітизму, вейсманізму-морганізму і буржуазного націоналізму», «станіславська справа лікарів» тощо³².

Таким чином, аналіз джерел Держархіву Івано-Франківської області з юдаїки дає змогу зробити висновок про те, що в архіві зберігається цілісний комплекс документів, який допомагає дослідникові прослідкувати історію єврейських громад Галичини в 1930-х рр., напередодні Катастрофи (1939–1941) та власне періоду геноциду в 1941–1944 рр. Причому, останній блок включає основні види джерел з проблематики Голокосту: фонди періоду німецької окупації, пресу, документи Станіславської обласної НДК, зокрема й чималу групу первинних матеріалів. Включення їх у науковий обіг могло б сприяти поглибленішому та об'єктивнішому вивченню зазначеної нами теми.

¹ Архівні установи України: довідник. – К., 2000. – С. 79–81; Архівні установи України: довідник. – К., 2005. – Т. 1: Державні архіви. – С. 285–295; Українська архівна енциклопедія / Держкомархів України, Укр. наук.-досл. ін-т архів. справи та документознавства. – К., 2008. – С. 276–279; Національний архівний фонд України. Засоби інтелектуального доступу до документів: короткий довід. – К., 2002. – С. 73–75; Реєстр розсекречених архівних фондів України: міжархів. довід. – К., 2005. – Т. 2. – Кн. 1. – С. 390–434.

² Путівник по Державному архіву Станіславської області / упоряд.: Л. А. Кудрява, Н. Л. Родинка, Д. М. Месінг, С. А. Шмирьов; редкол.: П. М. Яцків (ред.) та ін. – Станіслав, 1960. – 171 с.; Государственный архив Ивано-Франковской области: путеводитель / сост.: В. И. Гриценко, Л. А. Кирилук, Н. К. Кучеров, Д. М. Месинг, Л. А. Подгайчук, С. М. Чапуга; отв. ред. В. А. Замлинский. – 2-е изд., перераб. и доп. – К., 1983. – 221 с.; Державний архів Івано-Франківської області. – Івано-Франківськ, 1989. – 15 с.

³ Державний архів Івано-Франківської області: путівник. – Т. 1: Фонди періоду до 1939 року. – К., 2008. – С. 9–19.

⁴ Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923. Документи і матеріали у 5-ти томах / укладачі: О. Ю. Карпенко, К. П. Мицан. – Івано-Франківськ, 2001–2008; Мицан К. П., Роман С. ОУН-УПА на Прикарпатті в 1944–1950-х роках (за матеріалами Станіславського обкому КП(б)У) // Галичина. – 1997. – № 1. – С. 69–87; Мицан К. П. Рогатинщина у фондах дорадянського періоду Державного архіву Івано-Франківської області // Рогатинська земля: історія та сучасність. – Львів, 2005. – Т. 4. Матеріали третьої наук. конф. Рогатин, 26 берез. 2002 р. – С. 19–24; Соловка Л. Джерела з історії батьківщини Івана Борковського (з фондів Держархіву Івано-Франківської області): До 110-ї річниці від дня народження // Край. – 2007. – 10 листоп.;

Соловка Л. Документи Станіславської греко-католицької консисторії 1788–1944 рр. // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2001. – Т. 7. – С. 88–89.

⁵ Соловка Л. Источники по иудаике в фондах Государственного архива Ивано-Франковской области (краткий тематический обзор) // Материалы Десятой ежегодной междунарою междисциплинарной конф. по иудаике. – М., 2003. – Ч. 1. – С. 152–155; Соловка Л. М. Холокост на Станіславщині: Хронологія злочину за документами Державного архіву Івано-Франківської області // Проблеми Холокоста в Україні: тези доповідей і повідомлень Другої міжнарод. науч. конф. (Днепропетровск, 2002). – Вып. 2. – Запорожье, 2003. – С. 63–71; Соловка Л. М. Документи з історії євреїв Галичини і Польщі в першій половині ХХ століття у фондах Державного архіву Івано-Франківської області // Матеріали конф. «Доля єврейських громад Центральної та Східної Європи в першій половині ХХ століття» (Київ, 26–28 серп. 2003 р.). – К., 2004. – С. 198–200.

⁶ Винокурова Ф. А. Фонди Державного архіву Вінницької області як джерело з історії долі євреїв під час німецько-румунської окупації (1941–1944): автореф. дис. ... канд. іст. наук: (07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни). – К., 2003. – 21 с. та ін.

⁷ Возняк Т. Феномен галицького штетла // Незалежний культурологічний часопис «І»: Гебрейський УСЕ-світ Галичини. – 2007. – № 48. – С. 3; Гон М. Особливості між-етнічної взаємодії в контексті політичних процесів на західноукраїнських землях у міжвоєнний період. – Рівне, 2006. – 431 с.; Гон М. Из кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). – Рівне, 2005. – 192 с. та ін.

⁸ Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-36, оп. 1, спр. 12, арк. 1–2 зв.

⁹ Там само, ф. Р-39, оп. 1, спр. 54, арк. 19; ф. Р-60, оп. 1, спр. 8, арк. 116.

¹⁰ Українське слово. – 1941. – 29 лип.

¹¹ Останні вісті. – 1941. – 23 листоп.

¹² Воля Покуття. – 1941. – 30 листоп.

¹³ Українське слово. – 1941. – 21 груд.

¹⁴ Там само. – 1941. – 30 груд.

¹⁵ Там само. – 1942. – 15 квіт.

¹⁶ Там само. – 27 верес.

¹⁷ Там само. – 6 груд.

¹⁸ Там само. – 1943. – 14 берез.

¹⁹ Левитас И. От редактора // Круглов А. И. Энциклопедия Холокоста. Еврейская энциклопедия Украины / ред.: И. М. Левитас. – К., 2000. – С. 6–7.

²¹ Государственный архив Российской Федерации, ф. Р-7021, оп. 73, спр. 1–23.

²² Круглов А. О. О количестве евреев, уничтоженных эйнзатцгруппами в 1941–1943 гг. // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1 (3). – С. 41.

²³ Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-98, оп. 1, спр. 1, арк. 53–56.

²⁴ Там само, спр. 16, арк. 100–105.

²⁵ Там само, арк. 185–185 зв.

²⁶ Там само, спр. 2, арк. 60–61; спр. 5, арк. 23; спр. 18, арк. 35–42.

²⁷ Там само, спр. 3, арк. 74; спр. 8, арк. 1; спр. 35, арк. 1; спр. 17, арк. 2; спр. 25, арк. 1; спр. 56, арк. 116, 119.

²⁸ Списки розстріляних громадян Більшівцівського, Гвіздецького, Городенківського, Заболотівського, Коломийського, Коршівського, Косівського, Кутського, Лисецького, Надвірнянського, Обертинського, Отинійського, Печеніжинського, Рогатинського, Снятинського, Солотвинського, Станіславського, Тисменицького, Яремчанського районів, міст Коломия, Кути, Станіслав, Тисмениця. У списках, поданих на 465 арк. у 38-ми документах, вказані прізвища, імена, в окремих з них є ще додаткові відомості про загиблих (стать, професія, дати народження і смерті, місце проживання, національність).

²⁹ Держархів Івано-Франківської обл., ф. Р-1336, оп. 1, спр. 1 г, арк. 114.

³⁰ Там само, ф. Р-1253, оп. 1, спр. 12, арк. 1; Р-1453, оп. 2, спр. 13, арк. 1; спр. 14, арк. 152

³¹ Там само, ф. Р-2179, оп. 1, спр. 12, арк. 1–32.

³² Соловка Л. М. Відображення тенденцій національної політики СРСР щодо євреїв у документах Держархіву Івано-Франківської обл. 1944–1954 рр. // Друга світова війна і доля народів України: тези доп. 3-ї Всеукраїнської конф., Київ, 27–28 жовт. 2010 р. – К., 2008. – С. 72–73.

УДК 94:314.743(477+498)«1924/1925»+061.3

Валерій Власенко

ТРЕТЯ КОНФЕРЕНЦІЯ МІЖВОЄННОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ В РУМУНІЇ (до 85-річчя від дня проведення)

У статті йдеться про Третю конференцію української політичної еміграції у Румунії, проаналізовано її доповіді і рішення, охарактеризовано діяльність еміграції в 1924–1925 рр.

Ключові слова: українська еміграція, третя конференція, Румунія.

В статье идет речь о Третьей конференции украинской политической эмиграции в Румынии, проанализированы ее доклады и решения, охарактеризована деятельность эмиграции в 1924–1925 гг.

Ключевые слова: украинская эмиграция, третья конференция, Румыния.

© Валерій Власенко, 2011

Speech goes in the article about the third conference of Ukrainian political emigration in Romania, its lectures and decisions are analysed, described activity of emigration in 1924–1925 years.

Key words: emigration, conference, Romania.

Через поразку Української революції 1917–1921 рр. поза межами Батьківщини опинилася велика кількість наших співвітчизників. У міжвоєнний період українська еміграція перетворилася на складне суспільно-політичне і культурне явище. У ній викристалізувалися політичні центри (Австрія, Німеччина, Польща, Франція, Чехословаччина), периферійні осередки (Бельгія, Болгарія, Великобританія, Югославія, країни Прибалтики тощо), політичні течії (ліберально-демократична, соціалістична, монархічна та націоналістична), діяли політичні партії й організації (УРДП, УСДРП, УПСР, ОУН). Тоді створено громадські організації, культурні установи, вищі і середні навчальні заклади, наукові інституції, преса, започатковано елементи системи самооподаткування (сплата національного податку). В одних країнах сформувалися центральні органи еміграції, в інших об'єднавчі процеси не було реалізовано.

Однією з перших країн, де українська еміграція спромоглася створити об'єднаний центр, до складу якого увійшли представники різних політичних уподобань й ідеологічних течій (уенерівці, гетьманці, повстанці армії Н. Махна та ін.), була Румунія.

Історію міжвоєнної української політичної еміграції у цій країні у науковій літературі вже частково відображено. У ній визначено загальні риси й особливості існування еміграції у Румунії порівняно з іншими країнами¹. Докладно розкрито питання перебування тут військовополонених й інтернованих вояків Армії УНР², діяльності Надзвичайної дипломатичної місії (НДМ) УНР³, громадських організацій еміграції⁴, її лідерів К. Мацієвича⁵ й Ю. Русова⁶, заснування Громадсько-допомогового комітету⁷. Проте поза увагою дослідників залишилися питання проведення форумів (конференцій) української еміграції в Румунії, на яких ухвалювалися рішення стратегічного і тактичного характеру. Саме тому ставимо за мету охарактеризувати рішення III конференції, яка 85 років тому відбулася у румунській столиці.

У формуванні української еміграції у Румунії можна виділити кілька хвиль. Перша розпочалася у другій половині 1919 р., коли військовополонені з Італії поверталися додому. Частина з них на румунській території була інтернована і перебувала у таборі в Бурдужені. Друга хвиля

розпочалася наприкінці 1920 р., коли були інтерновані вояки Армії УНР (кулеметна бригада) і цивільні люди – громадяни УНР, безпосередньо пов'язані з армією. Крім того, тут опинилися старшини УГА, відділ партизанської армії Н. Махна, українці з армій Денікіна і Врангеля, цивільні біженці з України. Декілька тисяч інтернованих українців перебували у таборах у Брашові, Бухаресті (4), Орадя-Маре, Сіблеу, Таргу-Джіу, Феєраші, поблизу Джудетул Неамті та Констанци. До вересня 1923 р. усі табори було ліквідовано⁸. Більшість емігрантів залишилися у Румунії, частина виїхала до інших країн, а дехто повернувся в Україну. Ще одна хвиля біженців з України через Дністер припала на період Голодомору 1932–1933 рр.

Спочатку об'єднуючим центром еміграції в Румунії була НДМ УНР. Завдяки її організаційній і матеріальній підтримці створено такі громадські організації: Філія Українського товариства прихильників Ліги Націй (ФУТЛН), Українське співоче товариство «Дума», Союз українських жінок-емігранток, Українське ощадно-позичкове товариство «Згода». Восени 1923 р. на I конференції української еміграції у Румунії засновано Громадсько-допомоговий комітет (ГДК), який став головним центром всієї української еміграції в країні. Декілька років поспіль конференції скликалися щорічно, у 30-х рр. XX ст. – один раз на 2–3 роки.

12–14 вересня 1925 р. у залі «Трансільванія» в Бухаресті пройшла III конференція української еміграції у Румунії, в якій взяли участь 44 делегати. Вони репрезентували понад 1 тис. політичних емігрантів. У вступному слові голова ГДК Кость Адріанович Мацієвич зазначив, що тутешня українська політична еміграція дотримується принципу єдності, прийнятого на I конференції. Вона є єдиною серед українських громад в Європі, яка живе виключно своїми силами, без жодної матеріальної підтримки ззовні. «На чужині ми повинні бути братами. Роскіш суперечок ми мусимо залишити до того часу, коли будемо в своїй рідній хаті. На чужині ми мусимо за всяку ціну триматися єдності і з усією силою підпирати національно-громадські організації, бо в них наша сила і в них запорука успіху загальної української справи»⁹.

Згідно з порядком денним, першим заслухали «Справоздання Громадсько-допомогового комі-

тету про свою роботу», по якому виступило дві особи. Дмитро Геродот доповідав про загальний і грошовий звіт, а Гнат Порохівський звітував про роботу юридичної і благодійно-допомогової секцій та бюро праці ГДК.

Із першої доповіді випливало, що протягом звітнього періоду (вересень 1924 р. – вересень 1925 р.) відбулося 27 засідань Комітету, з яких одне пленарне. На них розглянуто питань: організаційних – 33, судових – 3, юридичних – 10, культурно-освітніх – 12, фінансових – 47, громадсько-політичних – 13, благодійно-допомогових – 16 та інших – 46. Тоді було зареєстровано 148 нових громадян, додатково зібрано і заповнено 96 анкет на отримання українського громадянства, оформлено документи на перебування у Румунії для 92 осіб, влаштовано до шпиталю і надано грошову допомогу 45 емігрантам, звільнено з-під арешту 10 осіб, урятовано від вислання 4 емігранти і 7 осіб, які нелегально перейшли українсько-румунський кордон, отримано візи на пересування з одного міста до іншого на території країни для 218 осіб та ін. З приводу цих питань ГДК надіслав до різних інстанцій близько 3 тис. листів.

На 1 вересня 1925 р. Комітет зареєстрував 1138 осіб, з яких українці складали 80%, євреї – 18%, представники інших національностей – 2%. Йдеться лише про тих емігрантів, правове становище яких було унормовано. За звітний період померло 5 осіб, реемігрувало до інших країн – 5, повернулося в Україну – 17, прийняло румунське громадянство (підданство) 8 осіб.

До скарбниці Комітету разом із залишками за попередній рік надійшло 208882,65 лея. З цієї суми на національне самооподаткування припадало 145 199 лей, причому 40% національного податку сплачено євреями. Вони, на думку автора, швидше адаптувалися до нових умов життя з кількох причин. Велика частина з них займалася торгівлею і підприємницькою діяльністю. Абсолютну більшість євреїв-емігрантів складала цивільні люди, які на момент перетину румунського кордону могли мати певні грошові заощадження. Чимало з них були уродженцями або жителями Бессарабії, що полегшувало мовну адаптацію.

За звітний період було витрачено 187 377,15 лея. Решта суми зберігалася готівкою у скарбниці ГДК, у тому числі 20 тис. лей на національний фонд¹⁰. Зауважимо, що національний податок складався з двох частин: одноразового податку, що сплачувався одноразово кожним емігрантом для вияву своєї приналежності

до українського громадянства на еміграції, та прибуткового податку, що сплачувався щомісяця українським емігрантом із зарплати (прибутку). Більша частина національного податку витрачалася ГДК на місцеві потреби, менша – йшла у національний фонд, розпоряджатися яким повинен був Український Центральний (Національний) Комітет. Проте через те, що останній не було створено, коштами національного фонду розпоряджалися центральні організації еміграції тієї чи іншої країни. Румунія була єдиною країною, де українські емігранти створили національний фонд.

Відповідно до принципів, схвалених ще I конференцією української еміграції в Румунії¹¹, стягнення національного податку у звітний період здійснювалося за прогресивною шкалою: громадяни, які заробляли до 15 тис. лей на рік, сплачували 50 лей податку на рік, до 25 тис. – 160 лей, до 30 тис. – 240 лей, до 40 тис. – 300 лей, до 50 тис. – 400 лей, до 60 тис. – 600 лей, від 60 тис. і вище – 1000 лей¹². Проте деякі емігранти намагалися сплачувати податок мінімального розміру. Тому конференція доручила ГДК організувати контроль у цій справі. У резолюції зазначалося, що ухилення від сплати податку є доказом «коли не ворожости, то байдужости» до боротьби народу за самостійну Україну, «всі особи, які не внесли до цього часу і не внесуть до 1 січня 1926 р. жадного національного податку, мають бути виключені з лав організованого Українського Громадянства. Списки цих осіб мають бути опублікованими до загального відома Української Національної Сім'ї»¹³.

Доповідач звернув увагу на те, що створення видавництва «Об'єднання» і видання власного друкованого органу ускладнено через матеріальні нестатки емігрантів. І хоча за звітний період ця справа дещо поліпшилася – надійшла половина від необхідної суми, проте бракувало коштів на придбання шрифту і набірних кас. Видання часопису розглядалося не лише як засіб задоволення духовних потреб емігрантів, а й сприяння справі створення Всеукраїнського Національного Центру¹⁴.

У доповіді Г. Порохівського зазначалося, що ГДК та його підрозділи займалися справами унормування правового становища емігрантів у Румунії, легалізації новоприбулих емігрантів з України, надання юридичної та матеріальної допомоги, отримання віз на переїзд до інших країн або пересування територією країни перебування, опікування хворими, пошуку роботи для безробітних, створення колонії-притулку, під-

тримання зв'язку між окремим осередками, організаціями й особами емігрантів не тільки в Румунії, а й поза її межами¹⁵.

Василь Трепке виголосив доповідь «Найближчі завдання української еміграції в Румунії». Він зазначив, що існування еміграції базується на принципі самоорганізації і самозабезпечення. Й оскільки найгостріше питання – правове становище емігрантів – більш-менш вирішене, то необхідно зосередитися на поглибленні роботи на суспільно-політичній ниві, приділивши головну увагу зміцненню емігрантських організацій та розширенню їхньої діяльності.

У культурно-освітній сфері доповідач сформулював такі завдання. По-перше, вдосконалювати знання емігрантами української мови, літератури й історії, оскільки вони вирости і вчилися під впливом російської школи, вивчали історію крізь призму її відповідності «російській схемі». Щоб реалізувати це завдання, передбачалося улаштування окремих курсів, читання рефератів із цих дисциплін. Першого досвіду у цьому набуто ще на початку 20-х рр. у таборах для інтернованих вояків Армії УНР. Згодом виникла ідея організувати Український народний університет у Бухаресті. З цією метою К. Мацієвич прочитав декілька публічних лекцій¹⁶, проте цю ідею на жаль, не було втілено в життя. ГДК зобов'язався допомогти українській молоді здобути вищу освіту в українських вищих школах у Чехословаччині. По-друге, Комітет накреслив собі за мету використати час перебування в еміграції для підготовки адміністративного апарату для майбутньої самостійної України. Зауважимо, що у 1928–1932 рр. у Вищій адміністративній школі Румунії навчалися Д. Геродот, А. Івашина та Г. Порохівський. Вони були першими іноземцями, які закінчили цей заклад¹⁷. По-третє, зважаючи на спільний кордон з Румунією, еміграції треба використати час перебування в цій країні для ознайомлення з історією, культурою, мовою румунського народу. Для цього бажано створити «Українсько-румунське товариство» та сприяти навчанню емігрантів у румунських вищих і середніх школах, народних університетах. По-четверте, з огляду на релігійні потреби емігрантів та «внаслідок факту розвитку та зросту значення Української Автокефальної Церкви» бажано відкрити у Бухаресті власну українську церкву або принаймні організувати службу Божу українською мовою чи з українськими співами.

У матеріальній сфері доповідач звернув увагу на поширення серед емігрантів кооперації як засобу задоволення кредитних, споживчих і вироб-

ничих потреб. Він розповів про досвід діяльності І Українського ощадно-позичкового товариства «Згода» («Акордул») у Бухаресті та бажання емігрантів створити поблизу румунської столиці або на півдні Бессарабії сільськогосподарський кооператив (хліборобську колонію). ГДК зобов'язався підготувати його тимчасовий статут й оголосити запис пайовиків.

В. Трепке сформулював і два загальноеміграційних завдання. Враховуючи неможливість офіційних виступів емігрантів на міжнародній арені, необхідно відновити діяльність Українського товариства прихильників Ліги Націй. Вважаючи боротьбу українського народу за незалежну державу бойовим фронтом, бажано заснувати певні відзнаки у формі дипломів і жетонів для осіб, які відзначилися у бою або на державно-громадській ниві. Не чекаючи вирішення цих завдань у всеукраїнському масштабі, конференція вважала за доцільне реалізувати їх у Румунії¹⁸.

Після ухвалення тез доповіді Д. Геродот з метою підвищення відповідальності кожної особи за свої вчинки запропонував запровадити реєстраційну картку емігранта, в якій би фіксувалися основні факти участі емігранта у загальноукраїнському русі: документ, за яким особа перебуває в еміграції, сплата національного податку та благодійних внесків, обіймання посад у громадських організаціях, відзнаки чи нагороди тощо. Конференція прийняла цю пропозицію¹⁹.

Доповідь Олександра Долинюка була присвячена репатріації та рееміграції українських емігрантів з Румунії. Доповідач зазначив, що в умовах панування в Україні більшовиків повернення на Батьківщину є самовбивчим актом для найбільш свідомих у національно-державному відношенні сил. Проголошення більшовиками нової амністії – це пастка для емігрантів. Конференція рішуче застерегла своїх співвітчизників від повернення до України. Проте тим, хто остаточно вирішив повернутися додому, ГДК мав допомогти матеріально. Події кінця 1920-х – початку 1930-х рр. підтвердили правильність висновків конференції про недоцільність повернення до України. У 1933 р. на сторінках паризького «Тризуба» Д. Геродот писав, що «вся розкладова праця, яку вели й ведуть большевики, розрахована на знищення української еміграції і що всі широко заповіджені свого часу амністії були хитрістю й обманом, бо всі без винятку, хто з них скористався, в той або інший спосіб большевиками знищені – частину розстріляно без суду, а більшість загинула на тяжких примусових ро-

ботах»²⁰. Конференція також застерігала емігрантів від реєміграції до інших країн²¹.

Доповідь К. Мацієвича «Про скликання Всеукраїнського з'їзду та про утворення Українського центрального громадського комітету» мала програмний характер. У ній йшлося про загальноемігрантську справу – створення об'єданого центру всієї еміграції. Оскільки питання про значення і важливість для його визвольних змагань доповідач піднімав на двох попередніх конференціях, він зосередився на практичних завданнях втілення цієї ідеї в життя.

Професор, наводячи цитати з відозв різних політичних угруповань, зазначив, що ідеологічний ґрунт для об'єднання вже підготовлений. Платформою для нього є формула: «Незалежна Соборна Україна». Її гасло: «Національно-державне вище особистого, партійного чи гуртового». Найкращий шлях для утворення національного центру – скликання Всеукраїнського з'їзду. Проте через матеріальну скруту й ускладнення в отриманні віз це є проблематичним. Тому, на думку К. Мацієвича, треба створити Центральне бюро у складі 3–4 осіб, до яких долучилися б представники всіх еміграційних центрів. Саме на нього і покладалися обов'язки організації скликання з'їзду, а до того часу воно виступало б репрезентантом соборних змагань України і робило це «від імені всього організованого національно і державно-свідомого українського суспільства. Відсутність авторитетного та юридично-правомочного репрезентативного органу приносить Українській справі дуже великі шкоди, які ми далеко не завше оцінюємо як слід і якими не можна легковажити»²².

На конференції було заслухано також повідомлення з місць, затверджено кошторис на 1926 р. й обрано нову управу ГДК у складі К. Мацієвича (голова), Д. Геродота, С. Дельвіга, О. Долинюка, Д. Маєр-Михальського, Г. Порохівського, В. Трепке (члени). Додатково до складу комітету обрали Ю. Міткевича як представника від Бессарабії.

Отже, III конференція української еміграції у Румунії, як і дві попередні, пройшли організовано, без політичного протистояння. Обговорювалися як поточні питання внутрішнього життя еміграції (система самооподаткування, правове становище емігрантів, створення власного видавництва, кооперативів, культурно-освітні заходи тощо), так і загальноемігрантські справи (скликання Всеукраїнського з'їзду та створення центральної організації всієї еміграції). Українська громада у Румунії та її Громадсько-допомоговий комітет

ішли в авангарді об'єднаної процесу української еміграції в Європі. У складі ГДК переважали прихильники Державного Центру Української Народної Республіки. Перспективним, на наш погляд, є вивчення рішень наступних конференцій української еміграції в Румунії, їхньої еволюції та співставлення з постановами форумів еміграції в інших країнах, наприклад, з'їздів Українського Центрального Комітету у Польщі.

¹ Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне та соціально-політичне явище. – К.: Інтел, 1994. – 259 с.; Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919–1939. Матеріали, зібрані С. Наріжним до частини другої. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – С. 123–125; Трошинський В. П., Шевченко А. А. Українці в світі // Україна крізь віки. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 15. – С. 189–197; Політична історія України. XX століття: у 6 т. – Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940) / керівник тому В. П. Трошинський. – К.: Генеза, 2003. – 720 с.; Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки XX ст.). – К.: МП «Леся», 2006. – 671 с.

² Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі й Румунії (1921–1924 рр.). – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 187 с.; Павленко М. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади та умови перебування (1919–1924 рр.) / Інститут історії України НАН України. – К., 1999. – С. 251–302; Сидоренко Н. Національно-духовне самоствердження: у 3 ч. – Ч. II. Преса інтернованих українців та цивільної еміграції (Чехія, Польща, Румунія, Єгипет, 1919–1924). – К., 2000. – С. 216–225; Срібняк І. В. Українці на чужині. Полонені та інтерновані воїни-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924 рр.). – К.: КДЛУ, 2000. – 280 с.

³ Власенко В. М. До діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919–1923 рр.) // Україна дипломатична: наук. щорічник. – К., 2007. – Вип. VIII. – С. 176–217; Він же. Документи і матеріали Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919–1923 рр.) // Пам'ятки: археографічний щорічник: Держкомархів України, УНДІАСД; редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – Т. 8. – К., 2008. – С. 129–160; Він же. Надзвичайна дипломатична місія УНР у Румунії – організатор громадсько-політичного життя української еміграції // Сумська старовина. – 2008. – № XXV. – С. 76–84.

⁴ Власенко В. М. Філія Українського товариства Ліги Націй у Бухаресті: перші кроки // Література та культура Полісся: зб. – Вип. 38. Регіональна історія та культура в сучасних дослідженнях / Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин, 2007. – С. 160–170; Він же. 3 історії виникнення Філії Українського Товариства Ліги Націй у Бухаресті (до 85-ліття з дня заснування громадської організації української еміграції в Румунії) / Передмова, упорядкування і коментарі // Сумська старовина. – 2007. – № XXI–XXII. – С. 79–103; Він же. Листування

К. Мацієвича з С. Петлюрою 1920–1923 рр. як джерело з історії української еміграції в Румунії // *Сумська старовина*. – 2009. – № XXVI–XXVII. – С. 199–206.

⁵ *Матвієнко В., Головченко В.* Історія української дипломатії ХХ століття у постатях. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2001. – С. 78–82; *Власенко В. М.* Кость Мацієвич: штрихи до портрета // *Вісник Львів. комерційної академії. Сер.: Гуманітарні науки*. – Вип. 4. – Львів, 2002. – С. 67–78; *Він же.* Агроном і дипломат. Штрихи до біографії Костя Мацієвича // *Політика і час*. – К., 2002. – № 10. – С. 78–86; *Табачник Д.* Українська дипломатія: нариси історії (1917–1990 рр.). – К.: Либідь, 2006. – С. 278–297; *Єник Л. І.* К. А. Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // *Укр. іст. журнал*. – 2007. – № 1. – С. 125–135; *Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920–1923 рр.) / упоряд., авт. вступ. ст. В. М. Власенко*. – Суми: ФОП Наталуха А. С., 2009. – 128 с. та ін.

⁶ *Власенко В. М.* До історії української еміграції в Румунії: Юрій Русов (заматеріалами Національного архіву Чеської Республіки) // *Наук. записки: зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського*. – Т. 19 (у 2-х кн.). Тематичний випуск: «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація». – Кн. II. – Ч. 1. – К., 2009. – С. 350–359; *Він же.* На ниві науки і мистецтва (до біографій Юрія Русова та Наталії Геркен-Русової) // *Пам'ятки: археогр. щорічник / Держкомархів України; УНДІАСД*. – К., 2009. – С. 212–236.

⁷ *Власенко В. М.* Перша конференція української еміграції в Румунії (до 85-річчя з дня заснування Громадсько-

допомогового комітету української еміграції у Румунії) // *Українознавство* – 2008. Календар-щорічник. – К., 2007. – С. 172–178.

⁸ *Сидоренко Н.* Національно-духовне самоствердження... – С. 220–224.

⁹ У Румунії. Третя конференція української еміграції в Румунії // *Тризуб*. – Париж, 1925. – № 1. – С. 27.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 158, арк. 9.

¹¹ Перша конференція української еміграції в Румунії // *Трибуна України*. – 1923. – № 5/7. – С. 173.

¹² ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 158, арк. 3.

¹³ У Румунії. Тези докладів на Конференції // *Тризуб*. – 1925. – № 1. – С. 29.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 158, арк. 9–10.

¹⁵ Там само, арк. 3 зв., 10.

¹⁶ *Листи Костя Мацієвича до Симона Петлюри (1920–1923 рр.)*... – С. 69, 102.

¹⁷ *Хроніка. У Румунії. Українські емігранти – абсолютні вищі школи в Румунії* // *Тризуб*. – 1932. – № 40. – С. 24.

¹⁸ У Румунії. Третя Конференція. Тези по докладу В. Трепке «Найближчі завдання української еміграції в Румунії» // *Тризуб*. – 1925. – № 2. – С. 26–28.

¹⁹ Там само. – С. 28.

²⁰ *Геродот Д.* На службі українській справі (Про українську еміграцію в Румунії) // *Тризуб*. – 1933. – № 30–31. – С. 27.

²¹ ЦДАВО України, ф. 4465, оп. 1, спр. 158, арк. 5 зв.

²² Там само, арк. 6.

УДК 930.253:172.3(477) «1946/1984»

Віра Купченко

ПОЛІТИКА ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ КОЛИШНЬОГО СОЮЗУ РСР СТОСОВНО ЦЕРКВИ (1946–1984 рр.)

У статті проаналізовано характер та зміст відносин між державою і церквою, розглянуто діяльність релігійних організацій у Києві, стан релігійної обрядовості та спроби влади нейтралізувати вплив церкви на формування світоглядних прагнень вірних.

Ключові слова: державна влада, релігія, Російська православна церква (РПЦ), законодавство про культу, уповноважений у справах релігій.

В статье проанализировано характер и содержание отношений между государством и церковью, освещено деятельность религиозных организаций г. Киева, состояние религиозной обрядности и попытки власти нейтрализовать влияние церкви на формирование мировоззренческих устремлений верующих.

Ключевые слова: государственная власть, религия, Русская православная церковь (РПЦ), законодательство о культах, уполномоченный по делам религий.

The article analyzes the nature and content of relations between the state and the church, the activity of religious organizations in Kyiv, religious ceremonies and state authorities' attempts to neutralize the influence of the church on ideological aspirations of the believers.

Key words: state authority, religion, Russian Orthodox Church (ROC), legislation on cults, commissioner for religious affairs.

© Віра Купченко, 2011

У повоєнний час діяльність релігійних об'єднань залишалася предметом постійної прискіпливої уваги з боку державної влади. Пунктом 6 таємної постанови Ради Міністрів СРСР № 1132-465сс від 29 травня 1946 р. Московській патріархії було надано дозвіл на відкриття духовних академій у містах Москві, Ленінграді і Києві з кількісним складом слухачів до 50 осіб¹. Відбувалася лібералізація у взаємовідносинах держави з церквою. 31 грудня 1946 р. було оприлюднено припис влади щодо всіх державних установ, підприємств, що знаходилися на території діючих монастирів, щодо виведення їх «поза межі» останніх².

Відповідно до постанови Ради Міністрів Української РСР № 1414-73 від 16 серпня 1946 р. «Про православні монастирі» ченці отримали право обробляти земельні угіддя, на кожного проживаючого у монастирі виділялося 0,15 га вільних земель держфонду³. Господарства православних монастирів згідно з постановою Ради Міністрів Союзу СРР від 29 травня 1946 р. № 1130-463с зобов'язувалися постачати державі: зерно і рис з кожного гектара пашні, що знаходяться у їхньому користуванні відповідно до норм, встановлених для одноосібних селянських господарств; картопля також за нормами, встановленими для одноосібників; продукти тваринництва у порядку та за нормами здавання, визначеними для одноосібних та приміських господарств⁴.

Політичні умови часу хрущовської «відлиги» не сприяли розвитку монастирів. Постановою Ради Міністрів Української РСР від 12 липня 1960 р. № 1118-62 «Про закриття деяких монастирів і скитів на території Української РСР» було запропоновано прийняти пропозиції виконкомів Закарпатської, Київської, Полтавської, Ровенської, Хмельницької, Чернівецької обласних рад депутатів трудящих і уповноваженого Ради у справах руської православної церкви при РМ УРСР про закриття православних монастирів і скитів в Україні у липні 1960 р. До списку було включено 9 монастирів та скитів, зокрема: Хрестовоздвиженський жіночий монастир у м. Полтаві, Богословський чоловічий монастир в с. Хрещатик Заставнівського району Чернівецької області, Введенський жіночий монастир у м. Чернівці, Михайлівський жіночий скит у с. Драгове Хустського району Закарпатської області, Богословський жіночий скит у с. Копашневе Хустського району Закарпатської області, Покровський жіночий монастир у м. Бар Барського району Вінницької області, Введенський

жіночий монастир в м. Києві (вул. Рибальська, 2), Троїцький жіночий монастир у с. Успенське ІІ Здолбунівського району Ровенської області та Богословський жіночий монастир у с. Городище Шепетівського району Хмельницької області⁵. Працездатні ченці і черниці працевлаштовувалися владою на підприємства за їхнім бажанням, ті ж із них, які побажали залишитися надалі в монастирях, були направлені до: Миколаївського жіночого монастиря у с. Лебедин Шполянського району Черкаської області, Почаївської лаври Почаївського району Тернопільської області, Богородицького жіночого монастиря с. Липча Хустського району Закарпатської області, Троїцького жіночого монастиря с. Браїлів Жмеринського району Вінницької області, Покровського та Флорівського монастирів м. Києва, Троїцького жіночого монастиря м. Корець Корецького району Ровенської області, Троїцького жіночого монастиря с. Сатанівська Слободка Городецького району Хмельницької області⁶. Земля, будинки та інші господарські і церковні приміщення монастирів і скитів, що закривалися, передавалися для використання їх для дитячих будинків, шкіл-інтернатів, будинків для старих людей, лікувальних установ та інших культурно-побутових закладів.

У той же час з офіційної трибуни у 1961 р. лідер СРСР М. С. Хрущов зазначав: «Ми не тільки добре, але й з повагою ставимося до віруючих людей. Ми ведемо боротьбу лише тоді, коли релігію використовують для того, щоб завдати шкоду людині. От тоді ми ведемо боротьбу»⁷. Водночас із прийняттям Указу Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 р. про відповідальність за порушення законодавства про культ обґрунтовувалася необхідність запровадження жорсткого контролю за діяльністю релігійних об'єднань. Завдяки реалізації спланованого державною владою тоталітарного контролю за усіма напрямками діяльності релігійних громад, а також через слабку власну економічну базу припинили діяльність 18 православних громад на території Київської області.

Упродовж 1960–1970-х років діяльність православних громад у с. Кагарлик Обухівського району, с. Бобрик Броварського району, у с. Ярешки і Мала Стариця Баришівського району, у с. Македони Миронівського району, с. Гладішев Переяслав-Хмельницького району, с. Любимівка і Леонівка Іванківського району, с. Грузьке Макаріївського району, с. Трушки Білоцерківського району, с. Скригалівка Фастівського району, с. Сошніков і Гнідин Бориспільського району, с. Липовий Ски-

ток і Мала Салтанівка Васильківського району було припинено через аварійний стан культових будівель та брак коштів на утримання служителів культів. Аналізуючи діяльність православних громад у Київській області, влада констатувала, що тут діють три активних осередки впливу церковників на населення: м. Київ, приміські райони Бровари і Бориспіль⁸. Закриття церков у Кагарлицькому, Миронівському, Обухівському, Білоцерківському, Сквирському районах державні посадовці пояснювали «небажанням вірян» виплачувати священникам заробітну плату (яка того часу у селах складала 70–80 карбованців на місяць). Принагідно зауважимо, що зруйнування церков і монастирів, репресії проти тисяч священнослужителів, яких було розстріляно або вивезено на каторгу в Сибір від початку 20-х рр. XX ст., також відбувалось нібито «за пропозицією» народу.

Викладачі наукового атеїзму ВНЗ у своїх статтях зазначали: «біблія має на меті викласти антинауковий світогляд, нав'язати його людям авторитетом вигаданого бога»⁹. На лекціях ними проголошувалася теза, що релігія не є основою моралі, а людська мораль може існувати і без релігії, аргументуючи це тим, що «більша частина радянських людей це чесні працівники, полум'яні патріоти своєї Вітчизни, хоча у своїй більшості – вони невіруючі»¹⁰.

Держава витратила чимало коштів на навчання представників влади з питань атеїстичної пропаганди. Так, уповноважений у справах релігій на Київщині у 1967–1969 рр. виступав на обласних семінарах голів сільських рад Ставищанського, Володарського, Васильківського, Сквирського, Баришівського, Тетіївського, Яготинського, Іванківського, Переяслав-Хмельницького, Києво-Святошинського, Чорнобильського, Поліського, Бориспільського районів Київської області, а також у Дарницькому, Ленінському, Жовтневому, Шевченківському, Печерському районах м. Києва із роз'ясненнями вимог законодавства про культу, інструкціями щодо його практичного застосування у роботі з працівниками гуманітарної сфери, серед бібліотечних працівників, учителів, лікарів. Працівники так званого «ідеологічного фронту» направлялись для навчання на місячних курсах при Вищій партійній школі, серед їхніх слухачів були пропагандисти-атеїсти, лектори товариства «Знання» з питань атеїзму, секретарі та завідувачі відділів райкомів, заступники голів та секретарі райвиконкомів, голови сільських рад, секретарі первинних партійних осередків підприємств, установ та організацій. Підготовку

пропагандистів, лекторів, політінформаторів здійснювали також університети атеїзму при Московському, Шевченківському, залізничному райкомах КПУ м. Києва, міськкомі КПУ м. Ірпеня¹¹. Форми, методи атеїстичної роботи обумовлювались вказівками постанови Ради Міністрів СРСР від 10 травня 1966 р. № 361 «Про затвердження Положення Ради у справах релігій» та листа Ради у справах релігій за № 286/с від 29 грудня 1967 р.

Незважаючи на законодавче надання церкві самостійності у здійсненні нею діяльності щодо задоволення релігійних потреб віруючих громадян та встановлення кримінальної відповідальності за перешкоджання діяльності церкви і дискримінацію вірних, документи свідчать про свідоме створення державною владою умов для зруйнування церков, утвердження у свідомості населення байдужості до релігії та стихійного невір'я. У зверненні селян с. Гаранівка Андрушівського району Житомирської області до московського патріарха Алексія від 4 липня 1969 р. зазначалося, що «влада не дає можливості відвідувати церкву, захарачила її, віддала під колгоспне зерносховище, а зараз намагається зруйнувати взагалі»¹².

Влада здійснювала постійний контроль за відвідуванням церков, особливо школярами. Підтвердженням цього є повідомлення уповноваженого у справах релігій по м. Ленінграду і Ленінградській області про те, що 23 червня 1969 р. група школярів 6–8 класів школи № 100 м. Суми у кількості 26 осіб на чолі з класним керівником відвідали Троїцький собор Олександрівсько-Невської Лаври, де 20 хвилин були присутніми на богослужінні, придбали свічки, запалювали їх та ставили біля ікон¹³. 3 серпня 1969 р. інша група школярів 7–8 класів школи № 110 м. Одеси та шкіл міст Києва і Миколаєва у загальній кількості 100 осіб на чолі з педагогами перебували у Троїцькому соборі на богослужінні¹⁴. За висновком цього уповноваженого, «нерозбірливість у виборі об'єктів для ознайомлення з містом викликала подив не тільки у представників радянської громадськості, а й у самих церковників»¹⁵.

Для посилення контролю за дотриманням законодавства про культу 2 лютого 1970 р. було прийнято рішення виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих, в якому аналізувалася організація роботи виконкомів Московської і Подільської райрад із цього питання. Зокрема, у ньому відзначалася незадовільна профілактична робота виконкомів з упередження порушень закону про культу «при повно-

му дотриманні ленінських принципів ставлення до релігії, церкви і віруючих»¹⁶. Райвиконкоми було зобов'язано організувати роз'яснення законодавства про культ серед церковнослужителів, церковного активу, а також віруючих громадян, які допускали протизаконні дії (хрестили дітей, вінчалися, проводили обряди поховань). Цим же рішенням заборонено збір коштів з населення на користь церкви, ставилося завдання щодо зниження релігійної обрядності серед населення (через виявлення громадян, що скористалися обрядом хрещення дітей у церквах м. Києва)¹⁷. Із змісту довідки про хід виконання зазначеного рішення міськвиконкому та інформаційного звіту про стан контролю за дотриманням законодавства про культ в Московському та Подільському районах м. Києва можна виокремити такі форми і методи антирелігійної пропаганди:

- систематичне вивчення релігійних умов у районі та діяльності духовенства Володимирського собору;

- виявлення релігійних обрядів, систематичний облік їх у Володимирському соборі (хрещення, вінчання, поховання);

- встановлення спільно з працівниками відділів РАЦС місця роботи громадян, які хрестили своїх дітей, проведення з ними співбесід та інформування про зазначені факти партійних, комсомольських органів, колективів підприємств¹⁸.

У разі здійснення обряду хрещення не за місцем проживання, про це повідомлялось за місцем проживання та роботи громадян. У серпні 1969 р. в одній із православних церков м. Києва мешканка Хмельницької області здійснила обряд хрещення своєї доньки, про що було повідомлено за місцем її роботи.

З метою контролю за фінансовим станом релігійних громад представники влади систематично аналізували прибутки та видатки церков та монастирів, відстежували випадки церковної благодійності. За фактом переказу громадянкою М. С. Хричовою, жителькою м. Києва, 50 карбованців настоятельниці Флорівського монастиря І. С. Ларченко, уповноважений у справах релігій, звернувся до МВС з наступною вказівкою: «просимо з'ясувати, хто така Хричова М. С., її релігійність, джерела прибутків, характер зв'язків з монастирем та настоятельницею Іларією»¹⁹. У ході розслідування з'ясувалося, що М. С. Хричова була насельницею Покровського монастиря, а обмін пожертвами є звичайною, існуючою практикою серед віруючих та насельниць монастирів.

Як свідчать архівні документи, основними прибутками монастирів і церков у 1967–1978 рр. були надходження від продажу свічок, проскур, кухлевого збору, проведення релігійних обрядів. Видатки спрямовувались на заробітну плату духовенству, хористам, обслуговуючому персоналу, виконавчому органу церкви; обов'язкові платежі складали відрахування єпархії, до фонду миру, на охорону пам'яток культури і архітектури. До інших надходжень відносилися кошти від продажу іконок, хрестиків, релігійних реліквій та окремі одноразові пожертви фізичних осіб.

Так, у 1970 р. до РПЦ надійшло 758,6 тис. крб., у 1971 – 798,6 тис. крб., у 1972 – 924,4 тис. крб., у 1973 – 901,3 тис. руб., у 1974 – 944,1 тис. крб., у 1975 – 1012,1 тис. крб., у 1976 – 1063,9 тис. крб., у 1977 – 1085,9 тис. крб., у 1978 – 1242,7 тис. крб.²⁰

Особливо активно у ці роки велася благодійна підтримка київських Флорівського і Покровського монастирів. Так, до Флорівського монастиря у 1970 р. надійшло 2448 крб., 1971 р. – 13798 крб., 1972 р. – 6372 крб., 1973 р. – 2712 крб., 1974 р. – 3549 крб., 1975 р. – 941 крб., 1976 р. – 1517 крб., 1977 – 1949 крб., до Покровського – 1970 руб. – 10786 крб., 1971 р. – 5255 крб., 1972 р. – 2835 крб., 1973 р. – 1475 крб., 1974 р. – 1288 крб., 1975 руб. – 1205 крб., 1976 руб. – 2744 крб., 1977 р. – 465 крб.

Аналізуючи зазначене, уповноважений у справах релігій при Раді Міністрів УРСР по м. Києву підсумував, що жіночі монастирі, незважаючи на своє згасання, є місцем потужного тяжіння вірних до бога та центром активного релігійного впливу на громадян²¹. Підвищений інтерес викликають монастирі також і в іноземців, які відвідують Київ. За висновками представників культів основними мотивами для здійснення пожертв і благодійних внесків є:

- ставлення вірних до релігії і церкви в цілому;

- душевний стан віруючих під впливом власних переживань;

- душевний стан вірних під впливом богослужіння, проповідей служителів культу і релігійних свят;

- участь у богослужінні екзарха України.

У процесі здійснення антирелігійної пропаганди влада не полишала намагань повернення культових споруд державі. Як і на початку XX ст. культові споруди, віднесені до пам'яток архітектури, не повертались церкві, а пристосовувались під світські заклади. 15 лютого 1961 р. внаслідок прийняття постанови про необхід-

ність проведення ремонтно-реставраційних робіт у Києво-Печерському заповіднику та робіт, пов'язаних із зміцненням схилів, було закрито діючий монастир, а ченців Лаври виселено²². У 1974 р. будівлі Дмитрівської, Хресто-Воздвиженської, Андріївської церков оголошено пам'ятками архітектури. Фактично Дмитрівська церква згідно з рішенням Подільського виконкому ради депутатів трудящих використовувалася як спортивний зал, Андріївська церква є філією Державного архітектурно-історичного заповідника «Софіївський Собор». У Хресто-Воздвиженській церкві на території Державного Києво-Печерського історико-культурного заповідника заплановано розміщення виставки іконописного живопису, Вознесенська церква на Байковому кладовищі використовується як ритуальне приміщення для поховання померлих громадян. Трапезну церкву Флорівського жіночого монастиря передано в оренду Українському національному науково-реставраційному управлінню для розміщення ділянки реставрації живопису²³. Влада постійно ініціювала повернення державі Володимирського собору під приводом «варварського ставлення» церковників до шедеврів художників Васнецова, Нестерова, руйнування їхнього живопису через порушення температурного режиму і кіптяву.

У 1984 р розпочалися ремонтно-реставраційні роботи у Воскресенській церкві (вул. Січневого повстання, 27) для пристосування її під актовий зал²⁴, для церкви Феодосія Печерського (вул. Січневого повстання, 32) розроблялася технічна документація з метою розміщення в ній музейної експозиції Києво-Печерського історико-культурного заповідника. У церкві Миколи Набережного (вул. Г. Сковороди, 12), переданій в оренду об'єднанню «Укрконцерт», проводилася реставрація ікон з іконостасу. Покровську церкву та дзвіницю (вул. Зелінського, 7) передано в оренду музею народного декоративного мистецтва, її пристосували під музейну експозицію кераміки й скла. У переданій в оренду об'єднанню «Укрконцерт» Притисько-Микільській церкві (вул. Хорева, 5а) велися роботи з виявлення причин руйнування частини будівлі та з метою подальшого розміщення в ній театру поезії²⁵. У листі виконкому Київської міської ради депутатів трудящих від 22 жовтня 1974 р. зазначено, що з метою ліквідації джерела «Св. Пантелеймона» у Московському районі м. Києва та усунення причин «релігійного фанатизму» пропонується провести іригаційні роботи «щодо знищення самих джерел», ліквідувати «невідому

могилу», яка є місцем поклоніння віруючих, організувати чергування працівників райвідділу міліції біля джерела і могили²⁶. Такі дії викликали справедливі нарікання. У жовтні 1972 р. 300 віруючих громадян м. Києва звернулися з листом до Ради Міністрів СРСР, в якому зазначали: «У нашому місті знаходиться неоціненна скарбниця для віруючих Києво-Печерська Лавра зі святими угодниками Христовими, яка існує понад 1000 років, але Лавру закрито на ремонт. Пройшло 12 довгих літ, а її не відкривають. Так що заважає провести ремонт? Церков у Києві не вистачає, тому у релігійні свята дуже багато людей»²⁷. Незважаючи на численні звернення, Лавру, як релігійну інституцію, було відкрито лише у 1988 р.

Представники влади стверджували, що люди здійснюють високоморальні вчинки без будь-яких релігійних мотивів. Більшість радянських громадян – це високоморальні люди, хоча у своїй більшості вони є невіруючими²⁸. Автори такого тлумачення підкреслювали, що «виходить релігія не є основою моралі, виходить можлива просто людська мораль і без релігії»²⁹.

Здійснювані владою атеїстична пропаганда і заходи мали свої наслідки. У 1972 р. в Києві було зареєстровано лише 8 релігійних православних громад із 33 служителями культу, в той час як нагляд за їхньою роботою здійснювали 47 членів виконавчих органів, з яких 13 отримували за цю роботу грошову винагороду. У звіті Ради у справах релігій при Кабінеті Міністрів СРСР зазначалось, що у 1972 р. порівняно з 1971 р. із загальної кількості 9182 хрещених дітей у м. Києві 1066 склали іногородні, таким чином можна вважати, що лише 8116 родин хрестили своїх дітей «офіційно», тобто у церкві. Згідно з таблицею «Стан релігійної обрядовості (хрещення) в РПЦ по районах м. Києва за 1972 р.» загальна кількість хрещених склала 9182 осіб, із них – 866 дітей у віці від 3 до 7 років, 391 – шкільного віку, 109 – дорослих, решта – хрещені після народження; обрядів вінчання – 158, відспівувань при похованні – 399 очних, заочних – 3186³⁰. Через чотири роки кількість обрядів зменшилася майже вдвічі. В 1976 р. у м. Києві хрестили своїх дітей 5834 родини, з них дітей віком від 3 до 7 років – 424, дітей шкільного віку – 105, дорослих – 83. Практично незмінними залишилися кількість вінчань – 163, відспівувань при похованні – 3828 (очних та заочних)³¹. За даними уповноваженого органу у справах релігій 5082 віруючих дотримуються посту, у храмах прочитано 789 проповідей, переважну більшість прихожан складають жінки

за віком після 40 років, чоловіків мало, молодь від 18 до 30 років відвідує церкву у неділю і великі релігійні свята (10 відсотків).

Тобто, православна церква залишилася однією з найбільш масових впливових інституцій, що формує світогляд та духовні цінності у населення міста. На 1 січня 1979 р. Український екзархат Російської православної церкви мав у м. Києві 2 монастирі, 8 православних церков:

Володимирський собор (Ленінський район, бульвар Шевченка, 20) відвідувало до 20 тис. прочан;

Вознесенська церква (Московський район, проспект 40-річчя Жовтня, 54), її відвідувало 8 тис. прочан;

Покровська церква (Залізничний район, вул. М. Островського, 22 а), її відвідувало до 5 тис. прочан;

Флорівсько-Вознесенський жіночий монастир (вул. Фролівська, 6/8) – 57 осіб;

Хрестовоздвиженська церква (вул. Ладо Кецьховелі, 1) – 3,5 тис. прочан;

Львівська церква (вул. Почайнінська, 2) – 5 тис. прочан;

Покровська на Пріорці церква (вул. Верхо-Мостицька, 2) – до 5 тис. прочан;

Серафимівська церква (вул. Молодіжна, 42) – 3 тис. прочан – у Подільському районі;

Макарівська церква (вул. Стара Поляна, 46) – 3 тис. прочан;

Покровський жіночий монастир (пров. Бехте-рєвський, 15) – 97 черниць, у Шевченківському районі.

У Дарницькому, Дніпровському, Печерському, Мінському, Ленінградському, Жовтневому, Радянському районах м. Києва зареєстрованих релігійних об'єднань РПЦ не виявлено³². У церквах і монастирях міста щорічно причащалися 55–60 тисяч віруючих.

У 1978–1979 рр. за інформацією офіційних джерел Київ відвідали 48 офіційних релігійних делегацій у кількості 293 особи і 349 іноземних туристів із 22 країн, у тому числі із США, Японії, Фінляндії, Аргентини, Англії, Канади, ФРН, Нової Зеландії, Швеції, Бельгії, Ізраїлю, Португалії. В офіційних відрядженнях за цей час перебувало 128 служителів культу. Екзарха України митрополита Київського і Галицького Філарета було обрано головою комітету Християнської мирної конференції, а його пацифістську діяльність у січні 1979 р. відзначено орденом Дружби народів СРСР.

Влада відзначала, що у місті не створено негативної суспільної думки щодо релігії і церкви. За

висновками працівників органів у справах культів в діяльності релігійних об'єднань російської православної церкви за останні роки (1975–1979) спостерігалися нові явища та тенденції, які характеризуються пристосуванням до радянського буття, твердженнями про запозичення основних рис морального кодексу радянської людини із християнської моралі біблійського писання.

У православній церкві відбувалися процеси відтворення віруючих за рахунок громадян середнього і молодого віку, спостерігається намагання служителів культу до активізації пропагування релігії за рахунок збільшення кількості богослужінь, організації помпезних та видовищних богослужінь. Митрополит Філарет, ігумені Флорівського і Покровського монастирів намагалися залучати до церковної діяльності молодь.

У 1981 р. Екзарх України звернувся до міської влади з проханням надати дозвіл на прописку до зазначених монастирів 13 віруючих, у тому числі семи осіб віком до 30 років. Міська влада надала дозвіл лише на трьох віруючих віком від 55 років.

Нейтралізація впливу церкви на населення міста, на думку влади, можлива за умови скоординованого атеїстичного виховання. До аналізу проповідницької діяльності церкви були залучені співробітники апарату уповноваженого у справах релігій, вчені кафедр філософії і наукового атеїзму вузів, члени комісії сприяння при райвиконкомах тощо. У їхніх висновках зазначалося, що у проповідях священнослужителі торкаються суто релігійної тематики, основним акцентом її є «турбота про спасіння» шляхом повернення до бога, згадують історичну місію святого рівноапостольного князя Володимира, «що хрестив Русь у 988 році», підкреслюють роль і значення Александра Невського, який у складні часи намагався зберегти православну віру. Влада прагнула «покресити вивчення змісту проповідей служителів культу силами вчених»³³.

Одним із першочергових завдань влади у протидії церковному впливу було проведення жорсткого контролю за дотриманням законодавства про культу. Контроль за виконанням цього здійснювався відповідно до рішень з'їздів КПРС та Компартії України, Пленумів ЦК КПРС, відповідних постанов ЦК Компартії України і міського комітету КПУ комісіями при райвиконкомах та апаратом Уповноваженого Ради у справах релігій. Завдання, форми і методи роботи всіх підрозділів, що здійснювали контроль за діяльністю церкви, обговорювались на засіданнях у міськкомі КПУ, адміністративних

комісіях райвиконкомів за участі керівних працівників адміністративних правоохоронних органів, управління КДБ. Групи сприяння та контролю за виконанням законодавства, створені на підприємствах, в установах, учбових закладах, за місцем проживання, здійснювали виявлення віруючих усіх релігійних конфесій, у тому числі РПЦ, вели роз'яснювальну роботу серед населення. У кожному районі міста функціонувало по 25 таких груп. У 1984 р. кількість людей у групах, спрямованих на здійснення контролю за культами, збільшується від 22 до 38 осіб (всього діє 193 групи чисельністю 877 чоловік). Одним із завдань груп було здійснення контролю щодо недопущення порушень Конституції СРСР і УРСР, Положення про релігійні об'єднання з боку церкви, локалізація релігійного впливу церкви на молодь та зниження релігійної обрядності шляхом упровадження нових цивільних обрядів у відділах РАЦС³⁴. Гоніння на церкву не явне, як у 20–30-ті роки ХХ ст., але приховане, продовжується. З цією метою здійснюються перевірки фінансово-господарської діяльності, наявності і організації збереженості культового майна, «якості» і зміст проповідей, існувала негласна заборона на хрещення дітей у церквах. У планах комісій та груп передбачалося вивчення ступеня релігійності населення, походження постів та всіх релігійних свят.

Владою відслідковувала також і матеріальний стан релігійних об'єднань. Відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 12 листопада 1979 р. «Про заходи по усуненню порушень щодо незаконного вивозу культурних цінностей за межі СРСР», інструкції Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР від 29 травня 1980 р. «Про порядок обліку і зберігання культурних цінностей, що знаходяться у користуванні релігійних об'єднань» Головне управління культури Київського міськвиконкому у 1981–1982 рр. здійснювало заходи із виявлення, вивчення і паспортизації предметів культу, що мають історичну, художню цінність та знаходяться у користуванні релігійних об'єднань м. Києва. Створена комісія із мистецтвознавців, наукових співробітників музеїв провела ретельну інвентаризацію майна кожного предмета культу, обстежила 12 культових споруд релігійних об'єднань, в яких виявлено і взято на облік 726 предметів культу, проведено фотофіксацію їх, складено паспорти у трьох примірниках (перший для зберігання в Головному управлінні культури, другий – в уповноваженого у справах релігій по м. Києву, третій – у виконавчому органі релігійних об'єднань за

місцем використання предметів культу). Серед предметів культу того часу 10 старовинних книг, датовані ХVІІ ст. У бібліотеці Володимирського собору зберігалось Євангеліє, видане Братством Львівського храму Успіння у 1690 р., а також зібрання Григорія Богослова, видане у Москві в 1665 р. За результатами обстеження укладено 12 охоронних зобов'язань, доручено Управлінню внутрішніх справ міста встановити охоронну сигналізацію у культових спорудах за рахунок коштів релігійних об'єднань³⁵.

У 1980–1992 рр. прибутки РПЦ зросли. Залишався стабільним інтерес людей до релігійної літератури, церковної атрибутики.

У 1981 р. в православних церквах охрещено 4404 дітей, що склало 12,6% від кількості народжених. Найбільшу кількість дітей охрещено у Володимирському соборі та Вознесенській церкві. В 1981 р. 28 відсотків померлих громадян було поховано за обрядами церкви³⁶. Проповідуючи релігійне вчення, священники православних громад закликали вірян зміцнювати віру не тільки завдяки зовнішньому дотриманню обрядів, а й формуючи внутрішній релігійний світогляд. Під час проповіді священника Хресто-Воздвиженської церкви Кубеліуса пролунали такі слова: «Дуже часто ми формально ставимося до виконання таїнств і обрядів, у захваті від самої обрядовості, у той час як душа наша залишається байдужою до цього»³⁷. В окремих проповідях священники нагадували про 1000-річчя запровадження християнства на Русі, після чого «православна церква назавжди стала проповідником добра, любові до ближнього».

Нині в Україні відбулися принципові зміни щодо прав на свободу думки, совісті і релігії. Ці зміни стосуються розширення масштабів релігійної діяльності, вдосконалення законодавства, характеру і змісту відносин держави і церкви.

21 березня 2002 р. підписано Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». З метою виконання його видано розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2002 р. «Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». Держава визначила курс забезпечення повноцінного правового статусу всім релігійним організаціям, визнання рівноправності усіх

конфесій та максимального сприяння їхній діяльності.

- ¹ Держархів м. Києва, ф. Р-1, оп. 7 с, спр. 9, арк. 39.
- ² Там само, спр. 11, арк. 80.
- ³ Там само, спр. 11, арк. 79.
- ⁴ Там само, спр. 11, арк. 80.
- ⁵ Там само, спр. 125, арк. 107–109.
- ⁶ Там само.
- ⁷ Світ без зброї, світ без воєн. – К.: Держполітвидав УРСР, 1961. – Т. 1. – С. 276.
- ⁸ Держархів м. Києва, ф. Р-1525, оп. 2 с, спр. 1, арк. 8.
- ⁹ Там само, ф. 1598, оп. 1, спр. 15, арк. 65.
- ¹⁰ Там само, арк. 14.
- ¹¹ Там само, ф. Р-1525, оп. 1 с, спр. 8, арк. 21.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само, арк. 34.
- ¹⁴ Там само.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само, спр. 14, арк. 2.
- ¹⁷ Там само, спр. 15, арк. 17.
- ¹⁸ Там само, арк. 18.
- ¹⁹ Там само, спр. 8, арк. 34.
- ²⁰ Там само, оп. 2 с, спр. 52, арк. 8.
- ²¹ Там само, спр. 54, арк. 12.
- ²² Там само, оп. 1, спр. 285, арк. 4.
- ²³ Там само, оп. 2 с, спр. 41, арк. 26–27.
- ²⁴ Там само, оп. 1 с, спр. 89, арк. 19.
- ²⁵ Там само, спр. 23, арк. 80.
- ²⁶ Там само, спр. 41, арк. 29.
- ²⁷ Там само, спр. 35, арк. 56.
- ²⁸ Там само, ф. Р-1598, оп. 1, спр. 15, арк. 1.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ Там само, ф. Р-1525, оп. 2 с, спр. 16, арк. 5.
- ³¹ Там само, спр. 41, арк. 8–9.
- ³² Там само, оп. 1с, спр. 83, арк. 77–79.
- ³³ Там само, оп. 2 с, спр. 76, арк. 30.
- ³⁴ Там само, спр. 54, арк. 36.
- ³⁵ Там само, оп. 1 с, спр. 23, арк. 82.
- ³⁶ Там само, оп. 2 с, спр. 68, арк. 7.
- ³⁷ Там само, спр. 75, арк. 8.

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА СУМІЖНІ ГАЛУЗІ ЗНАНЬ

УДК 930.22:001.4

Вікторія Горєва

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ «ІНФОРМОЛОГІЯ»
В ДОКУМЕНТОЗНАВЧОМУ КОНТЕКСТІ

Висвітлено історичну еволюцію поняття «інформологія» та його вплив на формування парадигми документознавства, актуалізовано досвід досліджень ключових концепцій трактування поняття «інформація», розкрито значення синонімічних понять – «наука про інформацію», «інформатика», «інформатологія», «інформаціологія», «документалістика».

Ключові слова: інформація, наукова інформація, інформатика, документалістика, інформологія, інформатологія, інформаціологія.

Освещена историческая эволюция понятия «информология» и его влияние на формирование парадигмы документоведения, актуализирован опыт исследований ключевых концепций трактовки понятия «информация», раскрыто значение синонимических понятий – «наука об информации», «информатика», «информатология», «информациология», «документалистика».

Ключевые слова: информация, научная информация, информатика, документалистика, Информология, информатология, информациология.

There is highlighted the historical evolution of definition «informology» and its impact on development of document studying paradigm, actualized the experience of studying of key concepts of interpreting of definition «information». There is given the mining of synonymous concepts – «information science», «informatics», «informatology», «informatiology», «document study».

Key words: information, science information, informatics, document study, informology, informatology, informatiology.

Під впливом прогресу соціуму поступово збільшується число понять, які відштовхуючись від класичного розуміння слова «інформація», наповнюють свою семантику новими соціальними аспектами¹. Одним із таких понять є інформологія, як квінтесенція теоретичних вчень і прикладних досліджень про інформацію та її нерозривний зв'язок із джерелом – документом. Актуалізація еволюції цього поняття та висвітлення історичного впливу на документознавчі синтезовані студії сприятиме розширенню спектра дослідних об'єктів документознавчого напряму, позитивно відіб'ється на укоріненні цікавих аналогій довкола конкретних і універсальних методів пізнання, методологічних можливостей моделювання в документознавстві, формалізації процедур, на застосуванні термінології, розробленні загальних теоретичних засад, переосмисленні сутності інформації й документа². Для того, щоб від інтуїтивних уявлень про зміст поняття «інформологія» перейти до чіткого логічного положення, що складає його

змістове ядро, необхідно звернутися до першоджерельних концепцій.

Онтологічно і семантично етимологія поняття «інформологія» походить від категорії інформації. Нині дати однозначне визначення поняття «інформація» складно, оскільки його властивості багато в чому залежать від конкретної практичної сфери використання, а його характеристики коливаються під впливом специфіки певної наукової галузі знань, в якій його застосовують.

В історичній еволюції інформація визначалася спочатку як зміст якого-небудь повідомлення, відомості про що-небудь, що розглядаються в аспекті передачі їх у просторі і часі. У більш загальному сенсі інформація розглядалася як зміст зв'язку між матеріальними об'єктами, що виявляється у зміні станів цих об'єктів³. Однак, поняття інформації багатоваріантне і багатоаспектне, тому воно знайшло своє відображення в різних галузях досліджень. Існує безліч концепцій розуміння та

визначення поняття інформації, що відбивають якийсь її конкретний аспект.

У середині 20 – на початку 30 років ХХ ст. явище інформації, у відповідь на вимогу практики, розкривалося у низці дедуктивних теорій, присвячених вивченню зв'язку. В той час змалювалися гуділа від електричних сигналів, що рухалися телефонними і телеграфними кабелями й радіоканалами, але при створенні передавальних систем було невідомо, яка кількість інформації може пройти через цю систему. Тому Р. Фішер та його послідовник американський інженер Р. Хартлі в процесі вирішення питань математичної статистики вперше здійснили спробу кількісного виміру інформації. Пізніше творець статистичної теорії інформації К. Шеннон у праці «Математична теорія зв'язку» (1946) узагальнив результат роботи науковців і визначив інформацію так: вона існує лише у своїй зовнішній оболонці, і представлена відношенням сигналів, знаків, повідомлень один до одного – синтаксичними стосунками⁴. Теорія передачі інформації Шеннона відкривала можливість ставити і вирішувати завдання оптимального кодування сигналів, що передаються, з метою підвищення пропускнуєї спроможності каналів зв'язку, підказувати шляхи боротьби з перешкодами на лініях тощо. Ця концепція існує і в наш час. Відповідно до неї інформація – це сукупність сигналів, що сприймаються нашою свідомістю, які відображають ті чи інші властивості об'єктів і явищ в оточуючій нас дійсності. Природа зазначених сигналів передбачає наявність принципів можливостей щодо збереження, передачі і трансформації їх. При цьому, поняття «інформація» тотожне поняттям «сигнал», «повідомлення», що відповідає вимогам індуктивної логіки. Це так звана функціонально-статистична характеристика інформації, яка не претендує на оцінку змістовної (семантичної) або ціннісної, корисної (прагматичної) характеристики переданого повідомлення.

Паралельно із статистичною теорією інформації і в тісному зв'язку з нею розвивалась семантична теорія інформації, яка розглядає інформацію в нерозривній єдності із знаком (сигналом), без зв'язку з яким вона існувати не може. Дослідниками інформації з точки зору різних форм відношення знаків і значення понять «інформація» й «знання» були такі відомі науковці Ю. Шрейдер⁵, Д. Блюменау, І. Фогл, Е. Шапіро⁶ та ін. У межах семіотичної концепції значення розглядається як інваріант інформації, а знак – як носій інформації. Поняття «ін-

формація» інтерпретувалося як відомості про оточуючий світ, які є об'єктом зберігання, перетворення, передавання і використання⁷. Одне із словникових значень слова відомості – це повідомлення, звістка. Знання виступає в ролі результату пізнання, яке є відображенням закономірностей і властивостей предметів і явищ об'єктивної реальності в свідомості людини. Зв'язок між цими поняттями був сформований як закон взаємно функціональної залежності між розвитком змісту знання і розвитком змісту інформації⁸. Особливість цієї концепції полягала в тому, що інформація розглядалась як процес відображення, а не результат сприйняття.

У контексті теорії відображення при постановці питання про природу і сутність інформації поняття інформації розкривалося у ряді випадків як філософська категорія⁹. На цій підставі Д. Дубровський¹⁰, Н. Жуков, А. Урсул¹¹ та інші отримали продуктивні результати, вивчаючи феномен інформації. У працях цих вчених проаналізовано зміст поняття «інформація», його співвідношення з найважливішими філософськими категоріями (матерією, свідомістю, рухом, відображенням, структурою), типи та види інформаційних процесів у живій природі, суспільстві, їхня субординація¹². Онтологічний фундамент інформації репрезентувався як сторона відображення і властивість усіх матеріальних систем, при цьому її загальнонауковий характер мав свій онтологічний фундамент, а загальнонауковість виступала відображенням всезагальності інформації¹³. Розглянуті відношення між інформацією та її матеріальним носієм акцентували увагу на традиційному діалектико-матеріалістичному підході до визначення проблеми. Отримані висновки щодо встановлення взаємозв'язку відображення й інформації в галузі філософської проблематики мали важливу методологічну значущість. Проте в питанні, який саме це зв'язок, в чому він конкретно полягає, не було єдиної думки. Кожний науковець обґрунтував власне розуміння проблеми, і це сприяло розвитку дискусії про поняття «інформація» з різних точок зору, показуючи логічні шляхи й гносеологічні умови різноманітності думок і напрямів наукового пошуку.

Інтелектуальні домагання науковців та їхня академічна й професійна, теоретична й практична орієнтація створили сприятливі умови для подальшого розгортання пошуку терміна, який би однозначно визначав наукову дисципліну, що досліджує методи і засоби роботи з інформацією. Одним з таких понять стало

поняття «інформаційна наука» – галузь науки, що вивчає властивості і поведінку інформації; сили, що керують потоками інформації; засоби опрацювання інформації з метою забезпечення її оптимальної доступності і використання. Ця галузь науки пов'язана з математикою, логікою, лінгвістикою, психологією, комп'ютерною технікою, дослідженнями операцій, зв'язком, бібліотекознавством, науковою організацією праці і деякими іншими дисциплінами¹⁴. Для позначення цієї наукової дисципліни пропонувався також термін «інформатологія», який означає таку діяльність і такі дослідження в галузі опрацювання інформації, в яких поєднуються інтуїтивні і алгоритмічні процедури під час використання обчислювальних машин як доповнення до людського інтелекту¹⁵.

Новий етап теоретичного розширення поняття інформації пов'язаний з інформатикою – (від французького *information* – інформація и *automatique* – автоматика). Інформатика – галузь науково-технічної діяльності, що досліджує процеси одержання, передачі, опрацювання, зберігання інформації, займається вирішенням проблем створення, впровадження і використання інформаційної техніки і технології в усіх сферах суспільного життя; одне з головних напрямів науково-технічного прогресу. У деяких коротших визначеннях інформатика трактується як особлива наука про закони і методи одержання і вимірювання, накопичення і зберігання, опрацювання і передавання інформації із застосуванням математичних і технічних засобів¹⁶. Усі наявні визначення свідчать про дві головні складові інформатики – інформації і відповідних засобів її опрацювання. У своєму розвитку наука розділилася на галузеві напрями, що вивчають певний вид інформації. Наприклад, економічна інформатика, що зародилася на межі чотирьох наук – економіки, кібернетики, інформатики і документалістики, розглядалася відомим вченим-документалістом Г. Воробйовим як економіка інформаційної діяльності – виробництва інформації і інформаційних послуг¹⁷.

Упродовж 1970-1980-х рр. в СРСР домінуючою була концепція так званої «наукової інформатики», яка зосереджувалась на дослідженнях наукової інформації, наукових комунікацій, проблемах науково-інформаційної діяльності, у тому числі з використанням засобів автоматизації. Концепція наукової інформатики розглядалася як особливий вид діяльності (науково-дослідний, науково-організаційний, науково-інформаційний, науково-педагогічний, науково-допоміж-

ний) з виробництва нових наукових знань і їхнього використання в різних практичних сферах. Цей системно-діяльнісний підхід не суперечив традиційному відображальному (гносеологічному) підходу, а акцентував увагу на суб'єкті і суб'єктно-об'єктних відносинах¹⁸. Наукова інформація визначається як отримана в процесі пізнання логічна інформація, що адекватно відображає явища і закони природи, суспільства і мислення, і використовується в суспільно-історичній практиці¹⁹. Її особливістю і відмінністю від інших видів інформації можна вважати властивість передавати наукові знання²⁰. Відповідно, науковою комунікацією називали сукупність процесів представлення, передавання і отримання наукової інформації в людському суспільстві, що утворюють основний механізм існування і розвитку науки. До основних процесів наукової комунікації відносилася власне науково-інформаційна діяльність, тобто збирання, аналітико-синтаксичне опрацювання, зберігання, пошук і розповсюдження наукової інформації, включаючи науково-технічну пропаганду²¹. Положення теорії наукової інформації розглядаються в роботах Е. Семенюка, В. Извозчикова, Г. Воробйова, О. Михайлова, А. Чорного, Р. Гіляревського та ін. У межах цієї концепції формується дослідницьке ядро проблематики «документальних джерел інформації» (переважно, джерел наукової інформації). Одні з перших розвідок у науковій інформатиці здійснив представник вітчизняного традиційного документознавства С. Кулешов, який акцентував увагу на документальних джерелах наукової інформації, їх класифікації²².

У 1980-х рр. з'явилася концепція «соціальної інформатики», яка розширює об'єкт дослідження «наукової інформатики» за рахунок дослідження усіх сфер соціальної діяльності²³. Автори її – науковці з Ленінградського державного інституту культури ім. Н. К. Крупської (нині – Санкт-Петербурзький державний університет культури і мистецтв) А. Соколов та А. Манкевич. Вони позиціонували соціальну інформатику як узагальнюючу науку соціально-комунікаційного циклу, що вивчає не лише науково-технічну, а й всі інші види соціальної інформації, а також всі види комунікації²⁴. Під соціальною інформацією розумілася «інформація, виражена знаковою системою, зрозуміла членам суспільства та здатна змінювати рівень їхніх знань про зовнішній світ»²⁵.

Щодо безпосередньо визначення поняття «інформологія», то його одним з перших сфор-

мулював В. Сіфоров в середині 1970-х років. Він назвав інформологію наукою про процеси і закони передавання, розподілення, опрацювання і перетворення інформації²⁶. На його думку, вона вивчає процеси кодування, декодування, запам'ятовування, зберігання, пошуку, доставляння, порівняння, відображення, виробництва, перетворення, споживання інформації. Фактично, це був більш розширений синонім франкомовного поняття «інформатика», проте зі зміщеним акцентом із засобів опрацювання інформації на специфічні особливості інформаційних процесів, що спрямовані на глибше пізнання закономірностей, властивих різним матеріальним утворенням²⁷.

Пізніше, А. Урсул, аналізуючи формування узагальнюючих наук про інформацію, що охоплює всі форми і види її існування, дійшов висновку, що загальна інформаційна наука (інформологія) є узагальненням трьох галузей інформатики, що вивчають форми руху матерії в неживій природі (включаючи техніку), живій природі і суспільстві²⁸. Таким чином інформологія ним визначалася як теоретична метанука, яка охоплює інформаційні процеси будь-якої природи, при цьому її предмет і методи мають інтегративно-загальнонауковий характер.

Відомий дослідник інформології В. Коган визначає ядро інформології, її «епіцентр» у теорії інформаційної взаємодії²⁹. Під інформаційною взаємодією він вважав відносини, в які вступають учасники інфопроцесу. Ці відносини мають визначені просторово-часові характеристики, логіку розвитку і послідовність розгортання³⁰. Аналізуючи складну проблему інформаційної взаємодії, вчений зупиняється на одному з її аспектів – суб'єкто-об'єктно відносинах у процесі виробництва, передачі та споживання наукової інформації. При цьому уточнювалося значення основної категорії «інформація», що досі не має однозначного трактування, структури інформаційного потоку, соціальних особливостей передачі інформації тощо. Необхідність подальшого дослідження інформології він вбачав у дослідженні в площині просторо-часових властивостей і особливостей інформаційної взаємодії³¹.

На початку XXI ст. розроблення наукової концепції інформології здійснюється колективом російського Інституту інформології, згодом реорганізованого в Інститут трансдисциплінарних технологій³² під керівництвом В. Мокія. У її створенні брав участь також колектив вчених Московського державного університету, Державної академії управління імені С. Орджонікід-

зе та Міжнародного неурядового інституту інформатики біосфери ІнтерЕкоІнформ. На думку В. Мокія, інформологія, на відміну від інших наук, які описують методи отримання, опрацювання та зберігання інформації, а також керування нею, вивчає просторову організацію інформації, закономірності просторового побудови інфосистем, а також механізми синхронізації інфосистем при різного роду взаємодіях. Цей науковий напрям формується на основі основних філософських категорій, а для викладу суті інформологічної концепції були використані загальноприйняті в науці терміни і поняття, до яких були додані елементи нового змісту. Це відкрило можливість, не руйнуючи загальний зміст понять, істотно розширити їхній семантичний потенціал. Основна ідея інформології полягає в тому, що всі природні явища, об'єкти або процеси можна уявити в образі якогось умовно-замкнутого простору. У ролі простору виступає структура, завдяки якій всі просторові фрагменти знаходять своє функціональне призначення. У цьому випадку можна виокремити показник, який належить кожному простору, – це його стан, який є параметром, що дає змогу відразу і повністю охарактеризувати весь простір у цілому. Тому, за словами В. Мокія, в інформології під поняттям «інформація» мається на увазі стан простору. Простір можна описати за допомогою двох видів інформації: кількісного, що дає можливість охарактеризувати його з позиції величини, і якісного, що характеризує його з позиції істотних властивостей. В інформології пропонується кілька різних моделей опису простору, що використовують ці категорії³³.

Учений В. Ізвозчиков доповнив поняття і визначив інформологію (науку про інформацію), як науку про природу, що вивчає властивості функціонування інформації – однієї з фундаментальних філософських категорій світорозуміння, загальної властивості (атрибути) сукупності матеріального і духовного світів, одного із загальних універсальних проявів властивостей простору і часу, руху і енергії, одного із головних умов життя на Землі і процесів в Космосі³⁴. При цьому саму інформацію представлено в якості філософської категорії, універсального атрибуту сукупності матеріального і духовного світів людини і Всесвіту. Це інтегративна галузь знань, що виконує метанукові та методологічні функції щодо тих специфічних наук, для опису змісту і методів яких в якості ключового слова і основоположного поняття виступає інформація. Це, наприклад, – кібернетика, синергетика,

семіотика, інформатика тощо. При цьому інформологія, маючи ранг метанауки, одночасно є комплексною, міждисциплінарною науковою галуззю знань. Інформологія, як метатеорія інформації, методологічно описує і розкриває інформаційні процеси – сутність вираження і прояву інформаційних взаємодій будь-якої природи. Одним з головних завдань інформології є формування тезаурусу – специфічної природомовної системи понять і семантичних зв'язків між ними, інформації про зовнішній світ з аксіологічно-ціннісним уявленням про інформацію, а також про інформаційні картини світу, його предмети, об'єкти, явища, процеси і факти³⁵. Таким чином, дослідження інформології можна віднести до так званої атрибутивної концепції існування інформації, коли інформація трактується як атрибут всієї матерії, невід'ємна внутрішня властивість усіх матеріальних об'єктів.

Деякі вчені нині запроваджують в обіг новий термін, синонім інформаційної науки – інформаціологія. Зокрема, дослідження інформаціології проводять Московський державний університет радіотехніки, електроніки і автоматики, Московський інститут інформаціології, Міжнародна академія інформатизації, в яких читаються лекції і ведуться практичні заняття з основ інформаціології³⁶. Ними інформаціологія трактується як наука про відносини і кореляції в мікро- і макроструктурах інформаціогенно-вакуумного і матеріалізованого простору Всесвіту, яка є генералізаційним і найбільш великим загальнонауковим і надзвичайно багатогранним глобально-космічним узагальненням ХХ ст. Головним поняттям інформаціології є інформація, яка визначається як всезагальні самовідносини, самовідображення і їхні самовідношення, що представляють універсальне генеративне інформаціогенне середовище, яке є основою прояву і функціонування вакуумних і матеріальних сфер Всесвіту. Об'єктом є Всесвіт, що існує незалежно від нашої свідомості і виступає як об'єкт нашого пізнання на основі фундаментального принципу інформаціологічного підходу. Предметом інформаціології є дослідження інформаційних мікро- і макродинамічних процесів і явищ, що відбуваються в природі і суспільстві у взаємовідносинах, взаємозв'язках і взаємодіях з атрибутами матеріалізації і дематереалізації, а також процеси рецепції, передачі, зберігання, опрацювання, візуалізації і пізнання інформації³⁷.

Незважаючи на те, що питанню дослідження поняття «інформологія» приділялося достатньо

уваги, досі його не можна вважати вирішеним, оскільки немає єдиної думки, що ж можна вважати інформацією.

Успішне студіювання в науковому просторі теми інформаційного світогляду сприяло виокремленню документалістики як науки, що застосовує інформаційні підходи у вивченні документальних потоків та процесів, пов'язаних з ними. Вперше термін «документалістика» запропоновано в 1958 р. Успенським В. А. на засіданні семінару з теоретичних основ наукової інформації в Лабораторії електромоделювання ВІНІТІ АН СРСР для позначення того розділу дисципліни, в якому вивчаються документальні джерела наукової інформації³⁸. Пізніше документалістика розглядалася як синонім інформатики, чи самостійна галузь кібернетики, зайнята вивченням документа³⁹. Ця наука пов'язувала документаційні процеси з технічними засобами опрацювання, зберігання та видачі інформації, що містяться в документах, та інформації про самі документи⁴⁰. Внесок у розвиток документознавчих інформологічних досліджень зробила Українська філія науководослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР у м. Києві (далі – Українська філія), що діяла на території УРСР. Її фахівці її застосовували інформологічні підходи під час дослідження проблем удосконалення комплексної системи планомірного розвитку управління народного господарства, у тому числі з використанням засобів автоматизації, на прикладі документальних інформаційних потоків Уккранаргоспу, Ради Міністрів УРСР, наукових установ та інших закладів⁴¹. Все це спричинило серйозні методологічні зрушення у ставленні до документа та відбулося на зміцненні співпраці документознавства з інформатикою.

Отже, питання про те, що становить собою наука про інформацію хвилювало фахівців, зайнятих у сфері цієї науки чи суміжних галузях з того часу, коли інформаційна діяльність виокремилася в самостійний вид наукових досліджень. Поняття «інформація» як центральне онтологічне ядро інформології формувалося в різних науках, породжуючи різноманітні погляди науковців на природу інформації і полісемію цього слова. Разом з тим змінювався центр досліджень проблем інформології, циркулюючи як в соціальних сферах, так і в сферах технічних і природничих наук, переміщуючи акцент з філософських і теоретико-методологічних роздумів в економічну й прикладну площини і навпаки. Проте саме інформаційний підхід вплинув на розроблен-

ня у межах зазначених наук інформаційного методу дослідження документів, що дало змогу розкрити інформаційну складову документа в об'єктно-предметній сфері документознавства та стати продуктом зміни пізнавальної парадигми в осягненні феномена людської цивілізації – документа.

¹ Семенюк Э. П. Развитие информационного пространства и прогресс общества // НТИ. Сер. 1. – 1997. – № 1. – С. 1–12.

² Бездрабко В. В. Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток: [монографія]. – К.: Четверта хвиля, 2009. – С. 77.

³ Жданова Г. С., Колобродова Е. С., Полушкин В. А., Черный А. И. Словарь терминов по информатике на русском и английском языках. – М.: Наука, 1971. – С. 29

⁴ Чурсин Н. Н. Популярная информатика. – К.: Техніка, 1982. – С. 22–23

⁵ Шрейдер Ю. А. Информация и метаинформация // НТИ. Сер. 2. – 1974. – № 4. – С. 3–10; Он же. Информатизация и культура // НТИ. Сер. 2. – 1991. – № 48. – С. 1–9; Шингарева Е. А., Шрейдер Ю. А. О возможных путях развития теоретической семантики // Вопросы информационной теории и практики. – 1981. – № 45. – С. 3–12.

⁶ Шапиро Э. Л. Сигнал, значение, информация // НТИ. Сер. 2. – 1985. – № 2. – С. 5–7.

⁷ Блюменау Д. И. Информация – миф или реальность? (о состоянии понятий «знание» и «социальная информация») // НТИ. Сер. 2. – 1985. – № 2. – С. 2.

⁸ Фогл И. Отношение понятий «информация» и «знание» // Международный форум по информации и документации. – Т. 4. – 1979. – Вып. 1. – С. 21–23.

⁹ Чуринов Н. М. Философские основания информологии – Красноярск: Краснояр. ун-та, 1990. – 236 с.

¹⁰ Дубровский Д. И. Информация, сознание, мозг. – М.: Высш. школа, 1980. – 286 с.

¹¹ Урсул А. Д. Проблема информации и информатизация общества // НТИ. Сер. 2. – 1991. – № 6. – С. 1–8; Он же. Становление ноосферы и перспективы информатики // НТИ. Сер. 2. – 1990. – № 10. – С. 2–10.

¹² Жуков Н. И. Информация, философский анализ центрального понятия кибернетики. – М.: Наука и техника, 1971. – 279 с.

¹³ Казанцева К. В., Урсул А. Д. Отражение, знание, информация // НТИ. Сер. 2. – 1981. – № 1. – С. 1–9.

¹⁴ Михайлов А. И., Черный А. И., Гиляревский Р. С. Информатика – новое название теории научной информации // НТИ. – 1966. – № 12. – С. 37.

¹⁵ Там само. – С. 35–37.

¹⁶ Афанасьев М. П., Глозштейн Н. В. Информатика: учеб. пособие. Ч. I. – СПб.: СЗТУ, 2003. – 91 с.

¹⁷ Воробьев Г. Г. Информационная экономика: предмет и проблемы. – М., 1987. – С. 1–2.

¹⁸ Урсул А. Д., Казанцева К. В. Является ли научная информация творцом? // НТИ. Сер. 2. – 1971. – № 5. – С. 5–10.

¹⁹ Корюкова А. А., Дера В. Г. Основы научно-технической информации: учеб. пособие. – М.: Высш. школа, 1985. – С. 7.

²⁰ Колесинский А. А. О содержании понятия «научная информация» // Вопросы информационной теории и практики. – 1981. – № 45. – С. 13–25.

²¹ Михайлов А. И., Черный А. И., Гиляревский Р. С. Научные коммуникации и информатика. – М.: Наука, 1976. – С. 45–46

²² Кулешов С. Г. Документальні джерела наукової інформації: поняття, типологія, історія типологічної схеми. – К.: УкрІНТЕІ, 1995. – 190 с.; Кулешов С. Г., Маньковский А. Л. Основные характеристики документальных источников научной информации как объектов прогнозирования // Науковедение и информатика. – 1986. – № 27. – С. 51–56; Кулешов С. Г., Маньковский А. Л. Эволюция документальных источников научной информации как объект исследования // Науковедение и информатика. – 1987. – № 28. – С. 45–50; Кулешов С. Г., Девтерова Т. В. Жанры документальных источников научной информации // Науковедение и информатика. – 1989. – № 31. – С. 56–64.

²³ Кулешов С. Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УНДІАСД; ДАКККіМ. – К., 2000. – С. 35.

²⁴ Соколов А. В., Манкевич А. И. Социальная информатика и библиотечно-библиографические дисциплины // Социальные проблемы информатики: сб. статей / ЛГИК им. Н. К. Крупской. – Л., 1974. – С. 4.

²⁵ Соколов А. В., Манкевич А. И. Информатика в перспективе (к вопросу о классификации видов информации и системе наук коммуникационного цикла) // НТИ. Сер. 2. – 1971. – № 10. – С. 6.

²⁶ Сифоров В. И. Методологические вопросы науки об информации: вопросы философии. – 1974. – № 7. – С. 109.

²⁷ Там само. – С. 106.

²⁸ Урсул А. Д. Социальная информатика: две концепции развития // НТИ. Сер. 1. – 1990. – № 1. – С. 3.

²⁹ Коган В. З. Демон информации в современном мире (к методологии информологического похода) // НТИ. Сер. 1. – 1998. – № 5. – С. 2.

³⁰ Коган В. З. Теория информационного взаимодействия: философско-социологические очерки. – Новосибирск, 1991. – С. 7.

³¹ Коган В. З. Маршрут в страну информологию. – М.: «Наука», 1985. – 160 с.

³² www.anoitt.ru

³³ Мокий В. С. Информологическая конструкция гармонического образования // Библиотека RIN.RU // <http://lib.rin.ru/doc/i/82206p3.html>;

³⁴ Извозчиков В. А. Этимология и смысл понятия «информология» // Наука и школа. – 2005. – № 1. – С. 25–29.

³⁵ Там само.

³⁶ Юзвизин И. И. Энциклопедия информологии. – М., «Информология», 2000. – С. 9.

³⁷ Там само. – С. 9–13

³⁸ Стяжкин Н. И., Кравченко Н. Д. К проблематики документалистики // Доклады на конференции по об-

работке информации, машинному переводу и автоматическому чтению текста. – 1961. – Вып. 4. – С. 2.

³⁹ Воробьев Г. Г. Документалистика и научная информация // Информатика и ее проблемы: сб. статей. – Новосибирск, 1970. Вып. 1. – С. 24.

⁴⁰ Кулешов С. Г. Документоведство: История. Теоретические основы / УНДІАСД, ДАККиМ. – К., 2000. – С. 33.

⁴¹ Горєва В. В. Інформологічні дослідження в документознавстві в Україні у 60–70-і роки ХХ ст. (на прикладі досліджень Української філії науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР в м. Києві) // Архіви України. – 2011. – № 2–3. – С. 46–56.

УДК 930.253:908(092)(477.51)

Людмила Шипко

КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ МИХАЙЛА МИКОЛАЙОВИЧА БЕРЕЖКОВА

Статтю присвячено краєзнавчим дослідженням М. М. Бережкова (1850–1932). У ній проаналізовано наукові праці вченого з регіональної історії України, головним чином з історії Чернігівського краю та міста Ніжина.

Ключові слова: М. М. Бережков, краєзнавчі дослідження, регіональна історія України, Чернігівський край, Ніжин.

Статью посвящено краеведческим исследованиям М. Н. Бережкова (1850–1932). В ней проанализировано научные труды ученого по региональной истории Украины, главным образом по истории Черниговского края и города Нежина.

Ключевые слова: М. Н. Бережков, краеведческие исследования, региональная история Украины, Черниговский край, Нежин.

Article is devoted of regional studies Michael Nikolaevich Berezhkov's researches (1850–1932). It is analysed scholar works of the scientist on a regional history of Ukraine, mainly scientific works of the Chernigov territory and city of Nezhin.

Key words: M. N. Berezhkov, researches of regional studies, regional history of Ukraine, the Chernigov territory, Nezhin.

Михайло Миколайович Бережков – професор російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька народився у с. Мостці Володимирської губернії у 1850 р. Йому належать наукові дослідження з давньоруської історії, середньовічної історії російсько-німецьких торговельних відносин, історії міждержавних відносин Московської держави з сусіднім Кримським ханством та Польсько-Литовською державою XV–XVII ст., із регіональної історії України, а саме історії Чернігівщини в цілому та Ніжина зокрема.

Комплексного дослідження, присвяченого безпосередньо вивченню краєзнавчих студій М. М. Бережкова, майже немає. Усі українські науковці В. Малиневська, О. Бойко, В. Симоненко, Х. Лашенко, Є. Страшко і О. Гречишкіна, Л. Ясновська, С. Зозуля, В. Ткаченко¹ та інші у своїх працях зосередили увагу на діяльності головних структурних підрозділів ніжинського навчального закладу, зокрема, Ніжинського історико-філологічного товариства, що функціонувало при Ніжинському історико-фі-

лологічному інституті, Ніжинської науково-дослідної кафедри Ніжинського інституту народної освіти та Ніжинського наукового товариства краєзнавства, де працював М. Бережков, і лише побіжно згадують його ім'я.

Звертаючись до проблеми вивчення регіональної історії України звичайно М. Бережков розумів, що з історії, археології і етнографії Чернігівського краю написано і видано чимало змістовних робіт, з-поміж яких учений відзначав у своїх працях цінну спадщину таких істориків: М. Марков, О. Шафонський, М. Маркевич, М. Максимович, О. Лазаревський, Д. Багалій, П. Голубовський, О. Русов, В. Горленко². Враховуючи міцні традиції краєзнавчих розробок у творчості останніх, він був переконаний, що наявна історіографічна спадщина все ж потребує критичного перегляду, шляхом залучення нових та глибшого опрацювання «старих» історичних джерел (літописних пам'яток та актового матеріалу) задля ґрунтовнішого дослідження української історії.

© Людмила Шипко, 2011

Перша краєзнавча праця М. Бережкова (1895) присвячувалася ознайомленню суспільної та наукової громадськості з опублікованими уривками листів та щоденників з враженнями про Ніжин історика Д. Бантиша-Каменського та відомого письменника князя І. Долгорукого, які відвідали місто у XIX ст.³ Опрацьовуючи історичні записи мандрівників, автор звернув увагу на подані ними тлумачення етимології слова «Ніжин». Зокрема, І. Долгорукий, посилаючись на свідчення архімандрита Віктора, зі слів останнього записав, що «назва Ніжин пішла від того, що на місці цього міста відбулася битва в. кн. Ізяслава Ярославича з непокірним переяславським князем, що після битви великий князь, помітивши поблизу «незжату» ділянку хліба, наказав на цьому самому місці побудувати місто, яке опісля й було названо народом Ніжин»⁴. Сам же М. Бережков вважав, що назва міста походить не від «Нежатиної ниви», а від давнього імені «Уненіж»: під цією назвою місто згадано в літописі по Іпатіївському списку в 1147 р., отже, в один рік із Москвою⁵. Також учений підтримав думку М. Погодіна і М. Карамзіна щодо розмежування міст Нежатин, Унеж (Уненіж) і Неятін від місцевості Нежатиної ниви⁶.

Подальше дослідження місцевої старовини науковця пов'язано з підготовкою в 1902 р. спеціальної доповіді на засіданні Ніжинського історико-філологічного товариства⁷, активним учасником якого вчений був з часу початку його діяльності 14 вересня 1894 р.⁸ Виголошена М. Бережковим доповідь присвячувалась визначній події української історії – Ніжинській чорній раді 1663 р.⁹ На основі архівних документів він спробував локалізувати на топографічній карті м. Ніжина місце її проведення¹⁰. На жаль, учений не вирішив цього питання, і в зв'язку з цим висловив сподівання на допомогу любителів ніжинської старовини щодо визначення місцевості, де була проведена рада, а також урочищ, які згадувались у джерелах, наприклад, урочище «Романівського кута» – стоянка табору Брюховецького¹¹.

Беручи активну участь у підготовці до всеросійського XII Археологічного з'їзду, проведення якого було заплановано на 1902 р. у Харкові, М. Бережков, як діяльний співробітник спеціальної археологічної комісії при Ніжинському історико-філологічному товаристві, ретельно проводив збирання краєзнавчих відомостей про церкви та монастирі Чернігівської губернії. Останні надсилалися в Ніжинське історико-філологічне товариство місцевими священнослужителями Борзненського, Глухівського, Конотопського,

Кролевецького, Остерського, Новгород-Сіверського, Стародубського повітів у вигляді відповідей на пункти анкетної програми безпосередньо вченому¹². Отриману інформацію з повітів губернії щодо чисельності церков та місцевих старожитностей, а також стану їхньої збереженості М. Бережков систематизував і подав у звіті на зібранні Ніжинського історико-філологічного товариства 22 вересня 1902 р.¹³

Іншим напрямом роботи М. Бережкова у ніжинському відділі підготовчого комітету з влаштування майбутнього XII Археологічного з'їзду в Харкові була співпраця з керівництвом Чернігівської гімназії, за сприяння якої вчений отримав на спеціальний розгляд атлас малоросійських карт і планів малоросійських міст XVIII ст. Єдине у своєму роді зібрання Чернігівського атласу Малоросії, репрезентоване 3 картами та 13 планами, було детально досліджено істориком із деяких питань: з'ясування оригінальності документів, часу створення їх, встановлення імен осіб, які долучились до справи об'єднання їх у єдиний атлас та аналізу вцілілих матеріалів. М. Бережков, спираючись на свідчення, які містилися в атласі та допомогу управителя справ Чернігівської архівної комісії П. Тихонова, дійшов висновків, що картографічна пам'ятка складена в січні 1778 р. за наказом генерал-губернатора П. Румянцева, в 1862 р. чернігівським губернатором кн. С. Голіциним (1861–1870) вона передана на зберігання в Чернігівську гімназію¹⁴.

Після завершення в 1904 р. викладацької діяльності в Ніжинському історико-філологічному інституті, М. Бережков не припинив власні науково-дослідні студії, продовживши справу вивчення краєзнавчих аспектів української історії. В 1908 р. його творчі сили були спрямовані на підготовку та участь у XIV Археологічному з'їзді в Чернігові та підтримку членів церковно-археологічної комісії у справі заснування Чернігівського єпархіального архіву. Сам він був удостоєний звання дійсного члена цього архіву від 24 січня 1908 р.¹⁵ Влітку 1908 р. на з'їзді археологів у Чернігові¹⁶, учений, як делегат від Московського археологічного товариства та Володимирської ученої архівної комісії, зробив доповідь, присвячену дослідженню історії пам'ятки давньоруської архітектури – Чернігівського Спаського собору: охарактеризував головні етапи його будівництва, періоди найбільших перебудов і реконструкцій¹⁷. Предметом детального вивчення дослідника стали також історичні перекази про події, що мали місце в Ніжині під час

Північної війни і стосувались зокрема 1709 р.¹⁸ Іншою, виголошеною на цьому ж з'їзді, розвідкою краєзнавчого спрямування була розповідь ученого про життя та наукові студії з історії Чернігівського краю історика М. Маркова (1760–1819)¹⁹. Крім того, М. Бережков дав згоду на експонування власних археологічних експонатів (турецький ятаган, старовинний каламар та копія чернігівської гривні-змійовика) на виставці під час з'їзду в Чернігові²⁰.

Залишаючись активним учасником обговорень наукових проблем вітчизняної історії на засіданнях Ніжинського історико-філологічного товариства при інституті, 15 грудня 1909 р. М. Бережков був удостоєний звання почесного члена його²¹. Слід відзначити, що чудова традиція поповнення складу Товариства почесними представниками була започаткована 23 травня 1898 р. із запрошенням у цій якості до нього проф. В. Антоновича²². Зокрема, станом на 1912 р. М. Бережков був представлений почесним членом разом із Ф. Гельбке, Г. Зенгером, А. Кадлубовським, графом О. Мусіним-Пушкіним, Є. Петуховим, М. Сперанським та І. Турцевичем²³.

Що ж до повернення Михайла Миколайовича в лютому 1919 р. до викладацької роботи в Ніжинському інституті, то крім завідування справами інститутської бібліотеки, він протягом цього року з перервами, що були зумовлені перебігом військових подій та, зрештою, встановленням більшовицької влади у країні, ознайомлював слухачів закладу (переформованого восени 1919 р. у Науково-педагогічний інститут)²⁴ з історією м. Ніжина. Вже наприкінці 1920 р. конференцією інституту, на той час вищим колегіальним органом, його було уповноважено читати лекції з етнографії та курс вітчизнознавства, головним чином про Чернігівський край²⁵.

За ініціативи радянської влади у липні 1921 р. Науково-педагогічний інститут перетворено в Ніжинський інститут народної освіти (НІНО). На цьому етапі розвитку вищої школи дещо розширився склад фахових навчальних предметів. Проте усе ж таки акцент робився на викладанні дисциплін гуманітарного циклу, з-поміж яких історія посідала одне з провідних місць²⁶. У зв'язку з цим М. Бережков до кінця 1922 р. на історичному відділенні інституту викладав курс російської історіографії²⁷ та етнографії²⁸, а також спеціальний курс з історії Новгороду і Пскова²⁹. На додаток для відвідувачів занять ніжинський професор укладав курсові програми та конспекти, провадив історичні семінари,

визначав теми та завдання для рефератів та курсових творів³⁰.

Поряд із налагодженням викладацької діяльності в НІНО, Михайло Миколайович повернувся до активної дослідницької роботи. У реалізації вченим головних науково-теоретичних завдань велику роль відіграло створення згідно з постановою колегії Головного профосвіти УСРР від 17 лютого 1922 р. Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури і мови (Ніжинська НДК)³¹ у складі трьох секцій: української та російської історії (керівник проф. В. Ляскоронський, дійсні члени – проф. Г. Максимович та М. Бережков), української та російської літератури і мови (керівник – проф. В. Резанов, дійсний член – О. Грузинський) і античної культури (керівник – проф. П. Тихомиров, дійсні члени – проф. І. Турцевич та проф. І. Семенов). Керівником кафедри було призначено П. Тихомірова, а у квітні 1923 р. його замінив В. Резанов, який очолював її упродовж усього строку її існування, а саме до кінця 1930 р.³² М. Бережков, отримавши 16 липня 1922 р. повідомлення про офіційне зарахування до складу історичної секції НДК, планує приступити до опрацювання історичних матеріалів у місцевих архівах та бібліотеці інституту³³. Уже 14 березня 1923 р. його включили в список наукових діячів третьої категорії. Після звільнення з посади керівника секції української та російської історії в лютому 1923 р. В. Ляскоронського, а згодом і призначеного на його місце Г. Максимовича, на засіданні кафедри 22 січня 1924 р. М. Бережкова уповноважили виконувати ці обов'язки³⁴. Відповідальне призначення Михайла Миколайовича на цю посаду відбулось у період, коли адміністративна політизація дедалі більше почала проникати у наукове життя, орієнтуючи її роботу здебільшого на практику соціалістичного будівництва.

Головним у ході перевірки роботи науково-дослідних кафедр в Україні згідно з «Положенням» про них від 18 лютого 1924 р.³⁵ було з'ясування наукової цінності та значення наукових студій їхніх членів. Особлива увага приділялась роботі «старої» професури та аспірантів. Так, уже в грудні 1923 р. при плануванні наукової роботи на перше півріччя 1924 р., відповідно до директив, членам Ніжинської НДК необхідно було вказати науково-теоретичне і практичне значення своїх досліджень³⁶. М. Бережков, будучи втягнутим у процес суспільно-політичної перебудови в країні та застосування представниками історичної науки Росії й Ук-

райни класового підходу в теоретичній та науково-дослідній роботі, зазнав відкритих звинувачень в ідеалізмі з боку директора Ніжинського інституту народної освіти М. Куїса, що ледь не спричинили його звільнення з роботи. Проте рішенням Ніжинської НДК ученого було залишено в інституті та призначено на посаду завідувача секції української і російської історії, хоча з протоколу викреслили рішення про визнання цінності його робіт³⁷.

Все ж М. Бережков не відмовився від наукового дослідження місцевої старовини. Він прагне написати історичний нарис м. Ніжина. Для здійснення свого наміру у 1923 р. науковець детально розробив план роботи, який передбачав: з'ясування літописних повідомлень щодо Уне-ніжа та Нежатина; дослідження жалуваної грамоти польського короля Яна Казимира, яка підтверджувала надання Ніжину Сигізмундом III в 1625 р. магдебурзького права; аналіз низки грамот російського царя Олексія Михайловича, дарованих м. Ніжину (оригінали яких зберігалися в бібліотеці Ніжинського інституту народної освіти); проведення доповнення відомостей з історії Ніжина, які містяться в грамотах та інших джерелах: літописах, актах, описах генеральних ревізій, щодо обліку населення, землеволодіння тощо; з огляду на наявність у НІНО джерельних матеріалів архіву місцевого грецького магістрату, викласти історію Ніжинської грецької общини, її самоврядування та судочинства, привілейованого становища, обсягів торгівлі в Ніжині й по всій Україні, а потім по всій Росії та за кордоном; дослідити накази про потреби та користь міста, що були вручені ніжинським депутатам, відрядженим у Комісію по підготовці проекту нового уложення в 1786 р., і порівняти їх з інформацією про м. Ніжин у праці О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание», 1786 р. видання; подати історію вищої школи в м. Ніжині, яка вже понад століття існувала в місті (починаючи з Гімназії вищих наук князя-канцлера О. Безбородька)³⁸, і, нарешті, впорядкування історії Ніжинської вищої школи³⁹. М. Бережков наполегливо втілював свій намір у життя. Деякі результати своєї праці у цьому напрямі він оприлюднив на засіданнях історичної секції науково-дослідної кафедри Ніжинського інституту народної освіти.

З 1924 р. він ретельно вивчав наукову спадщину О. Рігельмана, Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, Філарета Гумілевського, П. Куліша, О. Лазаревського, вважаючи, що подібні спеціальні дослідження можуть бути корисни-

ми для загальної історії культури та суспільного життя України⁴⁰. Щодо визначення вченим поряд з дослідженням краєзнавчих аспектів української історії головним, центральним пунктом програми вивчення економічної історії України та з'ясування причин і перебігу подій політичної боротьби в Україні середини XVII ст., а також висловлення ним прагнення дослідити процес районування території сучасної історико-України з врахуванням нових соціально-економічних заходів радянської влади⁴¹, то їх слід розцінювати як внесення змін в історичні погляди М. Бережкова, що відбулися під впливом марксистської ідеології, і, які можуть водночас сприйматися як захисна реакція у відповідь на методологічний диктат.

Підбиття підсумків результатів дослідження з регіональної історії України здійснив М. Бережков у 1923–1925 рр., а оприлюднив уже на засіданнях Ніжинської НДК частково в 1925 та 1926 р. Тоді ним виголошено низку доповідей. Першу присвячено з'ясуванню авторства «Замечаний до Малой России принадлежащих»⁴², що були опубліковані О. Бодянським у «Чтениях Общества истории и древностей российских при Московском университете» у 1848 р. Підсумком цієї роботи стала його доповідь на засіданні історичної секції Науково-дослідної кафедри 3 та 24 червня 1925 р.⁴³ Він, зокрема, встановив, що ці «Замечания» складено у перший рік правління імператора Олександра I⁴⁴. Досліднику було відомо, що, на переконання Д. Бантиша-Каменського, її автором був директор Чернігівської гімназії М. Марков. Перевірка М. Бережковим наявної інформації та тексту пам'ятки не дала достеменних доказів щодо авторства М. Маркова, як не підтвердила і припущення вченого про авторство О. Шафонського або Д. Бантиша-Каменського⁴⁵. Однак, це не завадило йому говорити про те, що хто б не був укладачем зауважень, чи українець, чи росіянин, він подав коротке і сильне зображення внутрішнього побуту України до початку XIX ст., а також висловив жаль, що «в українській історіографії «Замечаниям» надається дуже мало уваги»⁴⁶. Вчений готував до друку дослідження⁴⁷, але воно так і не з'явилося в світ.

Результати проведеного вченим з липня до грудня 1926 р. дослідження питання про становище царських воєвод в Україні з часів її приєднання до Москви, при гетьмані Б. Хмельницькому і в наступний період так званої «Руїни»⁴⁸, були представлені М. Бережковим 23 листопада 1926 р. доповіді «Про становище та діяльність московсь-

ких воєвод в містах України» та «Іван Ржевський, ніжинський воєвода (До історії м. Ніжина)»⁴⁹. Визначивши у праці головні риси особистості царського воєводи І. Ржевського та період його воєводства в Ніжині 1665–1672 рр., дослідник не оминув увагою вивчення проблеми об'єднання «двох половин руського світу, південної Росії з північною (Малою з Великою)». М. Бережков висловив власну думку щодо здійснення об'єднаної справи не в силу договору «рівного з рівним». Зокрема, він вважав, що зумовлена «силою речей, ходом усієї російської історії», ця справа є загальнонародною, а не результатом дій окремих осіб і станів, гетьманів чи шляхти⁵⁰.

Наприкінці 1925 р. М. Бережков також готував до публікації працю «До історії Чернігівщини і Ніжинського краю»⁵¹ і працював над узагальнюючим нарисом про становище України у другій половині XVII ст.⁵² Проте ці наукові розвідки фактично залишились у стані розробки, хоча окремі матеріали все ж були оприлюднені. Зокрема, 9 червня 1926 р. вчений зробив доповідь «З історії м. Ніжина (про земляні та дерев'яні укріплення м. Ніжина XVII–XVIII ст.)», в якій спробував встановити місцезнаходження колишніх міських укріплень та намагався довести, що в минулому місто поділялось на «верхнє» і «нижнє»⁵³.

М. Бережков також опрацював загальну історію магдебурзького права та особливості його впровадження у м. Ніжині⁵⁴. Однак, проведена ним кропітка робота, звелася виключно до накопичення історичних матеріалів та їхнього аналізу і, на жаль, не була оприлюднена з огляду на стан його здоров'я і, власне, через похилий вік. Це визнавав й сам учений: «Так, я слабшаю силами, відчуваю, що більше не служача для Інституту. Досить тягти лямку; пора відпочити...»⁵⁵. Відтак, уже в липні 1925 р. він звільнився з посади завідувача бібліотеки Ніжинського інституту народної освіти⁵⁶. У жовтні 1926 р., через відсутність В. Резанова, разом з обов'язками завідувача історичної секції його уповноважили на тимчасове заступництво посади керівника Ніжинської НДК⁵⁷. А вже 21 грудня 1926 р. вчений офіційно склав з себе обов'язки керівника секції української та російської історії Ніжинської науково-дослідної кафедри Ніжинського інституту народної освіти. Надалі цю посаду обіймав М. Петровський – представник молодшої генерації ніжинських істориків⁵⁸.

З виходом на пенсію Михайло Миколайович продовжив свою співпрацю з Ніжинським товариством краєзнавства, організованим силами викладацького колективу Ніжинської науково-

дослідної кафедри Ніжинського інституту народної освіти 25 січня 1925 р. Головне завдання новоствореного товариства полягало у розвитку регіонального краєзнавства, а тому охоплювало «всебічне вивчення місцевого краю, продуктивних сил його, економіки, статистики, населення, його побуту, мови, історії та старовини, мистецтва і популяризацію відомостей про свій край»⁵⁹. Ареал його діяльності обмежувався м. Ніжином, його округою та суміжними територіями, що мали з нею природничо-господарсько-культурні зв'язки.

Дійсними членами Ніжинського НТК могли бути усі, хто «науково працює», а членами-співробітниками – ті, хто допомагав товариству своєю участю. Відтак воно налічувало 25–30 осіб. 28 червня 1925 р. згідно із його статутом було обрано раду. Її головою став М. Булаєвський, заступником голови – А. Єршов, членами правління та кандидатами обрали М. Бережкова, К. Штеппу (скарбник), В. Фесенка (секретар), М. Куїса та П. Бельського⁶⁰.

Реформоване в 1927 р. товариство вже включало в організаційну структуру чотири фахові секції: історичну, статистично-економічну, етнографічну та природничу. Історичну секцію очолював М. Петровський, а до її складу входили М. Бережков, наукові співробітники А. Єршов, В. Кукаркін, В. Фесенко, які вивчали історію м. Ніжина XVII–XVIII ст. Найінтенсивніше товариство працювало у 1927–1928 рр. Надалі проблемами фінансування почали гальмувати виконання накресленої програми досліджень, а у 1930 р. воно фактично припинило своє існування⁶¹.

Незважаючи на звільнення від викладацької та наукової роботи в Ніжинському інституті народної освіти, М. Бережков у 1927–1930 рр. продовжував в якості дійсного представника⁶² та вільного слухача Ніжинської НДК відвідувати її засідання⁶³.

Для М. Бережкова у цей період також панацеєю від самотності слугували дружнє спілкування з рідними під час його останньої поїздки влітку 1927 р. у м. Володимир-на-Клязмі⁶⁴ та колегами-науковцями. З-поміж постійних відвідувачів ніжинського професора був академік Всеукраїнської академії наук К. Харлампович, спеціаліст у галузі церковної старовини, культури та освіти в Україні XVII–XIX ст. Перебуваючи з 1928 р. в м. Ніжині, Костянтин Васильович, крім викладацької діяльності в Ніжинському інституті народної освіти, виявив інтерес до унікального архіву Ніжинського грецького братства та Ніжинського грецького магістрату, що скла-

дав свого часу важливу основу дослідницьких зацікавлень і для М. Бережкова⁶⁵. Враховуючи обізнаність Михайла Миколайовича щодо деяких аспектів вивчення історії ніжинських греків, а також з історії м. Ніжина, він залюбки ознайомлював К. Харламповича із своїми здобутками у цій галузі⁶⁶. В центрі обговорень М. Бережкова з іншим науковцем С. Самойловичем чільне місце посідали питання, присвячені українській історії⁶⁷. Продовжуючи творчу співпрацю з колегами Ніжинської НДК та беручи участь в урочистих заходах НІНО, історик мав нагоду в травні 1929 р. особисто познайомитися з академіком А. Кримським та його секретарем М. Левченком під час їхнього візиту до Ніжина⁶⁸.

Помер М. Бережков у 1932 р. і був похований у м. Ніжині, його північній околиці на Гречкому кладовищі.

Учений увійшов в історію української та російської науки як відомий вчений – історик Росії, історіограф та джерелознавець, археограф та краєзнавець.

Його дослідження, що мали на меті створення цілісного краєзнавчого нарису Ніжина та Чернігівщини, хоч є невеликими науковими роботами, але все ж важливі для сучасних місцевих істориків-краєзнавців, як цінні напрацювання, багаті не тільки джерельною базою, а й підкріплені доречними критичними зауваженнями до історіографічних здобутків попередніх поколінь щодо окресленої проблеми дослідження.

¹ Малиневская В. М. Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX – начале XX вв.: автореф. ... дис. канд. ист. наук: 07.00.01. – К., 1990. – 17 с.; Бойко О. Д. Ніжинська науково-дослідна кафедра історії, культури і мови в історичному контексті 20–30-х рр. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С. 38–48; Бойко О. Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури та мови (20–30-ті рр.) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 120–127; Симоненко В. І. До 100-річчя заснування Ніжинського історико-філологічного товариства // До 100-річчя Ніжин. Іст.-філол. т-ва: тези і матеріали конф. Іст.-краєзн. т-ва, 25–27 трав. 1994 р. – Ніжин, 1995. – С. 2–10; Лащенко Х. Науковий і просвітницький осередок у провінції. До сторіччя з дня утворення Ніжинського історико-філологічного товариства (1894–1919) // Наук. записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 1996. – Т. I. – С. 134–150; Страшко Є. Гоголівський інститут у 20–30-х роках // Сіверян. літопис. – 2000. – № 5. – С. 24–26; Страшко Є. М., Гречишкіна О. М. Заснування, структура і функції Ніжинського історико-філологічного товариства // До 100-річчя Ніжин. Іст.-філол. т-ва: тези і матеріали

конф. Іст.-краєзн. т-ва, 25–27 трав. 1994 р. – Ніжин, 1995. – С. 10–12; Яснговська Л. В. Археологічна діяльність Ніжинського історико-філологічного товариства // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8. – С. 105–107; Зозуля С. Ніжинське краєзнавче товариство 20-х рр. XX ст. // Сіверян. літопис. – 2000. – № 5. – С. 98–104; Зозуля С. Ю. Корпусна публікація до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) // Архіви України. – 2003. – № 1–3 (251). – С. 65–92; Ткаченко В. В. Краєзнавча діяльність Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури й мови у 20-х рр. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 103–104.

² Бережков М. Н. О занятиях археологической комиссии (Доклад, читанный в годичном собрании Общества, 22 сентября 1902 года председателем Комиссии и Общества) // Сб. Ист.-филол. об-ва при Ин-те князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – Т. IV. – Отд. I. – С. 60; ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 324, арк. 3 зв; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 187 зв.–188.

³ Бережков М. Н. Город Нежин в начале XIX века по описанию московских путешественников. (Заметки к истории Нежина) // Изв. Нежин. Ист.-филол. ин-та князя Безбородко. – Нежин, 1895. – Т. XVIII. – С. 1–18.

⁴ Там само. – С. 15.

⁵ Там само.

⁶ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 90, арк. 16 зв.

⁷ Протоколы заседаний Общества с 28 февраля 1900 года по 22 ноября 1902 года // Сб. Ист.-филол. об-ва при Ин-те князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – Т. IV. – С. 8.

⁸ Отчёт об основании Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородко и об его состоянии и деятельности за время от 3 апреля 1894 до 14 сентября 1895 г. // Сб. Ист.-филол. об-ва при Ин-те князя Безбородко в Нежине. – К., 1896. – Т. I. – С. 46.

⁹ О составе и деятельности Общества (Несколько данных из отчётов секретарей Общества: И. А. Сребниченко за 1900–1901 год и М. И. Лилеева за 1901–1902 год) // Сб. Ист.-филол. об-ва при Ин-те князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – Т. IV. – С. 33; ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 73, 28 арк.

¹⁰ Коваленко А. Б. М. Н. Бережков – историк и краевед // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 105.

¹¹ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 73, арк. 26.

¹² Там само, спр. 327–350, 109 арк.

¹³ Бережков М. Н. О занятиях археологической комиссии (Доклад, читанный в годичном собрании Общества, 22 сентября 1902 года председателем Комиссии и Общества) // Сб. Ист.-филол. об-ва при Ин-те князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – Т. IV. – Отд. I. – С. 35–60.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 325, арк. 1–3.

¹⁵ Там само, спр. 517, арк. 1–2.

¹⁶ Известия XIV Археологического съезда в г. Чернигове. 1–15 августа 1908 г. – Чернигов, 1908. – С. 65, 101.

¹⁷ Бережков М. Н. К истории Черниговского Спасского собора // Труды XIV Археол. съезда в Чернигове. – М., 1908. – Т. II. – С. 1–28.

¹⁸ *Бережков М. Н.* Нежинские предания о Полтавском 1709 годе // Сб. Ист.-филол. об-ва при Ин-те князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1910. – Т. VII. – С. 1–16.

¹⁹ Известия XIV Археологического съезда в г. Чернигове. 1–15 августа 1908 г. – Чернигов, 1908. – С. 141; *Бережков М. Н.* Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. Материалы и заметки // Труды XIV Археол. съезда в Чернигове 1909 г. – М., 1911. – Т. III. – С. 271–303.

²⁰ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 504, арк. 1–2.

²¹ Там само, спр. 519, арк. 1.

²² Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 1334, оп. 1, спр. 17, 31 зв.

²³ Личный состав Историко-филологического Общества при Институте князя Безбородко к 1 января 1912 г. // Сб. Ист.-филол. об-ва при Ин-те князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1912–1913. – Т. VIII. – С. 47–48.

²⁴ *Страшко Є.* Гоголівський інститут ... – С. 24.

²⁵ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 46, арк. 11; спр. 48, арк. 47.

²⁶ *Острянко А.* Ніжинська історична школа: Доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. XX ст.) // Сіверян. літопис. – 2000. – № 5. – С. 32.

²⁷ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 6, арк. 4; ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 436, 6 арк.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 826, арк. 18 зв., 39.

²⁹ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 182, 95 арк.

³⁰ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 7 зв.

³¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 171.

³² *Острянко А.* Ніжинська історична школа ... – С. 33.

³³ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 51, арк. 3.

³⁴ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 15–16 зв.

³⁵ *Острянко А.* Ніжинська історична школа ... – С. 33.

³⁶ *Бойко О.* Нарис історії Ніжинської ... – С. 123.

³⁷ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 320, арк. 12.

³⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 166 зв. – 167.

³⁹ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 34–35.

⁴⁰ Там само, арк. 25 зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 245.

⁴¹ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 37.

⁴² Там само, арк. 28.

⁴³ *Зозуля С. Ю.* Корпусна публікація ... – С. 78.

⁴⁴ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 320, арк. 108.

⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 188 зв.

⁴⁶ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 320, арк. 113.

⁴⁷ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 34 зв.

⁴⁸ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 320, арк. 197–200.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4647, арк. 37–37 зв.

⁵⁰ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 315, арк. 79 зв.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4647, арк. 99, 112.

⁵² Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 320, арк. 120 зв.–121.

⁵³ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 92, арк. 39 зв. – 40.

⁵⁴ Відділ Держархіву Чернігів. обл. в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 34 зв.

⁵⁵ Там само, арк. 17.

⁵⁶ Там само, арк. 19.

⁵⁷ Там само, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 92, арк. 48–48 зв.

⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4647, арк. 36.

⁵⁹ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 6108, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

⁶⁰ Там само, арк. 6, 12.

⁶¹ *Острянко А.* Ніжинська історична школа: Доба розквіту ... – С. 36–37.

⁶² Науково-дослідча катедра історії культури та мови при Ніжинському інституті народної освіти. 01.07.1928. – 01.07.1929. // Зап. Ніжин. ін-ту народ. освіти та Наук.-досл. каф-ри історії культури й мови при ін-ті. – Ніжин, 1929. – Кн. IX (1929 р.). – С. 294.

⁶³ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 59, арк. 28.

⁶⁴ Там само, спр. 57, арк. 8.

⁶⁵ *Шипко Л. В.* Археографічні та архівознавчі студії М. М. Бережкова (1850–1932) // Чотирнадцята Всеукр. конф. молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів: матеріали конф., 20 трав. 2009 р., м. Київ. – К., 2009. – С. 233.

⁶⁶ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 58, арк. 12.

⁶⁷ Там само, арк. 15.

⁶⁸ Там само, спр. 59, арк. 9.

УДК 94:[329.12+323.39](477)«19»

Світлана Іваницька

УКРАЇНСЬКА ЛЕГАЛЬНО-НАРОДНИЦЬКА ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА АРХЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ

Узагальнено доробок вітчизняних істориків, філологів, археографів, політологів, фахівців із історії журналістики, історії педагогіки та історії юридичної думки стосовно заявленої проблеми. Зроблено висновки щодо вичерпаності апробованих моделей дослідження партійно-політичної еліти в умовах трансформації української гуманітаристики. Окреслено подальші перспективні напрями зі застосуванням методів історичної антропології, просопографії, порівняльних та міждисциплінарних студій.

Ключові слова: еліта, ліберальна демократія, Українська демократично-радикальна партія, історіографія, археографія.

Автором систематизированы труды отечественных историков, археографов, филологов, политологов, специалистов по истории журналистики, истории педагогики и истории юридической мысли в отношении заявленной проблемы. Сделаны выводы относительно исчерпанности апробированных моделей исследования партийно-политической элиты в условиях трансформации украинской гуманитаристики. Очерчены возможные перспективные направления: методы исторической антропологии, просопографии, сравнительные и междисциплинарные студии.

Ключевые слова: элита, либеральная демократия, Украинская демократическо-радикальная партия, историография, археография.

The article summarizes national historians', philologists', archeographers', political scientists', specialists' in the history of journalism, history of pedagogy and history of jurisprudence achievements on the subject and the object of study. There are some conclusions that the party elite conventional research model has been exhausted in Ukrainian transforming humanities. There are also outlined some tendency prospects such as historical anthropology methods, prosopography, comparative and interdisciplinary studies.

Key words: elite, liberal democracy, Ukrainian Democraticall-Radical party, historiography, archaeography.

Проблема політичних еліт і політичного літерства в добу «національного відродження», а надалі – в роки Української революції 1917–1921 рр. – одна з центральних в сфері гуманітарних досліджень сучасної України. В межах цієї досить широко окресленої теми вивчається одночасно комплекс взаємопов'язаних питань: суспільно-політичні течії, партійні асоціації, їхня ідеологія і програма; власне партійно-політична еліта як продуцент, медіатор і носій соціалістичних, консервативних, ліберальних і націоналістичних ідей; індивідуальний життєвий шлях, професійний досвід і творча спадщина найбільш видатних її представників (насамперед, «людей першого ряду в історії»), їхня партійно-політична діяльність.

Особливий інтерес останнім часом викликає у науковців вивчення еліти ліберально-демократичного спрямування, насамперед тієї її частини, що або вже набула виразно української ідентичності, або невпинно еволюціонувала в цьому напрямі від ідентичності «загально-російської». Для такого зацікавлення є декілька підстав. Це й притаманний еліті цього типу значний інтелектуальний і духовний потенціал, бо саме до її лав входили історики,

публіцисти, юристи, літературознавці, лексикографи, етнографи, педагоги, кооператори, редактори та книговидавці. Це й особливий статус у імперському політичному середовищі початку ХХ ст., пов'язаний із конструктивною взаємодією з соціалістичними та ліберальними течіями в загальноросійському визвольному русі, із контактами з опозиційними представниками «недержавних націй» Російської імперії. Зрештою, це й креативна функція еліти подібного гатунку в період «конструювання нових націй» в Східній і Центральній Європі в добу націоналізму (XVIII – початок ХХ ст.), пов'язана з потребами «винаходу традиції» (Е. Гобсбаум). Її внесок у процес «залучення мас до політики» відбувався під гаслами «відродження» та «визволення» нації, «повернення» та «служіння» інтелігенції рідному народу, й реалізувався передусім у легальних формах діяльності: через розбудову системи комунікацій у вигляді україномовної преси, освіти, «Просвіт», бібліотек, читалень, клубів та народних аудиторій. Як відзначає Я. Й. Грицак, з'ясовуючи «формули» української історії,

«... якими б важливими не були історичні чинники і релігійні поділи, «хто куди потрапить» залежить насамперед від волі національних еліт»¹.

В контексті досліджуваної проблеми термін «еліта» використовується нами в ціннісному сенсі та означає «кваліфіковану меншину», яка продукує нові моделі поведінки, полегшує адаптацію соціуму в мінливому світі, «аристократію духу»; меншість обраних людей, що переважають масу передусім психологічно та інтелектуально (*Хосе Ортега-і-Гассет*)². Стосовно ж оперування прикметником «ліберально-демократична», який нині досить активно, без особливих застережень, експлуатується в пострадянській історіографії, зазначимо, що вважаємо його досить умовним, деякою мірою – символічним, хоча й зручним для позначення того складного комплексу світоглядних настанов, які надихали на початку ХХ ст. цю «творчу меншість». Так, ці інтелектуали дійсно виявляли одночасно інтерес і до ліберальних, і до соціалістичних теорій, базуючи свою практичну діяльність на традиціях українського народництва; вони органічно сприйняли фундаментальні цінності класичного лібералізму, такі, як автономія індивіда, особиста свобода, плюралізм ідей, еволюціонізм. Але зміна соціальних умов і обставин, критика і дискусії в суспільстві привели врешті-решт до утворення лібералізму «гібридного» типу, одного з різновидів родини лібералізмів, який в ідеологічному аспекті можна визначити через дефініції «нового лібералізму», «соціального лібералізму», і навіть – «ліберального націоналізму». Взагалі ж, на думку І. П. Лисяка-Рудницького, «...назавжди в українському русі панувала далекоюсяжна однозгідність щодо засадничих справ: наполегливе прямування до радикальної соціальної реформи, але без духа жорстокості та виключності, що були притаманні багатьом російським революціонерам; відстоювання політичної свободи та конституціоналізму в західному стилі; пропагування федералістичної перебудови імперії як засобу для пропагування українських національних прагнень, без конечності повного розриву з Росією», не зважаючи на деякі індивідуальні та групові ідейні розбіжності³. Ці програмові засади цілком поділяли представники Української демократично-радикальної партії (УДРП), досить неоднорідної за своїм складом політичної сили, та деякі кадети, народні соціалісти, соціалістично-революціонери – члени філій загальноросійських партій в українських губерніях, діячі земств. Значна ж частина представників національно орієнтованої ліберально-демократичної еліти в роки

Першої російської революції входила в УДРП, яка згодом, з квітня по вересень 1917 р. трансформувалася в Українську партію соціалістів-федералістів (УПСФ).

Стосовно методологічних орієнтирів щодо вивчення зазначеної проблеми, найбільш адекватними уявляються модерністські версії націотворення, що, відносно України, знайшли своє обґрунтування, насамперед, у працях Б. Кравченка, Р. Шпорлюка, П.-Р. Магочія, Я. Й. Грицака, Г. В. Касьянова, С. Єсельчика⁴. Українська нація, за термінологією Б. Андерсена, була типовою «уявленою спільнотою», – перш ніж її реальні обриси з'явилися в політикумі, вони були інтелектуально витворені в уяві національної еліти⁵. «Будителі нації» – інтелігенти різних соціально-політичних напрямків, не маючи важелів влади державної, опанували фактично владу культурну. Політизація національного руху була пов'язана передусім із діяльністю нового покоління українських діячів – «людей 1890-х років»⁶.

У пострадянській українській гуманітаристиці наприкінці 1990-х – на початку 2000-х рр. вектор дослідницьких зацікавлень переорієнтувався з представників українського націонал-комунізму, соціал-демократії, соціал-революціонізму та анархізму на постаті ліберально-демократичного напрямку в середовищі партійно-політичної еліти Наддніпрянської України. Чому так сталося? Можливо, тому, що саме ці особи становили «мозок української нації» (*М. С. Грушевський*), її розумову та моральну силу. Можливо, тому, що, змальовуючи в своїй уяві контури «українського проекту», ці люди керувались раціональними міркуваннями, сповідуючи тактику «малих справ» у ім'я «великої мети», не переступаючи через «межі можливого», не впадаючи в утопії чи антиутопії. Просто, відповідально й совісно, своє «діло робили». Кожен – на своєму місці, у межах сил, таланту, здоров'я та літ, одмірених долею... Словом, «творили» всі сфери української модерної культури, включно з культурою політичною. Причини «зміщення» дослідницьких акцентів можна шукати також в усталенні форм новітньої української державності, в зміні суспільних настроїв, у «інтелектуальній репатріації» діаспорних студій (праці І. Лисяка-Рудницького, Р. Шпорлюка, Б. Кравченка, З. Когути, П.-Р. Магочія та ін.), у реальному «поверненні» до сучасного читача численної книжкової та рукописної спадщини діячів ліберально-демократичного напрямку початку ХХ ст. Можливо, у свідомому чи підсвідомому бажанні гуманітаріїв відновити

той «втрачений світ», створити фактично «другу реальність», аби компенсувати нестачу тих цінностей у мозаїці фрагментарного світу кризової України, що перебуває увесь час свого посткомуністичного існування в стані транзиту. Концентрація уваги науковців на постанях ліберально-демократичної орієнтації може розглядатися і як намагання вітчизняних гуманітаріїв збудувати той недосяжно бажаний «національний пантеон героїв», які б мали реальні й беззаперечні інтелектуальні, моральні та світоглядні чесноти.

На підставі вивчення та систематизації публікацій вітчизняних істориків, філологів, археографів, політологів, фахівців із історії журналістики, історії педагогіки та історії юридичної думки виявлено наступні тенденції. По-перше, це – поява різнопланових документальних публікацій, прокоментованих фахівцями⁷. По-друге, організація наукових та громадських форумів, присвячених окремим видатним діячам із ліберально-демократичного середовища (деякі з них уже стали традиційними): так, у Черкасах регулярно відбуваються «Всеукраїнські Єфремівські читання», у Києві – ювілейні конференції, присвячені С. О. Єфремову⁸, в літературно-меморіальному музеї-заповіднику імені М. М. Коцюбинського – наукові читання на честь І. Л. Шрага⁹. До 145-ї річниці з дня народження Бориса Грінченка в Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка (грудень 2008) відбулася всеукраїнська наукова конференція «Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея»¹⁰. По-третє, створення історико-біографічних праць в жанрі «портрета на тлі доби» фаховими істориками¹¹ та літераторами (Ю. М. Хорунжий, А. А. Болаболченко). Нариси про окремих діячів ліберально-демократичного напрямку містяться в виданнях Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса в серії «Українська ідея» (в 4-х кн.): «Українська ідея та її творці» (кн. 2, К., 1999) – нарис про О. Г. Лотоцького, «Постаті на тлі революції» (кн. 3, К., 1994) – нариси про М. Грушевського, С. Єфремова, М. Василенка; а також у окремих виданнях, присвячених історії української дипломатії в особах¹². Чимало розвідок опубліковано на сторінках збірника «Історіографічні дослідження в Україні»¹³. Четверте, це – поява генеалогічних розвідок, вивчення ролі й місця українських династій у процесах соціокультурної трансформації «українства»¹⁴. П'яте, поява праць, де з'ясовуються професій-

ні¹⁵, політичні й державні¹⁶, публіцистичні та просвітницькі аспекти діяльності¹⁷, участь у розбудові української автокефальної церкви (І. І. Огієнко, В. А. Біднов, О. Г. Лотоцький)¹⁸, «образ» того чи іншого діяча в освітленні сучасників та нащадків¹⁹, інтерпретація його інтелектуальної спадщини в ракурсі «погляду через століття»²⁰, сприйняття тим чи іншим діячем постаті та творчості Т. Г. Шевченка²¹.

Цінними для відтворення унікального «мікрокосму», що склався в середовищі української культурницької та політичної еліти наприкінці XIX – початку XX ст., є праці І. Б. Гирича щодо особистих – творчих та наукових контактів – В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського, С. О. Єфремова, М. П. Василенка, І. Я. Франка²².

В низці статей освітлюються проблеми самоідентифікації представників ліберально-демократичної еліти, «подвійної лояльності», політичний «дрейф» між «двома берегами» – українським та російським²³. Створюються просопографічні портрети окремих постатей, і – що важливо – не лише з «першого ряду» в історії²⁴. Видано різноманітні енциклопедичні²⁵, біографічні²⁶, біобібліографічні довідники²⁷, безперечно корисні гуманітаріям.

Активно здійснюється видання спадщини видатних представників української ліберально-демократичної еліти: друкуються мемуари²⁸, щоденники²⁹, листування³⁰, історична та політична публіцистика³¹, художні³², наукові³³, популярні³⁴ твори.

Починаючи з кінця 1980-х рр., інтенсивно перевидається спадщина М. С. Грушевського³⁵. Розроблено національний видавничий проект якнайповнішої публікації праць М. С. Грушевського³⁶. Значну питому вагу в археографічному доробку науковців складає друкована та недрукована спадщина Е. Х. Чикаленка. Повернення духовної спадщини мецената-патріота, що поєднував у собі одночасно практицизм і романтизм, утилітаризм і здатність бачити більш широкі перспективи, мав добрий естетичний смак та інтуїтивне відчуття логіки української історії, є неоцінимо важливими для відновлення духовних цінностей у сучасній Україні.

Різні грані проблеми, що розглядається, а саме: практична діяльність окремих представників ліберально-демократичного спрямування, політичні та історіографічні погляди М. С. Грушевського, видання періодичної преси (газета «Рада», «Літературно-науковий вістник») – відбилися на сторінках фахових видань Українського науково-дослідного інс-

титулу архівної справи та документознавства (УНДІАСД)³⁷.

В останнє десятиріччя серед істориків та філологів спостерігається справжній «бум» дисертаційних досліджень, присвячених діячам із ліберально-народницького середовища, а саме: Володимиру Антоновичу (В. Ю. Харченко, 2000; О. І. Кіян, 2008), Василю Біднову (І. В. Саламаха, 1998), Миколі Біляшевському (Л. В. Дідух, 2005), Миколі Василенку (С. О. Рудько, 2007), Борису Грінченку (О. І. Неживий, 1994, М. В. Кравченко, 2001), Марії Загірній (Л. Л. Нежива, 2001), А. С. Хомутенку, 2008), Василю Доманицькому (Н. М. Токар, 2008), Дмитру Дорошенку (В. М. Андрєєв, 1998), Сергію Єфремову (Ж. В. Колоїз, 1996; С. Г. Приколота, 1997; Л. В. П'яста, 1998; М. Г. Чернописький, 2001; О. В. Меленчук, 2010; Н. Р. Бойко, 2009; О. А. Лебедева, 2009), Олександрю Лотоцькому (В. П. Швидкий, 2001; О. О. Дудко, 2005; Г. М. Михайленко, 2009), Івану Лучицькому (Н. А. Логунова, 2006), Дмитру Марковичу (С. А. Панченко, 2000; В. П. Рекрут, 2009), Костю Мацієвичу (Л. І. Єпик, 2009), Андрію Ніковському (П. О. Дунай, 2006; Ю. В. Середенко, 2008; М. В. Горбатюк, 2010), Івану Огієнку (М. С. Тимошик, 1997; М. В. Мацько, 1998; І. І. Тюрменко, 2000; В. П. Ляхоцький, 2001), Олександрю Русову (О. Я. Рахно, 2003), Антону Синявському (В. М. Заруба, 1999), Максиму Славінському (В. В. Очеретяний, 2009), Євгену Чикаленку (І. М. Старовойтенко, 2004; Ю. О. Бойко, 2007), Сергію Шелухіну (О. Я. Яцишина, 2004), Костю Широцькому (Л. А. Іваневич, 2006). Як бачимо, у фокусі уваги опиняються уже не лише «постаті першого ряду» в історії, але й «другого», а відтворюваний гуманітаріями «світ політики» на межі XIX – XX ст. стає більш складним та різноголосим, і це симптоматично. Показово, що життя та творчість О. Г. Лотоцького й А. В. Ніковського стали, відповідно, предметом зацікавлення аж трьох дисертантів, спадщина академіка С. О. Єфремова уже перебувала в центрі уваги шести дисертантів; надзвичайною популярністю користується життєдіяльність І. І. Огієнка. Широтою погляду, різноплановістю та фундаментальністю відзначається дисертаційна кандидатська робота І. М. Старовойтенко, присвячена листуванню Є. Х. Чикаленка як історичному джерелу. Але найбільшою популярністю користується, звичайно, особистість і творчість М. С. Грушевського у її найрізноманітніших аспектах. Так, громадсько-політична діяльність ученого висвітлюється

у працях Р. Я. Пирога (1994), В. М. Кухар (1997), В. О. Крота (1998), О. П. Валіон (2003), І. В. Ткаченко (2006), Г. О. Корольова (2009). Останнім часом вивчається мова публіцистики М. С. Грушевського³⁸.

У дисертаційних роботах розглядається у порівняльному аспекті історія формування українських національних еліт (Л. В. Козловська, 2000; Т. В. Винарчук, 2002). У видавничу практику активно втілюються результати наукових розробок архівознавців (археографічні публікації Н. І. Миронець, І. М. Старовойтенко, О. П. Степченко, Ю. В. Середенко, С. О. Якобчук, М. В. Горбатюка та ін.). Важливі матеріали з історії української партійної еліти ліберально-демократичного спрямування містять збірники статей за результатами міжнародних конференцій: у Вінниці – «Національна інтелігенція в історії та культурі України» (остання – жовтень 2008 р.) та Запоріжжі – «Політична еліта в історії України» (травень 2008 р.). У Луганську Інститут грінченкознавства започаткував видання спеціалізованих вісників «Слово і пісня Бориса Грінченка» (1994, 1995, 1996).

Вивчається колекційна та меценатська діяльність видатних діячів ліберально-демократичного напрямку³⁹. Досліджується історія видання газети «Рада» – цього осередку національного відродження⁴⁰, мова мемуарної літератури кінця XIX – початку XX ст. – передусім на матеріалах творчості Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова⁴¹, мовні засоби публіцистики⁴² та політична сатира в інтерпретації С. О. Єфремова⁴³.

У царині історії педагогіки відзначається сталий інтерес до проблеми формування національної свідомості у педагогічній спадщині діячів ліберально-народницького спрямування⁴⁴, досліджується виховний потенціал родин української національної еліти на межі XIX–XX ст.⁴⁵

Значущим є досвід закордонних дослідників щодо розгляду історії визвольного руху крізь призму «історії поколінь»⁴⁶. На цю проблему в загальному вигляді звертає увагу Я. Й. Грицак⁴⁷.

Серед здобутків вітчизняної історіографії, що мають методологічний характер, важливою є стаття Г. В. Касьянова щодо нагальних проблем вивчення історії української інтелігенції⁴⁸. В узагальнюючих працях С. В. Кульчицького окреслено у порівняльному – загальноросійському та загальноєвропейському аспектах – відтинок часу, що є предметом наших зацікавлень⁴⁹. Цікавими є змістовні історіографічні огляди харківського історика С. О. Наумова стосовно

вивчення українського політичного руху та еліт, що його очолювали, в межах Російській імперії⁵⁰. Стосовно змалювання «тла» та «сцени», де діяли представники української партійно-політичної еліти, згадаємо аналітичні нариси І. Б. Гирича, присвячені обрисам «українського дев'ятнадцятого сторіччя»⁵¹, розвідки К. В. Галушка щодо проблем націотворення й ролі еліт в історії України модерної доби⁵², праці С. І. Світленка щодо формування «світу ідей» модерної України кінця XVIII – початку XX ст.⁵³. В монографії А. М. Круглашова досліджено рецепцію ідейної спадщини М. П. Драгоманова в українській політичній думці⁵⁴. В роботах Г. О. Корольова розглянуто роль та статус інтелігенції підросійської України в імперському суспільстві⁵⁵. Нарешті, автор цієї запропонованої увазі читача розвідки нещодавно здійснив спробу узагальнити в збірнику статей головні риси «групового портрета» легально-народницької, конституційно налаштованої партійно-політичної еліти Наддніпрянської України кінця XIX – початку XX ст., окресливши його ідеологічні, організаційні та персональні грані⁵⁶.

Масштабну панораму політичних процесів у значений період, з акцентом на ролі інтелектуалів та політичних партій у розгортанні «українського проекту», змальовує багатотомне видання колективу авторів із Інституту історії України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ «Політична історія України. XX ст.: у 6-ти томах» (Т. 1. – К., 2002) та її компактна одностомна версія «Україна: Політична історія. XIX – початок XXI ст.» (К., 2007). Палітру зацікавлень сучасних дослідників щодо вивчення проблеми «Українська інтелігенція та національний рух на межі XIX–XX ст.» відбивають матеріали збірників Інституту історії України НАНУ (див., наприклад: Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: зб. ст. – К., 2007. – Вип. 14).

Загалом, як бачимо, пострадянська українська гуманітаристика має досить-таки солідний доробок у царині дослідження партійно-політичних еліт та лідерства, особливо на інституціональному, макросоціальному та біографічному рівнях. Але, мабуть, була б доцільною цілеспрямована координація напрямів колективних досліджень, а також дисертаційних уподобань з метою усунення дублювання, марної трати сил, а інколи – й компіляції, зокрема – й стосовно представників інших гуманітарних наук (філології, історії педагогіки, юриспруденції, політології).

Вірогідно, знайдуть успішне продовження видавничі ініціативи фахівців з архівної справи, істориків, філологів, пов'язані з виявленнями та публікацією рукописної спадщини представників української ліберально-демократичної еліти (передусім, листування, щоденників, спогадів), що зберігаються головним чином в особистих фондах Інституту рукопису НБУВ, ЦДІА України, Відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ, Науковому архіві Інституту археології, Рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Вірогідно, більш активно залучатиметься в науковий обіг зарубіжна архівна україніка⁵⁷. Подальшого інформаційного «освоєння» потребують видання ВУАН 1920-х рр. та еміграційна преса 1930-х рр. (матеріали тижневика «Тризуб» тощо).

В умовах трансформації вітчизняної історіографії, її подальшого «занурення» в глибини інтелектуальної історії та «історії повсякденності», більш очевидною стає вичерпаність апробованих моделей досліджень партійно-політичної еліти. Час потребує застосування методів «нової культурної історії», реалізації порівняльних та міждисциплінарних студій. Перспективним щодо аналізу персонального складу діячів парламентських та урядових репрезентацій, політичних партій є просопографічний метод, потенціал якого нині активно обговорюється в науковій літературі. Зміст його трактується в українській історіографії подвійним чином: деякі дослідники вважають завданням просопографії створення колективного соціального портрету певної групи суспільства⁵⁸, інші – відтворення індивідуального портрета конкретної відомої особи, розкриття персоналій «у всій стереоскопічності людських вимірів, динаміці особового розвитку»⁵⁹. Його можливості стосовно аналізу партійно-політичної еліти значно розширюються із залученням у науковий обіг нового пласту джерел особового походження – листування, щоденників, автобіографій, мемуарів. Відзначимо, насамперед, вагу двох перших категорій джерел. Парадоксально, але особливої цінності ця «література факту» набуває саме завдяки своєму суб'єктивізму⁶⁰ – і з погляду розкриття непересічної індивідуальності авторів, і з погляду відтворення неповторної аури того часу. Логічним продовженням застосування просопографічного методу дослідження в царині партійно-політичної історії є збирання біографічних відомостей за чітко розробленою, уніфікованою програмою; виділення поколінь

(генерацій) у рамках конкретної партії; порівняння колективної біографії або керівного складу, або визначних діячів цієї партії із спорідненими або конкуруючими політичними асоціаціями.

Продуктивним видається застосування історико-антропологічних методів, що дозволить проаналізувати особливості світосприйняття і культурно-поведінкових норм, духовні цінності, розуміння громадського обов'язку і служіння народові (демосу) на індивідуальному та колективному рівнях. Кроком до аналізу нового, прагматичного типу культури в українському суспільстві на межі XIX–XX ст. може стати вивчення соціально-морального середовища українських громад, студентських корпорацій, родинно-сімейних кланів⁶¹. Більшу увагу слід приділяти постатям так званого «другого та третього ряду» в історії, які формували свій «образ історії» та створювали скромні «опорні пункти» в процесі «національного будівництва» (пресу, видавництва, клуби, культурно-просвітницькі товариства). Можливо, саме ці стежки та нюанси наукових шукань урізноманітнять палітру досліджень українського національного політичного руху та, відповідно, еліт, які його формували, в межах Російської імперії.

¹ Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності // Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – К., 2008. – С. 30–31. – (Серія «De profundis»).

² Див.: Бунт мас // Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. – К., 1994. – С. 15–16.

³ Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: у 2-х т.: пер. з англ. – К., 1994. – Т. 1. – С. 15. – (Серія «Західна історіографія України»; вип. 1).

⁴ Касьянов Г. В. Теорії націй та націоналізму: монографія. – К., 1999. – С. 284.

⁵ Там само. – С. 262.

⁶ Там само. – С. 292–299.

⁷ І. Л. Шраг: документи і матеріали / упоряд.: В. М. Шевченко, Т. П. Демченко, В. І. Онищенко. – Чернівці, 1997. – 166 с.; П'ядик Ю., Старовойтенко І. Степан Ерастов: матеріали до біографії // Пам'ятки: археограф. щорічник. – К., 2008. – Т. 8. – С. 260–271.

⁸ Програма конференції доступна на сайті: www.nbuv.gov.ua/new/2006/09_program.doc

⁹ Див.: Шрагівські читання: зб. ст. і матеріалів. Вип. 1. – Чернівці, 2011. – 128 с.

¹⁰ Див.: Неживий О. І. Борис Грінченко в наукових дослідженнях XX ст. // Персонал. – 2009. – № 2.

¹¹ Білокінь С. Антін Синявський і його доба // Синявський А. Вибрані праці. – К., 1993. – С. 3–31; Заруба В. З вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський. – К., 1993. – 144 с.; Стрельський Г. Олександр Шульгін – учений, політик // Київ. старовина. – 1994. – № 3. – С. 80–88; Панкова Є. В. Володимир Науменко

(1852–1918) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 90–102; Палієнко М. Повернення із забуття: портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка. – К., 1998. – 40 с.; Даниленко В. М., Кравченко А. А. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874–1938). – К., 2000. – 72 с.; Швидкий В. П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.). – К., 2002. – 366 с.; Городня Н. Д. Олександр Шульгін як представник нової генерації української національної еліти першої половини XX ст. // Вісник КНУ. Сер.: Історія. – 2005. – № 80/81. – С. 10–13; Пастух Б. Борис Грінченко – безкомпромісний лицар національної ідеї: публіцист. есе. – Луганськ, 2006. – 160 с.; Єник Л. К. Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 125–135; Демченко Т. Батько Шраг: монографія. – Чернівці, 2008. – 264 с.; Новацький Р., Тельвак В. Михайло Грушевський на тлі доби. Ч. 1. – Дрогобич; Опіле, 2008. – 378 с.; Старовойтенко І. Євген Чикаленко. Людина на тлі епохи. – К., 2009. – 544 с.; Вона ж. Степан Ерастов – організатор українського національного руху на Кубані поч. XX ст.: штрихи до біографії // Укр. біографістика. – 2009. – Вип. 5. – С. 65–76.

¹² Стрельський Г. В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920). – К., 2000. – 48 с.; Матвієнко В., Головченко В. Історія української дипломатії XX століття у постатях. – К., 2001. – 266 с.

¹³ Потульницький В. Сергій Шелухін // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 267–283; Горак В. Андрій Яковлів // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 283–302; Ульяновський В. Василь Біднов // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 303–340; Старовойтенко І. Євген Чикаленко та його спадщина в українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 151–163.

¹⁴ Даниленко В. Доля сім'ї Матушевських // Іст. журн. – 2004. – № 1/2. – С. 8–18; Юшкова І. Документи особового архівного фонду Сергія Шелухина як об'єкт генеалогічного дослідження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2006. – Чис. 13, ч. 1. – С. 178–192; Старовойтенко І. Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України // Укр. біографістика. – 2010. – Вип. 7. – С. 263–278; Демченко Т. Деякі нові дані про родину Іллі Шрага // Шрагівські читання: зб. ст. і матеріалів. – Чернівці, 2011. – Вип. 1. – С. 8–17.

¹⁵ Поліщук В. Василь Доманицький як шевченкознавець // Доманицький В. Критичний розслід над текстом «Кобзаря»: репринт. відтв. з вид. 1907 р. – Черкаси, 2008. – С. 374–383; Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової. – 2-е вид. – Чернівці, 1999. – 182 с.; Ляхоцький В. П. Просвітитель: видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) – К., 2000. – 528 с.; Велентій Л. Забутий часом і людьми (В. М. Ганцов) // Історія укр. лінгвістики: зб. наук. пр. НДПУ ім. М. Гоголя. – Ніжин; К., 2001. – С. 127–130; Михайленко Г. М. Біографічний підхід у творчій спадщині О. Лотоцького // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 61. – С. 86–

96; Токарчук О. В. Про сучасне значення лекцій С. П. Шелухіна з кримінального права // Наук. часопис Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. – К., 2010. – Вип. 8. – С. 162–167.

¹⁶ Тюрменко І. І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 1998. – 288 с.; Андреев В. М., Михайленко Г. М. Олександр Лотоцький у боротьбі за автокефалію Української Православної Церкви // Південний архів: зб. наук. пр. Сер.: Іст. науки. – Херсон, 2002. – Вип. 7. – С. 36–48; Іваневич Л. А. Державно-просвітницька діяльність українського мистецтвознавця Костя Широцького в 1917–1919 рр. // Наук. зап. Терноп. держ. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. 3. – С. 269–273; Верстюк В. М. П. Василенко: ходіння у владу (громадсько-політична та урядова діяльність 1917–1918 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – № 16. – С. 116–133; Рудько С. Участь Миколи Василенка у громадсько-політичному житті Києва в кінці XIX – на початку XX ст. // Наук. зап. [Нац. ун-ту «Острозька Академія»]. Іст. науки. – Острог, 2008. – Вип. 10. – С. 106–118.

¹⁷ Старовойтенко І. Володимир Леонтович і перша щоденна українська газета «Громадська думка» (1905–1906) та її наступниця «Рада» (1906–1914) // Бібл. вісн. – 2007. – № 2. – С. 34–38; Руденко О. Ю. «Наш перший мученик преси» (Федір Павлович Матушевський) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 84–106; Горбатюк М. А. Ніковський як співробітник і редактор газети «Рада» // Іст. журн. – К., 2008. – № 4. – С. 44–57; Чума О. Публіцистично-наукова спадщина Софії Русової // Зб. праць Наук.-дослід. центру періодики. – Львів, 2004. – Вип. 12. – С. 459–470; Миронець Н. Радий за «Раду»: газета «Рада» і Петро Стебницький // Пам'яті століть. – 2008. – № 3. – С. 133–136.

¹⁸ Огляд сучасних праць про Івана Огієнка див.: Мандрик М. В. Стан висвітлення багатогранної діяльності Івана Огієнка сучасною українською історіографією // Наук. пр. [Чорномор. держ. ун-ту ім. Петра Могили]. Сер.: Іст. науки. – 2007. – Т. 74, вип. 61. – С. 95–100; Завальнюк О. Ректор Іван Огієнко в українській історіографії // Наук. зап.: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Вип. 17. – С. 306–320. Огляд джерел див.: Ляховський В. П. Іван Огієнко (митрополит Іларіон): покажчик архів. джерел / Укр. держ. наук.-дослід. ін-т архів. справи та документознавства. – К., 1998. – 79 с. – (Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки; вип. 1).

¹⁹ Якобчук С. О. Спогади сучасників Ф. П. Матушевського як джерело дослідження його громадської і політичної діяльності // Університет. – 2009. – № 5. – С. 77–87; Поліщук В. Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка // Київ. – 2008. – № 11–12. – С. 161–169; 2009. – № 1–2. – С. 162–169.

²⁰ Стрельський Г. В. О. Г. Лотоцький і його мемуари // Спеціальні іст. дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. – К., 2006. – Чис. 13, ч. 1. – С. 293–306; Верстюк В. Революція в оцінках Євгена Чикаленка // Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920). – К.; Нью-Йорк, 2005. – С. 17–32; Шевчук В. Про книгу життя Євгена

Чикаленка: Роздум після перевидання мемуаристики Є. Чикаленка // Сучасність. – 2005. – № 1. – С. 86–108; Харлан О. Д. «Щоденник» Євгена Чикаленка 1918–1919 рр.: Україна крізь призму катастрофізму // Актуальні проблеми слов'янської філології: міжвуз. зб. наук. ст. – К.; Ніжин, 2006. – Вип. 11: Лінгвістика і літературознавство. – С. 186–193; Гонюкова Л. В. Спогади С. Ф. Русової // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 133–138; Плачинда В. Сергій Єфремов та його спогади // Молода нація: альманах. – К., 2002. – № 1. – С. 142–144; Климович Н. Постать Сергія Єфремова крізь призму щоденникових нотаток (за матеріалами «Щоденників» 1923–1929 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С. 162–166.

²¹ Якобчук С. О. Особистість і творчість Т. Г. Шевченка у публіцистичній спадщині Ф. П. Матушевського // Вісн. Черкас. ун-ту. Сер. філологічна. – 2010. – Вип. 178. – С. 12–18; Меленчук О. Феномен святкування роковин, присвячених пам'яті Т. Шевченка, як соціокультурне явище в боротьбі за українську незалежність у літературно-критичних студіях С. Єфремова // Вісник Черкас. ун-ту. Сер. філологічна. – 2010. – Вип. 178. – С. 5–12.

²² Гирич І. Б. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті проф. В. Антоновича. – К., 1994. – С. 133–160; Він же. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кін. XIX – 20-х рр. XX ст. // Укр. історик. – 1996. – Чис. 1/4 (128/131). – С. 142–187; Він же. М. Грушевський і М. Василенко: до історії творчих контактів // Укр. археограф. щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 344–355.

²³ Див.: Рудько С. О. «Українська орієнтація» чи «подвійна лояльність»: приклад Миколи Василенка (1866–1935) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=307>. – Назва з екрана; Щербін Л. В. Діяльність М. П. Василенка як члена Конституційно-демократичної партії Росії // Вісн. Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Сер.: Історія. – Івано-Франківськ, 2009. – Вип. 15. – С. 54–61; Журавльова Т. Діячі Чернігівського земства поч. XX ст. (за спогадами М. М. Могилянського) // Сіверян. літопис. – 1999. – № 4. – С. 79–89.

²⁴ Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка як джерело просопографічної інформації про автора // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. – Чис. 12, ч. 2. – С. 232–254; Ляшко С. М. Керівничий Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України М. М. Могилянський: досвід просопографічного дослідження // Укр. біографістика. – К., 2010. – Вип. 6. – С. 136–175; Рахно А. Я. Председатель Черниговской губернской земской управы А. А. Свечин: опыт просопографического исследования // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания: материалы XXI Междунар. науч. конф., РГГУ. – М., 2009. – С. 309–312.

²⁵ Енциклопедія українознавства: у 10 т. / голов. ред. Володимир Кубійович. – Париж; Нью-Йорк, 1954–1989. – Перевид.: К.; Львів 1993–1994; Довідник з історії України: А–Я / за заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – Вид. 2-е, доопр. і допов. – К., 2001. – 1136 с.; Українська

журналістика в іменах: матеріали до енциклопедичного словника / за заг. ред. М. М. Романюка. Вип. 1–15. – Львів, 1995–2008; Вип. 15. – Львів, 2008. – 388 с.

²⁶ Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. Кн. 1 / ред. С. В. Сухий. – К., 2005. – 624 с.; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі української Центральної Ради: біогр. довідник. – К., 1998. – 254 с.

²⁷ Олександр Олександрович Русов: біобібліогр. покажч. / склад. і вступ. стаття О. Я. Рахна. – Чернігів, 2004. – 116 с.; Чернігівська «Просвіта»: бібліогр. покажч. / склад. І. Я. Каганова, Л. В. Студьонова. – Чернігів, 2008. – 67 с.

²⁸ *Русова С.* Мої спомини. – К., 1996. – 208 с.; *Загірня М.* Спогади. – Луганськ, 1999. – 160 с.; *Єфремов С. О.* Про дні минулі // Молода нація: альманах. – К., 2002. – № 1. – С. 145–246; № 2. – С. 174–282; 2003. – № 1. – С. 134–191; № 2. – С. 59–125; 2003. – № 3; 2004. – № 1. – С. 151–232; № 2. – С. 84–117; № 3. – С. 175–218; № 4. – С. 49–87; *Славінський М. А.* Заховаю в серці Україну: поезія, публіцистика, спогади. – К., 2002. – 415 с.; *Огієнко І.* Моє життя: автобіографічна хронологічна канва. – Житомир, 2002. – 120 с.; *Чикаленко Є. Х.* Зібрання творів: у 7 т. Т. 1: Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. – К., 2003. – 432 с.; *Лучицька М. В.* Мемуари. – М., 2003. – 196 с.; *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907): док.-худ. вид. – К., 2003. – 416 с.; *Ерастов С.* Спогади. Спомини кубанського українця // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – Чис. 3/4. – С. XVIII–XXXIV; *Василенко М. П.* Вибрані твори: у 3 т. Т. 3: Спогади. Листування. Щоденники. – К., 2008. – 720 с.

²⁹ *Чикаленко Є.* Щоденник: у 2 т.: док.-худ. вид. – К., 2004. – Т. 1: 1907–1917. – 428 с.; Т. 2: 1918–1919. – 463 с.; *Русова С.* Мемуари. Щоденник. – К., 2004. – 544 с.

³⁰ *Є. Чикаленко і П. Стебницький.* Листування. 1901–1922 роки. – К., 2008. – 628 с.; *Євген Чикаленко, Сергій Єфремов.* Листування. 1903–1928 роки. – К., 2010; *Є. Чикаленко, А. Ніковський.* Листування. 1908–1921 роки. – К., 2010. – 447 с.; *Євген Чикаленко, Володимир Винниченко.* Листування. 1902–1929 роки. – К., 2010. – 447 с. «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким. 1906–1909 роки. – К., 2009. – 343 с.; *Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907–1919 рр.* – К., 2005. – 252 с.; *Катренко А. М., Катренко Я. А.* Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу: листи І. Л. Шрага М. С. Грушевському. – К., 2009. – 64 с.; *Якобчук С.* Листування Федора Павловича Матушевського з українськими письменниками у київських архівах // Літературознавчі обрії: праці молодих учених. – К., 2010. – Вип. 18. – С. 214–218; *Якобчук Н.* Листи І. М. Каманіна до П. Я. Стебницького (1908–1910 роки) // Пам'ятки: археогр. щорічник. – К., 2010. – Т. 11. – С. 246–261; *Горбатюк М.* Листи Андрія Ніковського до Симона Петлюри (1920–1921 рр.) // Пам'ятки: археогр. щорічник. – К., 2010. – Т. 11. – С. 68–102.

³¹ *Б. Грінченко* – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. – 285 с.; *Кістяківський Б. О.* Вибране. – К., 1996. – 512 с.; *Шульгин О.* Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – К., 1998. – 352 с.; *Стебницький П.* Вибрані твори. – К., 2009. – 632 с.

³² *Грінченко Б. Д.* Вибрані твори: в 2 т. Т. 1. – К., 2008. – 448 с.; *Старицька-Черняхівська М.* Вибрані твори: драматичні твори, проза, поезія, мемуари. – К., 2000. – 848 с.

³³ *Василенко М. П.* Вибрані твори: у 3 т. – К., 2006. – Т. 1: Іст. праці. – 608 с.; Т. 2: Юрид. праці. – К., 2006. – 560 с.; *Українська культура: лекції за ред. Дмитра Антоновича.* – К., 1993. – 592 с. – (Пам'ятки історичної думки України); *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. – К., 1996. – 254 с.; *Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т.* – К., 1997. – Т. 1. – 448 с.; Т. 2. – 448 с.; *Лотоцький О.* Автокефалія. Т. 1: Засади автокефалії / Укр. православна церква Київ. патріархату. – Репринт. вид. – К., 1999. – 203 с.; *Єфремов С. О.* Літературно-критичні статті. – К., 1993. – 220 с.; *Єфремов С.* Вибране: ст., наук. розвідки, моногр. – К., 2002. – 760 с.; *Єфремов С.* Шевченкознавчі студії. – К., 2008. – 368 с.; *Статті І. В. Лучицького про землеволодіння в Україні // Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Лучицьких (кінець XIX – початок XX ст.).* – К., 2007. – С. 41–234; *Доманицький В.* Критичний розслід над текстом «Кобзаря» Шевченка. – Черкаси, 2010. – 384 с.

³⁴ *Коваленко Г. О.* Українська історія. Оповідання з історії України. – К., 1993. – 176 с.

³⁵ *Див.: Грушевський М.* Спомини / публікація С. Білоконя // Київ. – 1988. – № 9–12; 1989. – № 9–12; 1992. – № 2–3; *Грушевський М.* Щоденники (1883–1893) / публікація Л. Зашкільняка // Київ. старовина. – 1993. – № 3–4; *Щоденники М. С. Грушевського / публікація і коментарі І. Гирича // Київ. старовина.* – 1995. – № 1. – С. 10–30; *Грушевський М. С.* Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997. – 261 с.; *Щоденник М. Грушевського за 1910 р.* // Укр. історик. – 2002. – № 1/4. – С. 100–127; *Грушевський М.* Предок: Із белетристичної спадщини. – К., 1990. – 247 с.; *Листування Михайла Грушевського : Листування Грушевського та Євгена Чикаленка.* – К., 2010. – 296 с.

³⁶ *Див.: Шульга В.* Презентація I-го тому «Творів» М. Грушевського у 50-ти томах // Укр. археогр. щорічник. Нова серія. – К.; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 509–510.

³⁷ *Макієнко О. Б. Д.* Грінченко на Херсонщині: маловідомі сторінки біографії українського діяча // Студії з архів. справи та документознавства. – 2003. – Т. 10. – С. 168–172; *Ткаченко І.* Газета «Рада» як джерело до історії видання ЛНВ у Києві (1907–1914) // Студії з архів. справи та документознавства. – 2004. – Т. 12. – С. 92–98; *Пиріг Р.* Ідея федералізму в державницькій концепції Михайла Грушевського // Студії з архів. справи та документознавства. – 2005. – Т. 13. – С. 188–190; *Власенко В.* Кость Мацієвич і Український республікансько-демократичний клуб у Празі // Студії з архів. справи та документознавства. – 2007. – Т. 15. – С. 125–130; *Тельвак В.* Наукові погляди Михайла Грушевського в історіографічних дискусіях у Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. // Студії з архів. справи та документознавства. – 2008. – Т. 16. – С. 42–56; *Він же.* Михайло Грушевський та німецьке слов'янознавство першої третини XX століття // Студії з архів. справи та документознавства. – 2009. – Т. 17. – 148–157; *Він же.* Михайло Грушевський та конфлікти

в середовищі українських істориків (початок XX ст.) // Студії з архів. справи та документознавства. – 2010. – Т. 18. – С. 183–189.

³⁸ Клімчук Г. П. Мова публіцистики Михайла Грушевського: дис. ... канд. філол. наук. – Кривий Ріг, 2010. – 226 с. Див. також публікації Л. В. Супрун.

³⁹ Миронець Н. Р. Книжково-рукописне зібрання барона Ф. Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 186 с.; Попельницька О. О. М. Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею історії України Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 100–118; Ковалевська О. О. Діяльність Миколи Біляшівського в роки першої світової війни // Укр. іст. журн. – 2008. – № 2. – С. 119–128.

⁴⁰ Кобинець А. В. «Громадська думка» / «Рада» (1905–1914 рр.) – перша щоденна українськомовна газета Наддніпрянської України: утвердження національної ідеї: дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005. – 222 с.; Фіголь Н. М. Євген Чикаленко та газета «Рада» у формуванні мови преси на початку XX століття: дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006. – 205 с.

⁴¹ Мазур Н. В. Мова мемуарної літератури кінця XIX – початку XX століття (на матеріалі творчості Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова): дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006. – 233 с.

⁴² Супрун Л. В. Дискурсивні категорії публіцистики Сергія Єфремова. – Вінниця, 2007. – 62 с.; Вона ж. Взаємодія антропоцентричних категорій у науково-публіцистичному дискурсі Сергія Єфремова. – Вінниця, 2007. – 184 с.

⁴³ Чорнопиский М. Г. Фольклорна політична сатира 20-х років XX століття у записах Сергія Єфремова. – Львів, 2001. – 170 с.

⁴⁴ Див.: Мещерякова Н. П. Проблема формування національної самосвідомості у творчій спадщині видатних українських діячів культури і освіти кінця XIX – початку XX століть: дис. ... канд. пед. наук. – К., 1996. – 190 с.; Роняк Т. Г. Проблема виховання учнівської молоді в спадщині Івана Огієнка і творче використання її в сучасній школі України: дис. ... канд. пед. наук. – Луцьк, 1997. – 181 с.; Побірченко Н. С. Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... д-ра пед. наук. – К., 2001. – 475 с.; Опанасенко Н. І. Виховний ідеал у творчій спадщині українських діячів «Просвіти» кінця XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. пед. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – 215 с.

⁴⁵ Хлистун І. Г. Національне виховання в родинах української еліти (кінець XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук. – Умань, 2006. – 229 с.

⁴⁶ Див.: Шанин Т. История поколений и поколенческая история России // Отцы и дети: поколенческий анализ современной России. – М., 2005. – С. 17–38; Andriewsky O. The Making of the Generation of 1917: Towards a Collective Biography // Journal of Ukrainian Studies. – 2004. – Vol. 29, № 1/2. – P. 19–37.

⁴⁷ Грицак Я. Заздрість // Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – С. 60–61; Він же. Покоління // Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – С. 152–154.

⁴⁸ Касьянов Г. В. Українська інтелігенція: проблеми вивчення і реінтерпретації // Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту. Сер.: Історія. – Вінниця, 2004. – Вип. 8. – С. 3–15.

⁴⁹ Кульчицький С. В. Імперський чинник в історичному розвитку України // Регіональна історія України. – К., 2007. – № 1. – С. 135–154; Він же. Вплив війн і революцій XX ст. на історичну долю України // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – № 17. – С. 402–486.

⁵⁰ Наумов С. Сучасна історіографія українського політичного руху в Російській імперії // Сіверян. літопис. – 2008. – № 4. – С. 62–70; Він же. Проблема формування національної політичної еліти в історичній літературі: нерадянська історіографія українського політичного руху в Російській імперії (1917–1991 рр.) // Наук. пр. іст. ф-ту Запоріж. держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2008. – Вип. 23: Політична еліта в історії України. – С. 326–336.

⁵¹ Гирич І. Б. Дев'ятнадцяте українське століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i-hyrych.name/History/19UkrStolitjta.html>. – Назва з екрана.

⁵² Галушко К. Доба Дмитра Дорошенка, або як створювали й губили нації у смутні часи Європи // Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914 роки): наук.-попул. вид. – К., 2007. – С. 3–34.

⁵³ Світленко С. І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: зб. наук. пр. – Дніпропетровськ, 2007. – 457 с.

⁵⁴ Круглашов А. М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова. – Чернівці, 2000. – 488 с.

⁵⁵ Корольов Г. О. Інтелігенція та українська ідея початку XX ст.: іст.-теорет. аспект // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – Вип. 10. – С. 211–220.

⁵⁶ Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX ст.). – Запоріжжя, 2011. – 452 с.

⁵⁷ Тут в нагоді дослідникам може стати новітня ґрунтовна праця: Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій). – К., 2008. – 688 с.

⁵⁸ Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень // Укр. біографістика: зб. наук. пр. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 56.

⁵⁹ Попик В. І. Проблеми розвитку біографічних досліджень та формування вітчизняних біобіографічних інформаційних ресурсів // Укр. біографістика: зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 3. – С. 34.

⁶⁰ Коляструк О. А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності // Укр. іст. журн. – К., 2008. – № 2. – С. 145–148, 152.

⁶¹ Термін «соціально-моральне середовище» був запропонований німецьким соціологом М. Р. Лепсіусом (1973) щодо визначення соціальних спільнот, «які утворюються через взаємодію багатьох структурних параметрів: релігія, регіональні традиції, господарське становище, культурна орієнтація, специфічний склад взаємопов'язаних груп» (цит. по: Нарський І. В. К вопросу о социально-моральной среде российского либерализма в начале XX века // Русский либерализм: исторические судьбы и перспективы / под ред. В. В. Шелохаева. – М., 1999. – С. 412).

ЮБІЛЕЇ

ВІТАЄМО З 60-літтям Ганну Кирилівну Волкотруб

Ганна Кирилівна
Волкотруб

1 вересня цього року Ганна Кирилівна Волкотруб, старший науковий співробітник відділу архівознавства УНДІАСД, кандидат історичних наук, відзначила своє 60-ліття. Її трудова біографія – понад три десятиліття – тісно пов'язана з роботою в архівних установах України.

Народилася Ганна Кирилівна в с. Сатанівка Монастирищенського району Черкаської області. 1970 р. вступила на українське відділення філологічного факультету Київського державного (нині національного) університету імені Т. Г. Шевченка. 1975 р. одержала диплом філолога, викладача української мови та літератури й була направлена на роботу в Коржівську середню школу Баришівського району на Київщині.

У вересні 1978 р. вона почала працювати в Київському міському державному архіві (нині Державний архів міста Києва). За 25 років роботи в ньому пройшла шлях від молодшого наукового співробітника до начальника відділу інформації, оволоділа майже всіма видами архівних робіт, брала участь у підготовці низки публікацій архіву: збірників документів, бук-

летів, довідників, путівників по фондах архіву, підготувала та опублікувала огляди кількох фондів. Дослідник-києвознавці, які працювали у читальному залі архіву, вдячні їй за допомогу в пошуках необхідної документної інформації.

2003 р. Г. К. Волкотруб перейшла на роботу до Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства і обійняла посаду вченого секретаря. Її великий досвід, працьовитість стали у нагоді при організації наукової роботи в установі, діяльності дорадчих органів у підготовці до друку інститутських видань. За її активної участі було організовано та проведено міжнародну наукову конференцію «Сучасний стан та перспективи розвитку документознавства» (2004), присвячену до 10-річчю УНДІАСД. Як технічний секретар спеціалізованої вченої ради інституту з захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата наук, вона підготувала понад 30 засідань ради, на яких було захищено 27 кандидатських дисертацій. Одночасно Ганна Кирилівна працювала над власним дисертаційним дослідженням і 2005 р.

захистила дисертацію «Пилип Васильович Клименко (1887–1955) – історик, джерелознавець, архівознавець» на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. У ній вперше в українській історіографії комплексно досліджено життєвий шлях, наукову діяльність та творчий доробок відомого українського вченого-архівіста, залучено у науковий обіг значну архівну інформацію про нього, укладено повну бібліографію його наукових праць.

Вийшовши на заслужений відпочинок 2007 р., Ганна Кирилівна все ж не змогла залишитись без улюбленої роботи. У вересні 2009 р. вона повернулася в інститут на посаду заступника директора з наукової роботи і відповідально взялася за організацію діяльності оновлених редакцій інститутських друкованих органів, вченої та спеціалізованої рад, за підготовку документальних збірників, довідників, створення рубрики «Архівна освіта» на веб-порталі Держкомархіву України.

Нині ювілярка працює старшим науковим співробітником у відділі архівознавства УНДІАСД, готує нову редакцію «Правил роботи з науково-технічною документацією в державних архівах України», бере участь у роботі вченої ради, методичної комісії, редакційних колегій видань «Студії з архівної справи та документознавства», «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки», «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела».

Ганна Кирилівна дбайлива мати і бабуса. Разом з коханим чоловіком виховала двох чудових доньок, нині опікується онуками. Своїм душевним теплом, ніжністю і турботою вона щедро ділиться зі своїми рідними, з колегами по роботі, з усіма, хто знаходиться поруч.

Колектив УНДІАСД вітає Ганну Кирилівну з ювілеєм, зичить їй доброго здоров'я, творчої наснаги та родинного затишку.

НЕКРОЛОГИ

ПАМ'ЯТІ Петра Тимофійовича Тронька

Петро Тимофійович
Тронько

13 вересня 2011 р. помер відомий український учений, громадський та політичний діяч, академік НАН України, голова Спілки краєзнавців України Петро Тимофійович Тронько.

П. Т. Тронько народився 12 липня 1915 р. в селі Заброди Богодухівського повіту Харківської губернії у селянській родині. 17-річним юнаком поїхав працювати на шахти Донбасу. Згодом, закінчивши учительські курси, повернувся вчителювати до рідного села, потім працював директором дитячого будинку. 1937 р. його обрано секретарем Лебединського райкому, а потім Сумського обкому комсомолу. 1939 р. – перший секретар Станіславського обкому комсомолу.

З червня 1941 р. Петро Тимофійович у лавах діючої армії у складі 8-ї повітряної армії брав участь в обороні Києва, Харкова, Сталінграда, у визволенні Донбасу. З 1943 р. перший секретар Київського обкому і міськкому комсомолу, 1947 р. – другий секретар ЦК ЛКСМУ. Після звинувачення Кагановичем у «національній обмеженості», залишив комсомольську роботу.

Закінчив Київський державний університет ім. Т. Г. Шевченка (1948) та аспірантуру Академії

суспільних наук при ЦК ВКП(б) (1951), захистив кандидатську дисертацію з історії комсомольського підпілля в Україні у роки Другої світової війни. 1951 р. його призначено завідувачем відділу науки Київського обкому партії. З 1961 р. по 1978 р. працював заступником Голови Ради Міністрів УРСР з гуманітарних питань. Віддав питаннями розвитку освіти, культури, охорони історико-культурної спадщини. Був одним із ініціаторів створення та головою правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (1967–1988). Ініціатор створення Музею народної архітектури і побуту в Пирогово біля Києва та Національно-культурного заповідника козацької слави на о. Хортиця.

Роботу в державних та партійних органах П. Т. Тронько поєднував з науковою діяльністю: досліджував історію Великої Вітчизняної війни, проблеми історичного краєзнавства та пам'яткознавства. 1968 р. захистив докторську дисертацію «Український народ у боротьбі проти гітлерівських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни». 1978 р. його обрано академіком та віце-президентом Академії наук України.

Як автор, керівник авторського колективу, відповідальний редактор, член редколегії Петро Тимофійович брав участь у підготовці таких фундаментальних історичних праць: «Історія Української РСР» (1978), «Історія Києва» (1982), «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.» (1967–1969) тощо. Одним з важливих аспектів його наукової і організаційної діяльності було керівництво (з 1965 р.) підготовкою і виданням «Історії міст і сіл УРСР» в 26-ти томах. Пізніше Петро Тимофійович згадував: «Ця робота велась на громадських засадах. У ній за велінням серця, без будь-якої винагороди, брали участь понад сто тисяч авторів – це краєзнавці, аматори, вчителі, бібліотекарі, науковці, звичайно, люди різного віку і різних професій... Про «Історію міст і сіл» можна багато розповідати. Вона має 2600 друкованих аркушів, у ній згадується десь 100–110 тисяч прізвищ. Понад 30 тис. українських сіл одержали свою наукову біографію... Вона заслужила високу оцінку, Державну премію СРСР. Це єдина робота в галузі історичної науки, яка за радянських часів була удостоєна Державної премії». Він також високо оцінив участь працівників державних архівів України у підготовці цього унікального видання.

1979 р. П. Т. Тронько очолив відділ історико-краєзнавчих досліджень в Інституті історії АН УРСР (нині відділ регіональних проблем історії України НАН України). Під його керівництвом розпочалася підготовка «Зводу пам'яток історії і культури України», видано каталог «Пам'ятники истории и культуры Украины», довідник про пам'ятники Великої Вітчизняної війни «Навечно в памяти народной».

Після здобуття Україною незалежності академік зосередився на науковій, науково-про-

світницькій та науково-організаційній діяльності, а також захисті і відтворенні історичних пам'яток. Будучи головою комісії з відтворення визначних пам'яток історії і культури при Президентіві України та Всеукраїнського фонду з відтворення історико-архітектурної спадщини ім. О. Гончара, він долучився до відродження національних святинь – Успенського собору Києво-Печерської Лаври та Михайлівського Золотоверхого монастиря у м. Києві. З 1990 р. до останніх днів життя Петро Тимофійович очолював Спільку краєзнавців України: започаткував справжню школу наукового краєзнавства, готував наукові кадри для НАН України, постійно працював із молоддю. Як голова редколегії опікувався виданням науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», брав участь у підготовці видання «Репресоване краєзнавство». Його науковий доробок – близько 600 наукових, публіцистичних праць, газетних статей, із них понад 20 монографій. П. Т. Тронько обирався депутатом Верховної Ради УРСР дев'ятьох скликань. Був почесним професором 11 вищих навчальних закладів, почесним громадянином семи міст України. Нагороджений 14 державними орденами і 18 медалями СРСР та України. У 2000 р. удостоєний звання Героя України.

Світла пам'ять про талановитого науковця, відомого державного і громадського діяча, великого патріота України, чуйну, добру, кришталеву чесну людину Петра Тимофійовича Тронька назавжди зостанеться в серцях нинішнього і прийдешніх поколінь.

*Колектив Українського науково-дослідного
інституту архівної справи
та документознавства*

ПРОЩАЛЬНЕ СЛОВО про Олександра Георгійовича Мітюкова

Олександр Георгійович
Мітюков

22 липня 2011 р. відійшов у вічність Олександр Георгійович Мітюков – начальник Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР у 1969–1988 рр.

О. Г. Мітюков народився 20 квітня 1923 р. у селянській родині в селі Подболотье Леденського району Північного краю (нині це Бабушкінський район Вологодської області Російської Федерації). Після закінчення сільської школи-семірічки навчався в Архангельському педагогічному училищі, яке закінчив у 1941 р. Цього ж року поступив в Ленінградське артилерійське училище, де пройшов короткостроковий курс офіцерської підготовки, а з жовтня 1941 р. командував взводом артдивізіону Західного фронту, що брав участь у боях із німецько-фашистськими загарбниками при обороні м. Москви. 20 грудня 1941 р. в боях під м. Можайськом його було поранено; лікувався в госпіталях Москви та Казані. У 1942 р. у боях при обороні м. Сталінграда був ще раз поранений. У 1943–1944 рр., будучи командиром батареї і начальником штабу дивізіону 2, 3, 4-го українських фронтів, брав участь у визволенні України від фашистів. У 1944 р. визволяв від німецьких окупантів Румунію, Болгарію, Югославію, Угорщину. Після третього поранення в липні 1945 р. демобілізований як інвалід Великої Вітчизняної війни III групи. Його нагороджено орденами Великої Вітчизняної війни, Червоної Зірки, медалями «За оборону Москви», «За оборону Сталінграда», «За взяття Будапешта», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.».

З жовтня 1945 р. О. Г. Мітюков проживав у Києві. Він працював викладачем індустріального технікуму трудових резервів, завідувачем парткабінету Жовтневого району Компартії України (м. Київ), інструктором відділу пропаганди та агітації Київського міського Компартії України, інструктором, консультантом відділу науки і культури ЦК Компартії України. З 1949 р. по 1952 р. – студент історичного факультету Київського педагогічного інституту імені М. Горького. З 1961 р. по 1964 рік навчався в аспірантурі Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Тут захистив кандидатську дисертацію на історичну тему. З червня 1964 р. по жовтень 1969 р. – завідувач сектора суспільних наук відділу науки й навчальних закладів ЦК Компартії України.

З жовтня 1969 р. його призначено на посаду начальника Архівного управління (з квітня 1974 р. – Головне архівне управління) при Раді Міністрів УРСР. Архівну галузь України очолював до листопада 1988 р. Майже двадцятирічне його керівництво нею відзначилося суттєвим зрушеннями у сфері архівної справи та діловодства в республіці. Це – залучення до керування окремими ланками в галузі молодих фахівців, здебільшого випускників Московського державного історико-архівного інституту, певні зміни в структурі архівних установ України, значне покращання умов діяльності державних архівів, створення Центрального державного архіву науково-технічної документації України, Наукового центру збереження документів НАФ, Республіканського організаційно-методичного кабінету з діловодства,

підвищення ролі часопису «Архіви України» як провідника передового досвіду роботи архівних установ, впровадження новітніх методів роботи в архівній справі та діловодстві.

Керуючи галуззю, Олександр Георгійович не полишав наукової роботи. Він – автор 220 наукових та методичних праць. Розуміючи потребу в організації науково-дослідної роботи в галузі, у 1980-х рр. порушував питання перед вищим керівництвом у Москві щодо відкриття у Києві республіканського філіалу Всесоюзного науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи. Однак цю ініціативу було відхилено.

З 1989 р. працював у відділі документознавства Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, а з 1992 р. по 2001 р. керував цим відділом. Під його безпо-

середнім керівництвом було підготовлено низку нормативних і методичних документів, спрямованих на поліпшення організації діловодства в наукових установах НАН України.

Трудову діяльність О. Г. Мітюкова відзначено багатьма державними нагородами: двома орденами Трудового Червоного Прапора, орденом «Знак Пошани», орденом Богдана Хмельницького III ступеня, галузевим знаком «Відмінник архівної справи СРСР» та ін.

Світла пам'ять про Олександра Георгійовича Мітюкова залишиться в серцях тих, хто мав честь працювати і спілкуватися з цією заслуженою людиною.

Колектив Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

ПАМ'ЯТІ Ніни Миколаївни Слончак

Ніна Миколаївна Слончак

5 червня 2011 року вітчизняна архівна спільнота зазнала непоправної втрати: на 73-му році життя відійшла у вічність знаний український історик-архівіст, заслужений працівник культури України Ніна Миколаївна Слончак.

Народилася Н. М. Слончак 20 лютого 1939 р. у м. Василькові Київської області. Після закінчення в 1956 р. середньої школи працювала на Васильківському заводі холодильників, Київській меблевій фабриці ім. В. Боженка та одночасно навчалася на вечірньому відділенні історико-філософського факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (1959–1965).

Закінчивши у 1965 р. з відзнакою університет, Ніна Миколаївна продовжила трудову біографію в Центральному державному архіві кінофотофонодокументів УРСР, розпочавши з посади

молодшого наукового співробітника фотосектора. У 1966 р. вона очолила цей структурний підрозділ. Із 1975 р. Н. М. Слончак зосередилася на питаннях використання інформації архівних документів, ставши на чолі відділу інформації, публікації і наукового використання документів (1975–1982). Високі професійні якості, які проявила Ніна Миколаївна на посаді заступника директора з наукової частини (1982–1990) та директора архіву, дозволили їй дванадцять років гідно очолювати ЦДКФФА України (1990–2002).

Понад сорок років свого життя Ніна Миколаївна присвятила архівній справі. Вона по праву вважається одним із провідних дослідників у галузі аудіовізуальної архівістики, незаперечним авторитетом у сферах архівознавства, документознавства та джерелознавства.

Цілковито розуміючи роль і цінність аудіовізуальних документів як історичних джерел, Ніна Миколаївна входила до когорти архівістів, які намагалися розвіяти скептицизм дослідників щодо кінофотофонодокументів, як джерел взагалі, і зламати домінуючий стереотип щодо можливостей їх використання лише у якості ілюстративного матеріалу. Причини такого ставлення до аудіовізуальних документів вона вбачала у слабкій інформованості дослідників про склад і зміст цих документальних джерел та недостатньому рівні забезпечення доступу до них. Зважаючи на те, що важливим інструментом реалізації доступу до аудіовізуальних документів є відповідний довідковий апарат, під керівництвом Ніни Миколаївни була створена система каталогів, яка і сьогодні дає змогу здійснювати ефективний пошук документної інформації. Нею були розроблені принципи створення іменного каталогу фотодокументів та дублювання іменних карток.

Ніна Миколаївна як керівник авторського колективу, редактор та автор брала участь у підготовці низки видань анотованих каталогів кінодокументів, систематизованих за хронологічним принципом переліком назв і заголовків кінодокументів з короткою анотацією до кожного з них, відомостями про авторів і пошуковими даними, видання яких започатковано в архіві ще у 1960-х рр., зокрема: «Кинолетопись. 1923–1941» (1969), «Кинолетопись. 1917–1977» (1977), «Кинолитопис. Червень 1945–1955» (2002), «Кинолитопис. 1956–1965» (2003). В останні роки роботи в архіві вона працювала над укладанням анотованого каталогу «Кинолитопис 1896–1939» про склад і зміст кінодокументів з кінця XIX ст. до початку Другої світової війни (2009).

Предметом особливої турботи Ніни Миколаївни було виявлення та залучення до наукового обігу кіно- та фотодокументів. Вона брала безпосередню участь в упорядкуванні документальних видань «Історія міст і сіл Української РСР. Київська область» (1971), «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.» (1980), Гунчак Т. «Україна: перша половина XX століття. Нариси політичної історії» (1993), «Безсмертя. Книга пам'яті України» (1998), «Уряди України у XX ст.» (2001), «Нариси з історії політичного терору і тероризму в Україні у XIX–XX ст.» (2002).

Важливе значення для оприлюднення аудіовізуальних документів мала діяльність науково-практичного журналу «Архіви України», на сторінках якого в науковий обіг було введено значну кількість фото- і кіноджерел. Публікувалися добірки кінофотодокументів на шпальтах журналів «Наука і суспільство», «Радянська школа»,

газет «Вечірній Київ», «Київська правда» тощо. Популяризації архіву сприяли виступи Ніни Миколаївни по телебаченню і радіомовленню, а акож підготовлені за її участю телепередачі.

Призначення Ніни Миколаївни на посаду директора архіву в 1990 р. та керівництво ним співпали з кардинальними змінами в суспільно-політичному та соціально-економічному житті нашої країни. Завдяки сильному характеру, організаторським здібностям та винятковому адміністративному хисту Ніна Миколаївна у період складних економічних умов зуміла запобігти кадровим втратам, забезпечивши стабільне існування архіву, а згодом й інтенсивний поступ.

Одним із важливих і складних завдань, що поставили перед архівом у ці роки, стало комплектування установи аудіовізуальними документами. Криза у вітчизняному кінематографі, спричинена відсутністю повноцінного державного фінансування галузі, призвела до різкого скорочення обсягів кінопродукції. Ніною Миколаївною було вжито заходів з пошуку нових документальних джерел для поповнення зібрання архіву. Намагаючись запобігти появі аудіовізуальної інформаційної лакуни, вона звернула увагу на продукцію телевізійного виробництва. 1998 р. архів започаткував приймання на постійне зберігання відеодокументів. Інформаційні програми «Вісті тижня» Телевізійно-інформаційного агентства «Вікна», інформаційний тижневик «Вікна» Міжнародного медіацентру СТБ, програма «Післямова» телекомпанії ЗАТ «Новий канал» стали цінним джерелом відображення подій вітчизняної та всесвітньої новітньої історії.

Поява нового виду документальних джерел вимагала розроблення та апробації конкретних методик і видів робіт з відеодокументами та створення загальної методології архівного зберігання відеодокументів. У списку її методичних розробок з'явилася «Інструкція по організації роботи з відеодокументами» (1999). Власний теоретичний та практичний досвід роботи з відеодокументами був втілений у розвідці «Відеодокументалістика – як історичне джерело» (2000) – спробі узагальненого розгляду дослідницею відеодокументів у джерелознавчому та архівознавчому контекстах, окреслення кола проблем, які потребують дослідження у найближчій перспективі.

Ніна Миколаївна наполегливо вживала заходів щодо осучаснення виробничих технологій у сфері забезпечення збереженості аудіовізуальних документів та доступу до них. У кінці 1990-х рр. було придбано та впроваджено технологічне обладнання для копіювання інформації кінодокументів в аналогових відеоформатах VHS,

S-VHS, Betacam SP, задовольняючи потреби користувачів і поповнюючи архівні фонди відеодокументами.

До незаперечних заслуг Ніни Миколаївни належить упровадження у досвід архівної роботи комп'ютерних інформаційних технологій. І якщо у 1995 р. стояло питання забезпечення архіву належною кількістю комп'ютерного обладнання, то вже на початку 2000-х рр. перед архівом виникло питання якісно іншого характеру – про доцільність оцифровування документів як альтернативи аналоговим технологіям копіювання документної інформації. Перші кроки у цьому напрямі було зроблено у 2003 р., коли стало можливим виготовлення копій фотодокументів у цифровому форматі.

Ніна Миколаївна упродовж багатьох років входила до складу редколегії науково-інформаційного бюлетеня «Архіви України», була членом Центральної експертно-перевірної комісії, Наукової ради та Методичної комісії Держкомархіву України. В її доробку низка архівознавчих статей та інформаційних повідомлень, опублікованих на шпальтах часописів і в збірках наукових праць. Серед них – статті, присвячені історії архіву. Крім екскурсу в історію установи, вони розкривають склад і зміст архівного зібрання аудіовізуальних документів. На виняткову увагу заслуговує стаття авторки «Документальний кінофонд ВУФКУ зберігається у ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного» (2001), в якій досліджено історію архівних кінодокументів крізь призму історії діяльності кіностудій Всеукраїнського фотокіноуправління. Виняткове наукове значення має стаття «Підготовка до видання анотованих каталогів кінодокументів у ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного» (2001), в якій подано методику опрацювання кінодокументів (описування, систематизація, складання покажчиків тощо). Вона брала участь у виробленні окремих положень Закону України «Про обов'язковий примірник документів» (1999), розробленні положень про порядок передання на державне зберігання кіно-, фото-, фонодокументів (1997), відповідних положень до «Основних правил роботи державних архівів України» (2004). Ніна Миколаївна є одним із авторів-упорядників першого в Україні термінологічного словника «Архівістика» (1998), до якого включено близько 100 термінів, якими послуговується аудіовізуальна архівістика.

Проблеми комплектування архівів аудіовізуальними документами, їх облік, забезпечення збереженості, використання документної інформації порушувалися Ніною Миколаївною на всесоюзних,

республіканських, міжнародних та всеукраїнських нарадах і конференціях, серед них: Всесоюзна науково-практична конференція з актуальних проблем збирання, обліку і використання документів особового походження учасників збройного захисту Радянської держави (Москва, 1989), Всеукраїнська конференція «Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи» (1996), Всеросійський науково-практичний семінар з аудіокультурології, аудіоархівістики і нових технологій (Москва, 2001), Міжнародна науково-практична конференція «Питання комплектування і забезпечення збереженості аудіовізуальної документації» (Москва, 2001). Її змістовні виступи мали успіх і викликали неабиякий інтерес до зазначеного кола питань.

Глибокий науковий інтерес до аудіовізуальних документів позначився і на педагогічній діяльності Ніни Миколаївни. Упродовж шести років (1984–1990) вона викладала спецкурс «Кінофотофоноархіви» для студентів Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, а також була керівником виробничої практики студентів історичного факультету названого навчального закладу у ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного. У 1995–2000 рр. вона читала курс «Кінофотофоноархіви» у Київському національному університеті культури і мистецтв.

Після досягнення граничного віку проходження державної служби, у 2002 р. Ніна Миколаївна залишила посаду директора архіву та продовжувала працювати на посадах помічника директора та головного наукового співробітника до виходу на пенсію у 2005 р.

Багаторічна діяльність Ніни Миколаївни у сфері архівної справи одержала високу оцінку з боку держави та наукової громадськості. Їй було присвоєно звання Заслуженого працівника культури України (1994), вона була відзначена Грамотою Президії Верховної Ради УРСР (1975), Почесною Грамотою Кабінету Міністрів України (1998), нагрудними знаками «Отличник кинематографии СССР» (1977), «Отличник архивного дела» (1988), орденом княгині Ольги III ступеня (2002), іншими державними нагородами.

Ніна Миколаївна прожила цікаве життя, сповнене плідною працею і в архіві, і вдома. Організаторські здібності, ділові якості, високе почуття відповідальності й майстерність фахівця заслужено надали їй статусу провідного та авторитетного спеціаліста архівної справи в Україні. Вона належить до тих людей, значення діяльності яких стає вагомим з плином часу.

Тетяна Ємельянова

ЛИСТ-ВИБАЧЕННЯ

У 16-му томі «Студії з архівної справи та документознавства» за 2008 р. було опубліковано статтю під назвою «Українсько-фінські стосунки у 1918 році», котру подав до друку С. Борисенко.

Як виявилось згодом, авторство вищезгаданої статті належить науковцям панові Йоханесу Ремі (Фінляндія) та панові Віктору Пилипенку, а цю статтю через випадковий збіг обставин опублікував С. Борисенко.

Тому, зважаючи на таку неприємну ситуацію, С. Борисенко приносить свої офіційні вибачення панові Йоханесу Ремі та панові Віктору Пилипенку, а також редакції видання «Студій з архівної справи та документознавства».

23.12.2010.

С. А. Борисенко

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Бойко Віта** – старший науковий співробітник відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ, Україна)
- Бондарчук Вікторія** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ, Україна)
- Боряк Тетяна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства та управління соціальними комунікаціями Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (м. Київ, Україна)
- Власенко Валерій** – кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Суми, Україна)
- Гаранін Олександр** – кандидат історичних наук, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ, Україна)
- Гаращук Тетяна** – аспірант Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Житомир, Україна)
- Горєва Вікторія** – головний спеціаліст відділу нормативно-методичного забезпечення діловодства Укрдержархіву (м. Київ, Україна)
- Ємельянова Тетяна** – кандидат історичних наук, заступник директора ЦДКФФА України імені Г. С. Пшеничного (м. Київ, Україна)
- Іваницька Світлана** – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій (м. Запоріжжя, Україна)
- Коник Юлія** – головний спеціаліст Державного архіву Херсонської області (м. Херсон, Україна)
- Купченко Віра** – кандидат історичних наук, директор Державного архіву м. Києва (м. Київ, Україна)
- Лаба Оксана** – асистент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, аспірант Українського науково-дослідного інституту архівної справи і документознавства, (м. Івано-Франківськ, Україна)
- Ляшенко Вікторія** – провідний науковий співробітник відділу довідкового апарату та обліку документів ЦДІАК України (м. Київ, Україна)
- Морозов Віталій** – докторант кафедри історії для гуманітарних факультетів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна)
- Саранча Віктор** – аспірант Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського, асистент кафедри українознавства КНУ імені Михайла Остроградського (м. Кременчук, Україна)
- Слизький Антон** – старший науковий співробітник відділу документознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ, Україна)
- Соловка Любов** – заступник начальника відділу інформації та використання документів Державного архіву Івано-Франківської області (м. Івано-Франківськ, Україна)
- Шипко Людмила** – науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (м. Київ, Україна)

Н а у к о в е в и д а н н я

СТУДІЇ З АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Том дев'ятнадцятий, книга друга

Художнє оформлення обкладинки

А. С. Заєць, Н. В. Михайличенко

Редактор *А. М. Катренко*

Технічний редактор *М. А. Притикіна*

Верстка *Л. М. Федорова*

Коректор *А. І. Титаренко*

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації
04.07.1996 р. Серія КВ № 2110

Підписано до друку 24.11.2011 р. Формат 60х84/8
Умовн.-друк. арк. 13,41 Умовн.-фарбо-відб. 13,7 Обл.-вид. арк. 13,53
Наклад 250 прим. Зам. №

Надруковано у ДЦЗД НАФ
03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24

Студії з архівної справи та документознавства / Держ. архів. служба України, УНДІАСД; [редкол.: С. Г. Кулешов (голов. ред.) та ін.]. – К., 2011. – Т. 19, кн. 2. – 126 с.

До щорічника увійшли статті з актуальних питань теорії і практики архівної справи, документознавства, джерелознавства, історії установ, товариств і об'єднань. Зокрема, розглянуто проблеми архівної україніки, організації історії діловодства в Україні, проблеми організації електронного діловодства, способи уніфікації текстів управлінських документів тощо.

Для істориків, архівістів, документознавців, джерелознавців, викладачів та студентів вищих навчальних закладів України, інших зацікавлених читачів.

ББК 79.3я 53
С 88